

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

Dr SZEMERE SAMU

1942.

BUDAPEST.

1942.

AZ IZR. MAGYAR
IRODALMI TÁRSULAT
KIADVÁNYAI.

LXIV.

ÉVKÖNYV.

1942.

BUDAPEST.

1942.

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

Dr. SZEMERE SAMU

1942.

BUDAPEST.

1942.

5709. FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A TÁRSULAT VEZETŐSÉGE.

Tisztikar.

- Elnök:* WERTHEIMER ADOLF.
- Társelnökök:* DR. HEVESI SIMON, vezető-főrabbi.
SZÁNTÓ JENŐ, a Magy. Izr. Orsz. Irodájának
elnökhelyettese.
- Titkár:* DR. LÓWINGER SÁMUEL, a Ferenc József Orsz.
Rabbiképző Intézet tanára.
- Pénztáros:* DR. MAKAI ERNŐ, ny. vezérigazgató.
- Ellenőr:* ALAPI BÉLA, ny. ügyvezető-igazgató.
- Ügyész:* DR. BEREND BÉLA, ügyvéd.

Az igazgatóság tagjai:

- DR. ALAPY HENRIK, egyet. tanár.
- DR. BAKONYI LÁSZLÓ, a Magy. Izr. Orsz. Irodájának
főtitkára.
- DR. BALASSA JÓZSEF, tanár, író.
- DR. DÉSI GÉZA, m. kir. kormányfőtanácsos.
- DR. BUDAI GOLDBERGER LEÓ, gyáros, felsőházi tag.
- DR. CSOBÁDI SAMU, a Budai Izr. Hitk. elnöke.
- DR. ENDREI S. HENRIK, a Pesti Chevra Kadisa igazgató-
főtitkára.
- DR. FÖLDES ISTVÁN, ügyvéd, a Pesti Izr. Hitközség
előljárója.
- DR. GUTTMANN MIHÁLY, a Ferenc József Orsz. Rabbiképző
Intézet igazgatója.
- DR. BÁRÓ HATVANY BERTALAN, nagyiparos.

- Dr. HEVESI FERENC, pesti rabbi.
 Dr. LÖW IMMÁNUEL, főrabbi, Szeged.
 Dr. MAHLER EDE, ny. egyetemi tanár.
 Dr. MUNKÁCSI ERNŐ, a Pesti Izr. Hitközség főtítkára.
 Dr. STEIN EMIL, ny. vezérigazgató, m. kir. kincstári
 főtanácsos.
 Dr. SZEMERE SAMU, tanügyi főtanácsos, az Orsz. Izr.
 Tanítóképző Intézet ny. igazgatója.
 VIDA JENŐ, felsőházi tag, az I. oszt. magyar érdem-
 kereszt tulajdonosa.
 Dr. WALLENSTEIN ZOLTÁN, főrabbi, Pécs.
 BÁRÓ CSEPELI WEISS ALFONZ, gyáros.
 Dr. WILHELM KÁROLY, ügyvéd, a Pesti Izr. Hitközség
 elöljárója.

Hivatalból az igazgatóság tagjai:

- STERN SAMU, udv. tanácsos, a Magyar Izr. Orsz. Irodá-
 jának, a Pesti Izr. Hitközségnek és a VI. község-
 kerületnek elnöke.
 Dr. WESEL IMRE, Szombathely, a VIII. községkerület
 elnöke.
 UJNÉPI ELEK GÉZA, Nagykanizsa, a IX. községkerület
 elnöke.
 Dr. GREINER JÓZSEF, Pécs, a X. községkerület elnöke.
 Dr. SZEGŐ MIKLÓS, Székesfehérvár, a XI. községkerület
 elnöke.
 Dr. ERDÉLYI ERNŐ, Győr, a XII. községkerület elnöke.
 Dr. HERCZ IGNÁC, Kassa, a XV. községkerület elnöke.
 Dr. MANDEL SÁNDOR, Szolnok, a XVI. községkerület elnöke.
 Dr. MEER SAMU, Nagyvárad, a XXI. községkerület elnöke.
 Dr. PAPP RÓBERT, Szeged, a XXII. községkerület elnöke.

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

SZAÁDJA GÁÓN ÉLETMUNKÁJA.

(882—942.)

(Felolvasás az IMIT 1942. március 25-i ülésén.)

I.

Teljes 1000 év mult el azóta, hogy Szaádja Gáón befejezte életét. Hosszú időszak ez az egész emberiség történetében is, de különösen nagy a jelentősége a zsidóságban. Ebben az évezredben elviharzott a zsidóság fölött az egész európai középkor; egy új világrész, vagy helyesebben, új világrészek népesedtek be az óvilágból kiszorult, lassan vagy tömegesen kiszivárgott embermilliókból. Lejátszódott az aránylag rövid újkor is. Ha most visszalapozzuk a történelmet egy egész évezreddel, tesszük ezt főképpen azért, mert azon a régi lapon vannak bizonyos tartalmak, tudnivalók, melyeket meg kell újítanunk. A homályba borított messzeségből kiemelkednek bizonyos fénypontok, melyeket észre kell vennünk nekünk is, bizonyos sugarak, melyek nekünk is világítanak, számunkra is jelentenek valamit. Szaádja gáón életmunkája az, amelyen szemünk megakad, ha egy évezreddel visszalapozzuk a zsidók történetét.

Szaádja ben József született Dilazban, Fajjum kerületében, Felsőegyiptomban. Úgy tudtuk eddig Ábrahám ibn Daud (1110—1180) krónikája alapján, hogy 892-ben született. Ezért ünnepelték születésének 1000. évfor-

dulóját 1892-ben. Akkor indította meg Derenbourg és vele együtt mások Szaádja műveinek új kiadását. Időközben azonban napfényre kerültek a Geniza kincsei, egy ugyancsak Egyiptomban felfedezett sok ezer kéziratmaradékból felgyülemlett, szinte bányaszerű tárház, amelyen a tudós világ most már ötödik évtizede dolgozik. Ebből a bányából igen jelentékeny anyag került elő Szaádja elveszettnek hitt műveiből, köztük egy olyan papiruszmaradék is, amely kezdőrésze egy bibliográfiának Szaádja műveiről. Saját fiai állították össze. Erre az értékes töredékre Jacob Mann (két évvel ezelőtt elhunyt rabbiképzőintézeti tanár) hívta fel a tudós világ figyelmét. Ebből kitudódott, hogy Szaádja születési éve nem 892, hanem 882. Halálának évét pontosan tudtuk eddig is, de most a közelebbi időpont is ismeretes (942. május 18.). Egész életkora kerek 60 év (negyven és egynehány nap híján. Az egyes napok nem állapíthatók meg a kézirat hiányossága miatt). E megállapítás értelmében helyesbítésre szorul Szaádja eddig ismert életképe több pontban. De előrebocsátom már most, hogy ezúttal nem Szaádja életrajzáról, hanem inkább életmunkájáról kívánok beszélni.

Szaádja ifjúságáról, tanulmányainak és neveltetésének menetéről csak igen keveset tudunk. Általánoságban megjegyzendő, hogy a zsidó szellemi élet a X. században nagy átalakuláson ment keresztül s ez szoros összefüggésben áll Szaádja életmunkájával. De hogy Szaádja hogyan jutott ahhoz az ismeretanyaghoz, mely arra készítette, hogy korának vezéralakjává legyen, arról a korabeli források hallgatnak. Szaádja mint egyéniség magában álló típus, nehezen párhuz-

mosítható valamely más történeti típussal. Legközelebb áll hozzá a két évszázaddal fiatalabb Maimonides, különösen abban, hogy mindketten az egyetemes tudást és koruk műveltségét beillesztették a zsidó teológia és a zsidó élet rendszerébe. De mégis elütnek egymástól, még pedig egy igen lényeges életvonatkozásban. Szaádja mélyen kutató elme, de nem magabazárkózott szobatudós, nem tisztán a könyvnek él, és nem várja be, míg hívei hozzá fordulnak tanácsért. Szaádja rendkívül élénk, lendületes, propagandisztikus életmunkát fejt ki, kiáll az élet piacára, magához ragadja a kezdeményezést, a nagy, különösen a zsidók létét érintő kérdésekben. Tanítványokat, elvbarátokat állít a küzdők soraiba. Sűrűn levelez a zsidó közügy érdekében, de nem tisztán véleményező, úgynevezett responzum- vagy tesúvó-levelezést folytat, hanem tájékoztató utasításokat és miheztartási intézkedéseket tartalmazó leveleket is ír. Tudományos és irodalmi működése mellett előtérbe lép erős, úttörő közéleti aktivitása.

És amilyen egyéni, egyedülálló, szinte csodaszerű volt Szaádja életmunkája a közéletben, olyan megmagyarázhatatlan marad lélektani szempontból az is, hogyan szívta magába kora ismereteit. Fajjumban tanult. Ügylátszik nemcsak tanítói révén szerzett ismereteket, hanem igyekezett könyvekből és írásokból és élő közlésekből minden elérhető ismeretanyagot elsajátítani és a maga módja, a maga géniusza szerint feldolgozni.

Egyiptom bizonyos tekintetben a csodák országa volt Szaádja idejében is. Nemcsak kézirat-bányákat őrzött meg száraz, vízmentes talajában; nem halt ki

teljesen az a szellem sem, melyet a hellénizmus kora plántált az alexandriai zsidóság lelkébe. Igaz ugyan, hogy nem sikerült Philónak maradandó életet önteni az általa elképzelt és megkonstruált zsidó típusba, melyben hit és hellénizmus szerves egységgé olvadt volna. De az főképpen annak tudandó be, hogy a zsidóság és hellénizmus Philo-féle szintézise vallás címén lehetetlenség volt. A hellénizmus a maga egészében nem volt összeegyeztethető a zsidó hiterkölesi világgal. De amidőn a valláserkölesi szintézisről végre lemondtak, megváltozott a viszony a hellénizmushoz is. A hellénizmusnak ugyanis voltak valláson kívüli és a vallás-etikától teljesen független értékei is. A görög filozófiai gondolkodás és a hellénizmus mint szellemképző műveltségi elem nem halt ki és nem tűnt el teljesen a hellénizmus és újplatonizmus egyiptomi őshazájában akkor sem, midőn a Ptolomaeusokat felváltotta a római fennhatóság és midőn később az ókeresztény misszió kiterjesztette hittérítő munkáját Afrika északkeleti országaira is. És ha a zsidó krónikások hallgatnak is egy ideig az egyiptomi zsidóságról, mégis bizonyos, hogy vallásfilozófiai mozgalmak országa maradt azután is, és hogy a zsidóság ismerte azokat a mozgalmakat és állást foglalt velük szemben. Elég itt Origenesre utalnunk és kozmogóniai elméletére, melyet már a palesztinai és babilóniai zsidóság is ismert; és elég e helyen arra utalnunk, hogy az origenisták nyomai követhetők Egyiptomban egészen az V. századig. Sokat mondó az a tény is, hogy a hellénisztikus korban meggyökeresedett egyiptomi zsidóság állandósult alkatrésze lett és maradt mindvégig Egyiptom lakosságának, még

azután is, hogy a mohamedán terjeszkedés elárasz-
totta Északafrika területeinek túlnyomó részét. Amidőn
a Fatimidák elfoglalták Egyiptomot, a zsidók nem
részesültek más bánásmódban, mint a többi nem-
mozlim lakosság. Alexandria ostroma alkalmával (641-
ben) a város átadásának egyik feltétele volt az is, hogy
a zsidó lakosság megmaradhat a városban. Röviddel
azelőtt még 110,000 zsidó lakosa volt a városnak.
De még a város bevétele után is maradt 40,000 zsidó
lakosa. Hasonlókép minden más városnak és nagyobb
településnek megvolt a maga régi törzs-zsidósága. Ezzel
egyszersmind adva volt az ottani zsidóság számára a
régii műveltség és kultúra átfogó folytonossága is. Ezen
a tényen nem változtatott sokat az arabs nyelv meg-
honosodása sem, mert a hódítók nem voltak gyűlölői
az idegen kultúráknak. Sőt maguk is hívei és művelői
lettek a görög filozófiának.

Egyiptom helyi géniusza megmagyaráz egyet-mást
a fiatal Szaádja művelődésének menetéről is, különösen
a bölcselkedés terén szerzett nagy készségét. A tiszta
arabs környezet pedig, melynek műveltségét szintén
magába szívta, megmagyarázza klasszikus arabs tudá-
sát és filológiai szakismeretét, melyet későbbben a héber
nyelvre is átvitt. Szaádja megalapítója lett a héber
összehasonlító nyelvtudománynak.

Meg kell még emlékeznünk egy életrajzi adatról,
mellyel Al-Masz'udi mohamedán történetírónál talál-
kozunk. Szaádja e kortársa a tibériasi Abu Kathir
Yahya al-Katibot említi tanítójaként. Csakhogy ezt a
tibériasi tudóst nem ismerjük közelebbről. Mindössze
csak annyit tudunk róla, hogy 932-ben halt meg és

hogy Szaádjának hitvitája volt vele. Újabb időkben még a körül is merült fel vita, hogy karaita volt-e ez a tibériási tudós, vagy rabbanita. A vitatkozók egyike, Pinsker, nem egészen elfogulatlanul Abu Kathirt Juda ben Alánnal azonosítja, a karaita héber nyelvészszel. Ez az azonosítás már csak azért sem helytálló, mert ha helyes volna, akkor Szaádja karaita kortársai nem mulasztották volna el ezt a tényt szemére vetni legádázabb ellenfelüknek, ki odáig ment, hogy a karaiták-tól elvitatta az elsőbbséget a héber nyelv tudományos kiépítése terén is.¹

Meg kell még említenem, hogy Szaádja egyesek szerint tanulmányainak kiegészítése céljából Palesztinába ment bizonyos időre, majd ismét visszatért Egyiptomba, de most már mint kiforrt szellemi egyéniség, kit környezete elismert tanítójának és ragaszkodott hozzá mint vallásos életének irányítójához. Erre a közelebről meg nem határozható életszakára esik irodalmi műkö-

¹ Többen abból indulnak ki, hogy Annannak, a karaiták állítólagos alapítójának, jelszava **חפישו באורייתא שפיר**, 'kutassatok jól a Tóra szövegében', adta meg a lökést a héber nyelv tudományos megismeréséhez. A tisztán filológiai szempontokat a legjobban lehetett felhasználni az allegórikus és midrásszerű szentírásmagyarázók különféle iskoláinak leküzdésére. E felfogás képviselői különösen Jost, Munk, Geiger és Pinsker. Velük szemben Rapoport, Steinschneider, Bacher és Harkavy visszautasítják ezt a felfogást. Klasszikus koronatanujuk Ábrahám ibn Ezra, ki az első héber grammatikusokat ismeri, és határozottan hangsúlyozza, hogy Szaádja az első tudományos héber nyelvész. Sokat nyom a latba a modern héber tudósok közt Bacher véleménye, mert ő nemcsak Ibn Ezra alapos ismerője, hanem egyben az aggádikus forrásmunkáknak egyik legkitűnőbb feldolgozója. Leghívatottabb volt

désének a kezdete. 920-ban kivándorol ismét keletre, de Egyiptomba nem tér többé vissza. Egyesek szerint ennek oka abban keresendő, hogy a karaitákkal viselt harca már annyira kiélesedett, hogy személyes üldözésektől kellett félnie. Szurában telepedett le és az ottani akadémiára vétette fel magát. Itt bontakozik ki Szaádja mint kora zsidóságának vallási vezetője. A szurai akadémián csakhamar elnyeri az 'alluf' címet. E címmel legelőször egy 922-ből keltezett levelében találkozunk, melynek csak a vége van meg. A teljes cím 'alluf jesuá' (= az üdv vagy megsegítés feje). Rangban a harmadik hely illette meg a gáontól számítva.¹ Ez az előrejutás a szurai akadémia rendes ügyvitele keretében nagyon figyelemreméltó és kivételesnek tekinthető. Szaádja akkor alig három éve volt ottan. A gáóni méltóságnak, valamint az akadémiái élettel összefüggő egyéb vezető szerepeknek is messze-menő közéleti jelentőségük volt és bizonyos előkelő

annak elbírálására, mely iskolák voltak alkalmasabbak arra, hogy a középkorban megindult tudományos nyelvészetet átplántálják a héber nyelvre, különösen a Szentírás magyarázatára, a midrás-iskolák-e avagy az újítók, kik *tabula rasát* akartak csinálni az egész hagyományos irodalommal. Akik ismerik azt a nehéz magyarázó és szövegtani munkát, melyet a midrás és talmud iskoláiban végeztek, föltétlenül Bachernek és társainak fognak igazat adni. Mert akárminth vélekedünk is a hagyomány híveinek és művelőinek évezredes munkájáról, egy bizonyos ; itt a héber nyelv körül kifejtett munkának oly őszanyaga gyülemlett fel, mely nagy látókört nyitott a tudományos nyelvkutatások számára is. E helyen meg kell elégednünk ezzel a rövid megjegyzéssel. V. ö. Henry Malter, Saadia Gaon, his life and works. Philadelphia 1921. p. 34—35.

¹ Malter i. h. 64.

babilóniai családok előjogaihoz tartoztak. Ennél a pontnál meg kell tehát állnunk. Itt kezdődik, vagy már valamivel előbb, Szaádjának olyan tevékenysége, mely kihatott a közéletre és magára vonta soronkívül az egész zsidóság figyelmét.

II.

Szaádja volt az első, aki mint magánember fölfigyelt egy a zsidóság egységét veszélyeztető mozgalom első feltűnésére. A szomszédos Palesztinában megjelent akkor egy Ben Méir nevű iskolafő, aki a régi nászi vagyis pátriárka méltóságát, melyet már végleg megszűntnek hittek, új életre akarta kelteni. Ben Méir ugyanis újításokat akart bevezetni, illetve régebbi, megszűnt pátriarkális jogokra tartott igényt a naptár-megállapítást illetőleg. Amikor még Palesztina zsidósága közjogilag központi helyzetet foglalt el és vezetősége irányíthatta a diaszpóra zsidóságának vallási közéletét is, akkor a zsidóságnak állandó naptára még nem volt. A pátriárka, egy erre kirendelt testülettel egyetemben, megfigyelések alapján állapították meg minden holdhónap elejét és azt a diaszpóra zsidóságával is tudatta hivatalos küldöttek útján. Ősi időkben fényjelzések is szerepeltek a hivatalos újhold-megállapítás továbbításában. A nászinak ez a funkciója szinte szimboluma volt az egész zsidóság vallási együvértartozásának. Ennek az időleges naptárrendezésnek gyakorlati kivitele nem volt könnyű, különösen amióta külpolitikai zavarok is megnehezítették a közlekedést Palesztina és a diaszpóra között. A negyedik század folyamán

már annyira megnehezedett a naptár központi rendezése, hogy létrejött az úgynevezett örök naptár, mely a már közismertté vált csillagászati adottságok és liturgikus követelmények egybevetésére volt felépítve. Ezzel a közvetlen megfigyelések elvesztették jelentőségüket. Palesztina kiadta kezéből a naptárkulcsot. Szaádja idejében az állandó naptár már három vagy négyszáz éves volt.

Ezeknek előrebozsátása után megértjük Ben Méir fellépésének fontosságát. Ő ismét Palesztinának akarta visszahódítani a naptárrendezés előjogát, legalább is elvben, mert kezdetben csak annak a kis változtatásnak követelésével lépett fel, hogy az ismert szabályt, mely szerint a ros-hasáná csak akkor tehető a mólád (konjunkció) napjára, ha ennek határértéke nem érte el a déli 12 órát, akként változtassák meg, hogy a határérték bővítették ki 642/1080-ad résszel, vagyis kerek 35 perccel. Ezt a változtatást Ben Méir már 921 nyarán hirdette ki és az újítás értelmében a rákövetkező évben, 922-ben, a Pészach ünnepe két nappal előbbre esett volna, mint a fennálló örök naptár szerint. A további következmények kifejtését mellőzhetjük e helyen. Újabb időkben igen terjedelmes szakirodalom fejlődött ki e pont körül. Itt meg kell elégednünk a főbb tények megemlékezésével.¹

Szaádja vállalta a küzdelmet mint magántudós. Amint értesült Ben Méir szándékáról, nyomban írt

¹ A legkimerítőbb szaktanulmányt írta e tárgyban Ch. I. Bornstein 1904-ben héberül Szokolow jubileumi könyvében 19—189 מחלוקת רב סעדיה גאון וכן מאיר בקביעת שנות ד"א תרפ"ב-תרפ"ד A további irodalmat v. ö. Halper i. h. 410 és köv.

neki még Aleppóból és figyelmeztette téves eljárásának messzeható bajaira. Ben Méir a figyelmeztetést nem vette tudomásul. Kiélesítette a helyzetet különösen az, hogy Ben Méir nem tárgyi okokat tolt előtérbe, hanem a régi jogcímre hivatkozott: ő Palesztina nászija. Ben Méir mozgalmában az az elgondolás volt észrevehető, hogy érezvén a babilóniai gáónátus egyre süllyedő tekintélyét, elérkezettnek vélte az időt, hogy mint palesztinai iskolafő kezébe vegye az egyetemes zsidóság vezetését, mint hajdan a nászi.

Szaádja nem tágított. Felkereste leveleivel régi hazájának, Egyiptomnak mértékadó tudósait, barátait és tanítványait. Csakhamar felkarolta az ügyet az egész hivatalos babilóniai zsidóság is, a gáónátus, a két akadémia (Szura és Pumbadita) valamint az exilarchátus is. Két évi kemény harc után győzött Szaádja álláspontja. Ben Méir naptárreformja megbukott, feledésbe ment, csak a legújabb időkben ásták ki. Az akták, melyek csak századunk elején kerültek napfényre a geniza tömegéből, nem teljesek ugyan, de már így is teljes képet adnak a küzdelem jelentőségéről és arról, hogy Szaádja volt akkor a zsidóság vallási egységének megmentője. A zsidó naptár kettészakadása két zsidóságot jelentett volna, különálló naptárakkal és ünneppalakkal. Hiszen a karaizmusnak is részben az ásta meg a sírját, hogy a rabbanita örök naptárt elvetette és a közvetlen megfigyelésre tért vissza.¹

¹ A közvetlen megfigyelés rendszerének megújítása megszakította a karaita belső vallásközösséget a naptár tekintetében is. A karaita zsidóság ugyanis eleve megbarátkozott ezzel, valamint a szabad tóramagyarázattal vallási értelemben is. Ezzel a vallásközösség leg-

Igaz ugyan, hogy Szaádja mögé sorakozott az egész babilóniai zsidóság, de mégis Szaádja állt mindvégig a harc előterében. Ben Méir, aki szintén erős egyéniség volt, nem a babilóniai hivatalos vezetőségnek tulajdonítja bukását, hanem egyes-egyedül Szaádjának. Jellemző, hogy a napfényre került idevágó anyagban olyan levél is van, melyben Szaádját egyenesen gáónnak szólítják, holott ő csak néhány évvel későbbben, 928-ban lett azzá hivatalosan. Kétségtelen, hogy a közvélemény őbenne látta a jövő gáont és hogy erős cselekvő-akarattal párosult mély szaktudása, valamint írói készsége és szavainak meggyőző ereje vívta ki számára a mértékadó körök elismerését is, úgyhogy minden szokás ellenére őt választották meg gáónná. Szaádját rendkívüli egyénisége és szellemi fölénye juttatta a gáóni székbe.

Egy évezred távlatából a naptárvíta kimenetele egészen más színben tűnik fel előttünk, mint ahogyan azt a kortársak látták. Ben Méir kísérletének sikertelensége tisztán személyi jellegű volt. Palesztina hitéleti felsőbbségének visszaállításáról már nem lehetett akkor szó. Az már régebben, a zsidóság történelmi alakulása folytán, vált lehetetlenné. A pátriárka kényszerítő politikai és egyéb okok miatt adott helyet az állandó naptár megszerkesztésének. És ha Szaádja küzdelme nem járt volna sikerrel, ez baj lett volna két irányban is. Egyrészt az akkori Palesztina nem volt alkalmas

elemibb alapfeltétele megingott. A rabbanita rendszer ezzel szemben hagyományhűségével biztosította a belső vallási egységet a diaszpórában is.

a Ben Méir által neki szánt szerep átvételére. Mert lakossága már akkor igen gyér volt és a helyzet a következő századokban egyre rosszabbodott. A Szentföld két világvallás keresztüzébe jutott. Amidón Nachmánides felkereste Jeruzsálemet (1270 előtt), alig tudott egy tíz tagú hitközséget megszervezni. Másrészt pedig megváltozott közben a diaszpóra képe is a folytonos eltolódásban. Hiszen éppen a zsidóságnak egyre folytatódó továbbözönlése európai országok felé rendítette meg a babilóniai gáónátus helyzetét is: ez elvesztette régi súlyponti jelentőségét. Ez a folyamat már Szaádja idejében is érezhető volt. Hanyatlott a gáóni tekintély és sokan Szaádja szellemi fölényétől várták megújítását. A valóság azonban az volt, hogy a diaszpóra súlypontja Európa felé tolódott el, és Szaádja a maga átfogó egyetemes műveltségével, széles látókörével és erős aktivitásával nem annyira a szurai gáónátus fénykorának megújítója volt, mint inkább kapunyitója a virágzó spanyol-zsidó korszaknak.

III.

Még nagyobb feladatok hárultak Szaádjára, midőn külső mozgalmak során megindultak a hitelvi támadások a hagyományos zsidóság ellen. Itt két arcvonalon kellett Szaádjának harcolnia. Az egyik oldalon Chivi Al-Balchival találta magát szemben, akit egyes források mágusnak mondanak, mások pedig keresztény hatást vélnek benne felismerni. A név, Chivi Al-Balchi, azt mutatja, hogy Balk perzsa városból származott. Ezzel megmagyarázható az újperzsa vallás, vagyis a

mágusok hatása Chivi tanaiban. A keresztény hatás kevésbé szembeötlő. De lezáró ítélet még nem mondható felőle, mert a rendelkezésünkre álló anyag még nagyon hiányos. Röviden összefoglalva: Chivi Al-Balchi a zoroasztrianizmus hatása alatt állt. Virágzásának ideje a IX. század második fele. Támadásait a Szentírás, a zsidó teológia és filozófia ellen 200 pontba foglalja. Chivi tehát az első ellenséges indulatú bibliakritikusa a középkornak.¹ Hívei számára új Bibliát szövegezett meg, mely saját teológiájával egyezett, és azt kívánta terjeszteni elsősorban az ifjúság közt. Chiviben tehát új vallásalapítót kell látnunk. A mozgalmat azonban sikerült csirájában elfojtani. A küzdelemben az elméleti, vagyis a tudományos részt Szaádja intézte el. Chivinek mind a 200 kérdésére felelt. A vallás-újító mozgalom gyors elfojtása részben annak is tudható be, hogy Chivi radikalizmusa nagy ellenszenvvel találkozott nemcsak a rabbaniták, hanem a karaiták köreiben is. Chivi szektája minden valószínűség szerint csak kísérlet maradt, talán meg sem született igazában. Támadó munkája elveszett. Csak kevés idézetből ismerték a legújabb időkig. Itt is a geniza derített új

¹ Az ókorban Marcion lépett fel a zsidó Szentírás elvi ellenségeként. A második századbeli Marcionnál is a bibliakritika csak eszköz a Biblia, vagy helyesebben a zsidó Isten leküzdésére, csak demiurgusnak mondja, igazságosnak tartja, de nem jóságosnak, és teremtett világát nem kevésbé bírálja, mint törvénykönyvét (a Tórát). V. ö. *Harnäck* igen kimerítő tanulmányát: *Marcion, das Evangelium vom fremden Gott*, Leipzig 1921. — A radikális bibliakritika emez őse legvilágosabban mutatta meg, hogy mi váltotta ki nála bibliellenes fellépését. Chivi Al-Balchi nem annyira átlátszó; mágusi hitelvek mellett felhasználja a Tórát is, másképp átszövegezve.

fényt az egész mozgalomra. Chivi eredeti munkája nincs ugyan meg, de felszínre kerültek nagyobb töredékek Szaádja cáfolatából. Hozzávetőleges számítás szerint megkerült körülbelül a kérdések negyedrésze Chivi Al-Balchival a zsidóság további történetében nem találkozunk többé.

A legnagyobb kihatású és legbehatóbb munkát fejtett ki Szaádja a karaizmus leküzdésében. Ez akkortájt új, erőteljes mozgalom volt. Keletkezése visszanyúl a VIII. század második felébe. A szekta eredetét több okra vezetik vissza. Első helyen Ánán ben Dávidnak az a személyes sérelme áll, hogy nem választották meg exilarchának, noha származásánál fogva őt illete volna meg ez a méltóság. Ánán ben Dávid azzal felelt mellőzésére, hogy egy új szekta élére állt, mely a zsidóságot nem a hagyományra, hanem tisztán a Tóra szövegére alapítja. Magának a Tóra szövegének értelmezésére pedig új exegetikai és bölcselkedő irányelveket alkalmazott. Segítségére volt ennek a mozgalomnak az, hogy akkortájt az iszlámon belül is két irány alakult ki, a szunnitaké, mely híven követte a hagyományt, és a siitaké, mely eleve visszautasított minden hagyományt és csakis a Kórán szavaihoz ragaszkodott. A szekta nevében is benne van a közeli rokonság: a karaiták 'bené-mikrá'-nak nevezték magukat, ami a kórán-ra emlékeztet. Előmozdították a karaiták keletkezését még kisebb-nagyobb más elemek is, amelyekről itten nem kell bővebben szólnom. Szaádja itt is az első volt, aki észrevette a szakadás nagy jelentőségét és a zsidóság jövőjének súlyos veszélyeztetését. Szaádja elsőnek érezte meg a karaizmus elméleti gyengéit és tévedéseit, vala-

mint gyakorlati tarthatatlanságát. Egy évezreddel későbbben 5000 lélekre zsugorodott össze az egész karaizmus; annál tanulságosabb, hogy Szaádja már akkor felismerte betegsége csiráit és bomlasztó következményeit. És amit Szaádja előre látott, azt egy évezrede s fejlődés igazolta is.

Szaádja két fáklya fénye mellett szemlélte a zsidóságot: a hagyomány és a tudomány fáklyája mellett. Az első mindig a hagyomány fáklyája volt: visszafelé világít egészen a Szinaj-ig és még előbbre is. Ezt a fáklyát megőrizte a zsidóság számára a talmudizmus, melynek gyökerei visszanyulnak a zsidóság legősibb hagyományvilágába. Aki ezeket a gyökérszálakat átvágja, a zsidóság ütőerét vágja át. Szaádja úgy látta, hogy hagyomány nélkül nincsen zsidóság. A hagyomány erein át megy végbe a zsidó élet vérkeringése. Felmerülhetnek ugyan árnyalati és perifériális nézeteltérések: ezeket a talmudizmus is híven könyveli. Közbejöhethetnek történetadta akadályok, melyek megnehezítik az élet szabályos folyását: ilyen akadályokról sokat elmélkedik a talmud is, de az eredőt úgy húzza meg, hogy a vérkeringés *folytonosságába* ne essék hiba. A Tóra megvan ugyan írva, minden betűje megvan számlálva; csak hogy éppen a Tóra az a szerves egész, melyen keresztül a vérkeringés folytatja működését. A Tórának is a *hagyomány az éltető lelke*. Mert a Tórát mindig a folytonosság elve alapján értelmezték. Nem mint fölfedezett, idegen kézirat jött a világra, mely mohón várja, hogy a filológusok tanácskozzanak betűi és szavai eredetiségéről és külső eszközökkel állapítsák meg értelmét. Mindig tudták, mi áll benne.

És aki egy vagy másfél évezred után elveti a hagyományt, ezzel elvetette a Tórának azt az értelmezését is, mely a folytonosság vastörvénye szerint a Tóra eredeti velejárója és éltető ereje volt. Ebbe a leg-rövidebb képletbe foglalható Szaádja gáón hitvallomása a karaizmussal szemben.

Még csak annyit egész általánosságban, hogy a karaita mozgalommal együttjárt a héber nyelvészet fellendülése és a bibliai szövegmagyarázat tüzetes tudományos tanulmányozása is. Szaádja ezen a téren kiváló kezdeményező és építő munkát végzett. Neki köszönhetjük többek közt a Tóra arabs fordítását. Ez mélyenjáró exegetikai tanulmányokon alapszik és tekintélye olyan nagy volt, hogy az arabul beszélő zsidóság közt hivatalos jelleget öltött és az egykori targum rangjára emelkedett, úgy mint az Onkelosz-féle aram fordítás. Keleten sok helyen két targummal került forgalomba a Tóra szövege, az Onkelosz-féle aram és a Szaádja-féle arabs targummal. Ilyen kéziratot tórapéldányokat magam is láttam Palesztinában. Nyomtatásban is megjelent ott egy nagyobb fólió-kötetben az úgynevezett 'tág' kiadás, melyben versenként következnek egymás után a héber eredeti és az aram meg az arabs fordítás mind az öt könyvön át. Szaádja fordításának így a liturgiában is méltó hely jutott.

IV.

Szaádja élete nem jutott nyugvópontra akkor sem, amidőn reáruházták a gáóni méltóságot. Megalkuvást nem ismerő elvhűsége és tántoríthatlan kitartása meg-

győződése mellett összeütközésbe hozta az exilárkával. Több évig visszavonul a gyakorlati közélettől, amíg a kibékülés ismét vissza nem adta Szaádját a zsidó közéletnek. Visszavonultsága éveit is a tudománynak szentelte. Csendes magányában megírta vallásfilozófiai munkáját, *Kitáb al-Amanát val-I'tikádát* c. művét, mely a héber fordításban az *Emunót ve-déót* címet kapta. Ez a munka nemcsak időrendben az első mű a zsidó vallásfilozófiai irodalomban, hanem rangban is az bizonyos tekintetben — noha a 200 évvel későbbben megírt *Móre Nevuchim* szélesebb alapokra van felépítve és Maimonides mélyebb kritikai éllel elemzi az uralkodó filozófiai rendszereket. Azonban a két mű nem mérhető össze. Célkitűzésük nem azonos. Maimonides nem rendszeres filozófiát akart írni, csak a tévelygőket akarta útba igazítani: kritikát akart gyakorolni a téves felfogásokról és csak olyan mértékben filozofál, amennyire célja megkívánja. Szaádja azonban rendszeres filozófiát akart írni, előre kitűzött terv alapján, egy határozott probléma-sorozat kifejtése céljából. Szaádja munkája sem mentes kritikai tevékenységtől, sőt nem hiányzik munkájából a polémikus él sem. De ez nem annyira a külső filozófiai rendszerek ellen irányul, hanem inkább a *vallási* tévedések ellen, amelyek ellen egyébként más irataiban is küzdött.

Szaádja munkájának általános ismertetésében nem szentelhetek filozófiájának sem részletes elemzést. Be kell érnem ezúttal egy kis párhuzammal Szaádja és Maimonides közt.

Szaádja tisztára vallásbölcész. Az iszlám teológiáját és bölcészeti iskoláit ismeri, bizonyos tekintetben függ

is tőlük, de megőrzi velük szemben önállóságát. Nem köti le magát egy filozófiai rendszer mellett sem, mint ahogy később Maimonides dogmaszerűen kitartott Aristoteles mellett. Szaádja általánosságban a *kalám* alapján áll, még pedig *mu'tazilita* értelemben, de a kalám atomelméletét nem fogadja el és egyébképpen is megőrzi vele szemben gondolkodása szabadságát.

Szaádja főképpen abban különbözik Maimonidestől, hogy vallásbölcseleti munkájában nem ad oly tág teret a természettannak, mint Maimonides. És ez Szaádjánál tudatos valami. Nem találja meg a fizikában és nem is reméli tőle azoknak a nagy kérdéseknek megoldását, amelyek a teológia lényegéhez tartoznak. E helyen meg kell elégednem két példával. Szaádja nem hajlik ugyan a misztikum felé; a kabbalizmus homályába nem kíván behatolni; mégis kommentálja a **ספר יצירה**-t amely tulajdonképpen egy régi kozmogónikus könyvecske és első látásra az újpitagorászi iskolák munkájára emlékeztető merő betű- és szám-misztikum. A Széfer Jecira első sorai így hangzanak: «A bölcseségnek 32 csodaszerű ösvényeit kivéste a mindenható örökkévaló Isten, az élet Istene stb. és teremtette a világot... — A csodás 32 ösvény a 22 betű és a 10 alapszám. Valamivel későbbben kifejti Szaádja Jecira-kommentárjában, hogy a 'szófé'-ban (a megismerő elméjében) négyféle létalapja van minden megismerésnek: a realitás (a való lét), a szó, az írás, a gondolat.

Hogy Szaádja mit akart ezzel mondani, nem egészen világos. Juda ben Barzilai, ki a XII. század elején élt, foglalkozik ezzel több helyen is. Azt hiszem, hogy a mai terminológiával jobban tudjuk megközelíteni

Szaádja gondolatmenetét, mint a régi kommentátorok.

A misztikusnak látszó gondolatmenettel Szaádja nem a misztikának akart ajtót nyitni, hanem a pszichológia ama tételének, mely a léleknek magában álló valószínűsége mellett tesz hitet, és arról, hogy a fizika egymagában nem tudja megmagyarázni, képletbe foglalni a lélek csodás erőjátékát és gondolatvilágát. A természettudomány logikája igen jó útbaigazító az átlagos természeti dolgok és jelenségek megismerésében. Csakhogy a fizika egymaga nem tölti be az egész emberi lelket. Különösen a léleknél megáll a fizika tudománya. Vannak tudatelemek, melyeknek realitása nem kétséges, de genezisük mégis hozzáférhetetlen a fizikai elemzés számára. Ilyen példával találkozunk a Széfer Jecira már említett első soraiban.¹

A fizika pl. megállapítja pontosan a föltételeket és módozatokat, a helyek mellett az energia átmegy az egyik formából a másikba. A hő energiája átváltoztatható mozgási energiává bizonyos törvényszerűség sze-

¹ Juda b. Barzilai Jecira-kommentárjában híven követi Szaádját és kifejti azokat a részleteket, melyek a Gáón szövegében nem eléggé érthetők. Igen jellemző Szaádja Jecira-kommentárjában (ed. Lambert 22), hogy ő az 'író', 'tudós', helyesebben 'megismerő' fogalmában a dolgok négyféle létformáját különbözteti meg: a konkrét valót, a beszédet, az írást és a gondolatot. Kifejtésünkben a sorrend: *a*) a konkrét valóság, *b*) a gondolat, *c*) a beszéd, *d*) az írás. Malter (i. h. 184 l. 421. j.) rámutat arra, hogy Szaádjának ez egyik kedvenc elgondolása és másutt is ismétli. Megemlíti azt is, hogy ennek a négyféle létformának nem találta meg a forrását. Barzilai több helyen foglalkozik ezzel az eszmével. V. ö. 230 végén, és az egész munka végén. Az utóbbi helynek külön jelentősége van.

rint. De vajjon kimutatható-e fizikailag értelmezhető törvényszerűséggel az az út, melyet a lelki mozgás, mondjuk a *gondolat* megtesz, míg szóvá, mondattá nem tömörült, amíg testet nem öltött a beszédben. Ez az út annyira nem fizikai, annyira nem természettudományi, hogy számára fizikai kifejezést hiába keresünk. A gondolatképzés és a kimondott szó közötti út nem transzformációs folyamat fizikai értelemben. Megmagyarázása vagy ellenőrzése számára hiányzik a mérleg, a mértékegység, hiányzik minden ekvivalens törvényszerűsége. A beszéd tehát csak szimbolikus képe lehet a gondolatnak. Ebből magyarázható részben a nyelvek pluralitása. Mert ha e csodás útnak a gondolat és szó között volna immanens, természetadta törvényszerűsége, akkor az utat kényszerű egyértelműség jellemezné. Ki lehet nemutatni matematikai lépésekkel. A léleknek nem volna, nem is lehetne misztikuma, nem lehetnének érthetetlen mélységei, nem volnának beláthatatlan fejlődési formakülönféleségei.

A nyelvek különféleségein kívül még az a természet-tanilag megmagyarázhatatlan anomália is van, hogy még *egy* nyelven belül is módunkban van ugyanazt a gondolatot, ugyanazt a lelki energiajelenséget — ha ugyan szabad itt is az energia szót használni — a legkülönfélébb módon kifejezni. Nincsen fizikai kényszerűség vagy bármily transzformációs törvényszerűség a gondolat lelki megfogamzása és a fizikailag megfogható és továbbítható szó közt. Sőt van a szónak még egy harmadik mozzanata is, mely teljesen kiemeli a fizika kísérleti műhelyéből: a mögötte lappangó etikai rugó. De erről itt nem szólhatok bővebben.

Eddigi megállapításunk még szembetűnőbb, ha a gondolatnak másodlagos tükörképét, az írást vagy a nyomtatott betűt vesszükszemügyre. Itt még világosabb, hogy a lélek eredeti munkája és a neki megfelelő grafikus képlet közötti út semmiféle fizikai törvényszerűséggel nem értelmezhető. Semmiféle vetítő eljárás nem hidalja át a kettőt. Nincsen semmiféle kémiai vizsgálat, mely tartalmi különbséget tudna kimutatni könyv és könyv között. Egy Shakespeare-kötet, egy Kant-kötet vagy egy logaritmus-kötet a kémiai vizsgálat számára ugyanaz, föltéve, hogy az anyag minősége és mennyisége, a papír, a nyomdafesték stb. ugyanaz.

Itt tehát olyan átültető eljárásról van szó, melynek realitása nem tagadható és mégis fizikamentes. Olyan szimbolumról, melynek magyarázatát a természettudománytól nem várhatjuk, és mégis olyan, hogy nélküle emberi haladás, emberi kultúra elképzelhetetlen. A legősibb szimbolikus útépítő rendszer, amelyhez nem fér hozzá a legújabb természettudomány elemző, kapcsoló, kombináló, bontó és vetítő módszereivel.

Ezek után visszatérhetek a Széfer Jecira első soraihoz. Láttuk, hogy az írás elemeit, az alfabéta 22 betűjét és a 10 alapszámot, a bölcseségnek 32 csodás ösvényének nevezi, melyek már a világteremtésben szerepeltek mint principiumok. És meg tudjuk érteni Szaádját, ki mint korának legzseniálisabb és legfelvilágosodottabb gondolkodója el tudott mélyedni a Széfer Jecira betű-és szám-misztikumában. És nem kell közelebbről magyaráznom azt sem, hogyan látta Szaádja a Szóférban (a megismerő elmében) a megismerés négyféle alapját: a való létet, a szót, az írást és a gondolatot.

Magyarázatom igen könnyen az önkényesség gyanuját vonhatja magára. Hogy lehet Szaádja gondolatmenetébe beilleszteni az energia transzformációját és az ekvivalens fogalmát? Hiszen ezek a természettudománynak egészen modern vívmányai. Ez igaz. Nem is az a szándékom, hogy Szaádjával elmondassak valamit, amit nem is mondhatott. De Szaádja igenis beszél négy alapformáról, mely az észrevezés és megismerés menetében jelentkezik. Szaádja úgy látja, hogy a való dolgok — ne tegyünk most különbséget anyagi és szellemi, reális és ideális dolgok közt, sőt ne tegyünk most különbséget álmoképek, intuitív jelenségek, látomások és fizikai valóságok közt sem — tehát minden, ami mint észrevezés lelkünkbe hatol, képzetté alakul át, a képzetből szóbeli kifejezés lesz, a szóbeli kifejezés betűk és számok segítségével nyer grafikus képet. Ez Szaádjának a létezés vagy realitás négy alapformája. E négy alapformából az első a tárgyi adottság, vagyis a gondolat tárgya. A másik három: a gondolat mint olyan, a beszéd és az írás, kifejezést nyer a héber **ספר** gyökben, mely különböző kipontozásnál jelentheti a gondolatot, ill. a gondolkodót, a *kimondott* szót és a *leírt* gondolatot. Ez a négy alapforma egy zárt együttes, mely a világteremtésben külön kategória. Külön isteni valami, külön genezis. Szaádja nem beszél itt sem fizikáról, sem erők játékáról, hanem csodás isteni ösvényekről, amelyek magukbanállók, nem tartoznak más területekre. Én itt mai kifejezéssel kívántam jelölni azt, amit Szaádja a maga idejében csak homályosan tudott kifejezni. Barzilai Jecira-kommentárja végén ily szavakban írja ezt körül:

... ולכן אמר שלשה ספרים והם המכתב והמספר והמאמר תחברם עם העיקר בעצמו יהיו ד'. אלה הדברים שנים מהם מחברים והיא הדבר בעצמו וכל המחשבה. וכל מה שימצא באחת מהנה נמצא (אצל) כל בני אדם, ומהם השנים מתפרדין: המכתב וממאמר, כשנראה עתה השפה והמאמר, לא שפה אחת ולא מכתב אחד זולתי ואם הם (איין) מתפרדין בענין. לאלה ארבע רמו הכתוב כי החכמה היא היסוד שנא' (איוב כח, כז) "אז ראה ויספרה הכינה וגם הקרה". רמו במאמר 'ראה' הדבר בעצמו, ורמו 'ויספרה' המאמר הנכוחה, ורמו 'הכינה' המכתב הנכון, ורמו 'חקרה' המחשבה והמוזמה שתבין כל התחלה...

E szöveg nem egészen kifogástalan, de elég nagy részlet ahhoz, hogy hozzávetőleges értelmét megállapíthassuk. Nevezetes ez a szövegrészlet azért is, mert egyik olvasat szerint közvetlenül Szaádja kommentárjából van kiírva. Fordításban így hangzik:

... És azért említ háromféle ספר-t, mely (különböző pontozás szerint) jelenti az *írást*, a *beszédet* és a *gondolat* (folyamatát), mely összetéve magával az *alappal* (a gondolat tárgyi adottságával) *négyet* tesz. E *négy* (létforma) közül *kettő* szorosán tartozik össze, még pedig maga a tárgy és az egész gondolkodási folyamat. És ami e kettőben bennfoglaltatik, megtalálható minden embernél (vagyis a tárgy és a neki megfelelő lelki kép általános adottságok és minden embernél megtalálhatók). A másik kettő azonban különálló kategóriák: az írásbeli vagy a szóban kifejezett (gondolat), már ha a nyelvet és a kifejezést nézzük. Nem egy a nyelvük, sem az írásuk a rajtuk kívül állóknak, még ha tartalomban nem is különböznek. Erre a négy kategóriára céloz a Szentírás is. Mert a bölcsesség az alapjuk. Amint

írva van (Jób 28, 27). «Akkor látta azt, szóba foglalta, elkészítette, át is kutatta.» A 'látta' szó vonatkozik magára a tárgyra, a 'szóba foglalta' kifejezés a helyes elmondásra céloz, az 'elkészítette' szó vonatkozik a helyes leírásra és a 'kikutatta' szó utal a gondolat észszerű megfogalmazására, mely minden kezdet (vagy tárgy) átértésére irányul.

Csak még egynéhány szót a második példáról.

Rendkívül értékesnek tartom Szaádjának pszichológiai megállapítását a lélek rejtélyes különállóságáról. A középkori gondolkodók között tudtommal Szaádja az első zsidó teológus, ki bölcséleti, vagy mondjuk lélektani alapon fejtegeti a lélek önálló voltát. Idevágó megfigyelései abban a fontos megállapításban csúcsosodnak ki, hogy az emberi lélek az érzékszervek segítsége nélkül is képes ismereteket befogadni. Ennek jelentőségét akkor értjük meg igazán, ha arra gondolunk, hogy csak utolsó évszázadunkban, főleg második felében, fordítottak különös figyelmet az emberi lélek ezirányú kutatására. Oly lelki mélységekre bukkantak, amelyeket korábban éppen csak homályosan sejtettek. Az a föltevés, hogy a lélek érzéki ingerek kizárása mellett is képes gondolattartalmak befogadására, hatalmas lökést adott fontos kutatásoknak. Az álom, az ekstázis, a látomás komoly vizsgálatok tárgyai lettek. Keletkeztek új rendszerek, vagy újraéledt rendszerek, amelyek az életkutatás új vagy látszólag új eredményeire támaszkodva, önállóították magukat és az önálló, fölényes világmagyarázat igényével lépnek fel. A régi misztikából kinőtt mint külön ág a teozófia, az antropozófia, az okkultizmus egész birodalma és végül a spiritizmus.

És mindezeknek magva benne van abban, amit Szaádja lélektana már kimondott. Abban ugyanis, hogy az emberi léleknek van egy zuga, ahol érzékfeletti, transzcendens elemek is elférnek. Figyelemreméltó, hogy Szaádjának ez a tétele megtalálható még egy zsidó gondolkodónál, Izsák Izraélinél, ki Szaádjának idősebb kortársa ugyan, de túlélte őt majdnem egy évtizeddel. Kérdés mindenesetre, mennyire önálló az *Emunót vedéot* VI. 3. fejezete, szemben Izsák Izraéli *Széfer hajszódótjával* (52—55). Annyi bizonyos, hogy Szaádja és Izraéli tudományos levelezésben állottak egymással. Föltehető, hogy ebben a fontos pontban kölcsönhatás volt a két tudós között. Utánuk újból megtalálható ez az eszme több helyen is Salamon ibn Gabirol *Mekor Chajjim* c. filozófiai művében (v. ö. ed. Jeruzsálem, 1926. III. 42. p. 115.¹

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy Szaádja gáón elévülhetetlen érdemeihez tartozik, hogy előkészítője volt a spanyol-zsidó szellemi virágzás legszebb és legértékesebb korának. Leküzdötte a zsidó fejlődés útjában álló mozgalmakat (naptárharc, Chivi al-Balchi, karaizmus), megalapozta a tudományos Szentírás-kutatást és az összehasonlításból kiinduló héber nyelvtudományt. Életmunkája beidegződött a modern zsidó tudományba és teológiába. Halálának évezredes fordulóján kijár neki a mi részünkről is a **נר נשמה**, a lelki emlékét megújító világító mécses.

DR. GUTTMANN MIHÁLY.

¹ V. ö. még *Munk S. Mélanges de philosophie Juive et Arabe* 1859. kiadásához csatolt **ספר מקור חיים לקוטים מן** héber melléklet II; III. 28., 42.; IV. 24.; V. 10. Semtob b. Falaqera összefoglalásában. Továbbá Guttman M. *IMIT-Évkönyv* 1940. 20. és köv.

HÁLADAL.

30. zsoltár.

Magasztallak, Uram, mert felemeltél engem,
nem hagytad ellenségim kárörvendeni rajtam,
Hozzád kiáltottam, én Uram, Istenem,
s meggyógyítottál.

Uram, a lelkemet felhoztad a pokolból,
életben tartottál, holott már sírba hulltam,
zengjetelek háladalt az Úrnak, hívei,
s magasztaljátok.

Haragja pillanat, kegyelme végtelen :
este még könny köszönt s reggelre már öröm,
ezért mondogattam, amíg jól ment sorom :
«én meg nem ingom.»

Kegyed erős hegyre állított, óh Uram,
de elrejtetted orcád s én majdnem elveszék,
Hozzád könyörögtem én Uram, Istenem,
hozzád kiálték :

«Vérem mit ér néked, ha sír mélyére szállok,
vajjon a por dicsér majd s hirdeti igazságod?
Hallgass meg én Uram és könyörülj meg rajtam,
légy megsegítőm.»

Siralمامat vigságra fordítottad,
megoldád gyászruhámat s felöveztél örömmel,
hogy meg ne szűnve egyre csak szálljon a dicséret :
Váltig dicsérlek!

Fordította : BÉKÉSI PÁL.

SZENTÍRÁSUNK MINT LEGENDÁK FORRÁSA.

Szentírásunknak művelődéstörténelmi, világtörténelmi hatása két főirányban érvényesül: egyrészt társadalmi, állami intézményekben, törvényekben, melyek az emberiségnek erkölcsre, vallásra nevelését szolgálják, — másrészt az elmélkedésnek, a képzeletnek, szóval irodalomnak és művészetnek megihletésében.

Az emberiségnek erkölcsre, vallásra nevelését szolgálják azok a társadalmi, állami intézmények, törvények, amelyek megvalósítani igyekeznek a prófétáink követelte egyéni, családi, társadalmi, állami, közéleti eszményt, az egyéni lelkiismeretességet, a családi élet tisztaságát, a társadalmi igazságot, pl. a munkásnak jogát bérére és pihenésre, a gyöngéknek oltalmát, szóval az emberiséget.

S másrészt Szentírásunk hatását érezteti a tőle megihletett irodalom és művészet: zene, szobrászat, képírás, költészet (pl. Zrinyi a költő, Arany, Madách, Ady, Racine, Milton, Byron, Herder, Klopstock, Goethe.)

Az irodalmi műfajok közül a *legenda* kiváltkép közvetlenül és sokszorosán érezteti Szentírásunk mély hatását, a legenda, vagyis a jámbor színezetű monda, mely a vallásos érzést egyszerűen, néha gyermekesen, sokszor költőileg fejezi ki. Legenda keletkezett minden fejlettebb vallásos irodalomban, pl. igen gazdagon a buddhizmusban. Legendával van tele zsidó vallásos irodalmunk, valamint a keresztény és a muszlim val-

lásos irodalom. Legtermékenyebb az Egyház legendája : ennek hatalmas szabású, szinte hivatalos gyűjteménye, az Acta Sanctorum, melyet még 1643-ban indított meg Johannes Bollandus, máig sem zárult le. Az alábbiakban is legtöbbit az Egyház legendája fog foglalkoztatni. A muszlim vallásos irodalomnak egyik kedvelt műfaja, a Próféták történetei, merő legenda.

A legenda erősen vonzódik ahhoz, ami mondaszerű, meseszerű, csodás.

Das Wunder ist des Glaubens liebstes Kind. A csodát kedveli már Szentírásunk is, fokozza az aggáda, az Evangélium, a Szentek Élete ; túlhajtja a muszlim legenda. Hadd világítsa meg ezt egy példa : *Mózes botja*. Már a Biblia sem fukarkodik itt a csodával. Ez a bot kígyó lesz, (Áron botja még el is nyeli az egyiptomi varázslóknak kígyóvá lett botját,) majd ketté hasítja a Vörös-tengert, a sivatagban pedig sziklából vizet fakaszt. Az Egyházat is erősen foglalkoztatta ez a bot. Keleti útján Szent Lajos francia király 1247-ben sok más ereklyével együtt megszerzi Mózes vesszejét is. (Saintyves, En marge de la Légende dorée, Paris 1930, 489). Az övéhez hasonló varázserővel a legenda fölruhazza több szentjének botját. Szent Liéphart (Liphart) botja elnyel kígyókat. (Alfred Maury, Croyances et légendes du moyen âge, Paris 1896, 118, n. 51.) A sziklából vizet fakasztó vessző az Egyház legendájában gyakori. Egy apokrif evangélium Jézusnak is tulajdonítja ezt a csodatételt, a legenda igen sok szentnek. (Saintyves, Essais de Folklore biblique, Paris 1922, 157—161). A zsidó legenda, igaz, csak későn, muszlim hatás alatt, történetet fűz ehhez a

bothoz. Még a teremtés hatodik napján hozta létre Isten. Átadta Ádámnak. Sorjában öröklí Chanóch, Noé, Sém, Ábrahám, Izsák, Jákob. Jákob magával vitte Egyiptomba. József halála után házát fölprédálták, a bot Fáraó palotájába kerül. Innen magával vitte Jetró (az aggáában Fáraó jóindulatú tanácsosa) és kertjébe plántálta. Jetró kertjében a bot gyökeret ver, senkit sem enged közel magához. Csak Mózes bír vele, kihúzza. Ezen fölismeri Jetró, hogy Mózes van hivatta Izraelt kiszabadítani. (Pirké R. Eliezer XIV). A muszlím legenda még csodásabbat mesél. Mózes botja a paradicsomban nőtt. Ádám, Ábel, Set, Idrisz, Núch, Húd, Szálich, Ábrahám, Ismaél, Izsák, Jákob támaszkodott reá. Mózesnek az ő felesége ajándékozta. Csodabot: sötétben világít, pusztában vizet fakaszt, földbe dugva gyümölcsöt terem; tejet, mézet varázsol elő; ellenséggel szemben kétféjú sárkánnyá lesz; hegyet-sziklát repeszt; folyókon, tengereken átvisz; pásztorbotként távol tartja Mózes nyájától a vadállatokat; amikor Mózes alszik, a bot ellenséget, sárkányt öl, Mózes helyett virraszt. (Thalabí, Próféták történetei.)

A Biblia legenda-alkotó ereje kétfélekép nyilatkozik meg. Vagy akkép, hogy a Biblia szavait, képeit szó szerint értelmezik, vagy akkép, hogy a Biblia csodás elbeszéléseit utánozzák, másolják, fokozzák, túlhatják. Itt ezúttal az első ható erőnek alkotásai foglalkoztatnak.

A Szentírás kifejezéseinek, képeinek szószerinti értelmezéséből fakadt legendák.

Szónak, névnek, nyelvi fordulatra gyakran volt legenda-teremtő hatása. Szt. Kristóf pl. a nevének, Christophorus, köszöni legendájának azt a késő alakulását, hogy ő viszi vállán a gyermek Jézust a vizeken át. (Delehaye, Cinq leçons sur la méthode hagiographique. Bruxelles 1934, 142—146). Szent Ceciliáról azt hagyományozza a régebbi legenda, hogy házasságra akarták kényszeríteni, de miközben a nászzene szólt, ő zsolozsmákat énekelt — így lett ő, szinte félreértésből, a zene védőszentje (Delehaye 139, 142, Maury, Croyances et légendes, 294, 295). A példák szaporíthatók. Vercingetorix-ból lett egy Saint Gétoris stb. (Günter, Legende des Abendlandes 120—125).

Hasonlóan keletkezett számos legenda abból, hogy a Biblia szavait, képeit szószerint értelmezték, hogy a Biblia ígéreteit, jövendöléseit szószerint megvalósítottak tüntették föl. A példákat a Szentírás könyveinek rendjében sorakoztatjuk.

1. *Ur-Kaszdím, Ábrahám a tüzes kemencében.* Isten Ábrahámot kihozta Úr-Kaszdímból (Gen. XV, 7 Neh. IX, 7). Úrból, Chaldaea városából. De Úr kemencét is jelent: tehát Isten kemencéből szabadította ki Ábrahámot. Ez a névmagyarázat megnyitotta a képzeletnek zsilipjeit. Ábrahám már mint gyermek szétzúzza atyjának, Terachnak bálványait s hitvitára száll Nimróddal, aki a tűz imádására akarja rábírní. Nimród tüzes kemencébe vetteti, de a tűz nem fog rajta. A muszlim legenda merészebb színekkel festi a jelene-

tet. Nimróddal akkora máglyát rakat, hogy annak hevét senki sem közelíti meg. Iblisz, az ördög, gépet szerkeszt, mely Ábrahámot mérföldnyi távolból a máglyára hajítja. Allah ráparancsol a tűzre : légy hűvös és üdvhozó. Kész szerencse, hogy az utóbbi szót hozzátette, különben Ábrahám a máglyán megfagyott volna. Nyolc nap elmúltával elalszik a tűz. Ott találják Ábrahámot viruló ligetben — ott élte életének legszebb napjait.

Az egyházi legendában Szt. Borbála szétzúzza atyjának bálványait — aranyukat, ezüstjüket, drágaköveiket szegényeknek osztogatja. (A Debreceni Legendáskönyv, kiad. Toldy Ferencz, Pest 1858, 10. l.) ; Szt. Lucának pedig hatalmas máglyát raknak, de a tűz nem bántja (U. o. 23. l.). Ezt a legendafajt dúsan fejlesztette még Dániel könyvének elbeszélése a kemencébe vetett istenfélő három ifjúról.

2. *Tejjel-mézzel folyó ország.* A Szentföldnek ebben a jellemzésében mi nem látunk egyebet, mint szemléltető költői túlzást. Talmud-korabeli tanítóink szószerint vették. A Szentföld gyümölcse nedvben dúsabb a tejnél, édesebb a méznél. Rami bar Jechezkeél megfigyelte Bné Brakban, mint legelnek kecskék fügefák alatt és a fügeből méz csordul alá, a kecskékből tej omlott. Jákob ben Dosztáj három mérföldig Lyddától Ónóig gázolt fügefák mézében. Res Lákes még szebbet lát : Szeфорisz táján 16 mérföldnyi szélességben és hosszúságban valóban tej és méz folyt. (Kethubót IIIb 112a).

3. *Mózes fejéből sugárzó szarvak.* Ezt a képzetet közismertté tette Michelangelo szobra a San Pietro in

Vincoli-ban. A képzet szóértelmezésből ered: a Biblia szava «*káran*» (sugárzott) egytövű a «*keren*» (szarv) szóval. Az egyházi legenda átveszi ezt a csudás vonást is. Szent Germanus megjelenik sugárzó szarvakkal in figura Moyzi, Mózes alakjában. (Günter, Die christliche Legende des Abendlandes. 127).

4. *Isten csókjával meghalni.* Azt, hogy Isten rendeletére halt meg Mózes, úgy fejezi ki a Tóra (Deuter. XXXIV, 5), hogy az Örökkévaló szájára halt meg. Ebből a legenda azt következteti, hogy a lélek sehogysem akart elszállni Mózes nemes testéből, bármely angyalok is szólították — végül Isten maga megcsókolta Mózes s csók közben elvette a lelkét. (Deuter. Rabba XI, 9 végén). Eleázar ben Pedath hasonló dicső halált tulajdonít Mirjannak is. (Moéd Kátón 28a, Baba Bathra 17a).

5. *Alvilág sárkány toroka.* Míg Mózes sugárzó szarvai csupán egy bibliai szóból nőttek ki, egy másik, ugyancsak művészettörténelmileg hathatós képzetnek mélyebbre nyúlnak a gyökerei. Ez az a képzet, hogy az alvilágot tátott torkú szörnyetegnek látták. Jesájánál olvassuk: az alvilág határtalanul tátja torkát, hogy elnyelje az Istenről megfélemedetteket (Jes. V, 14). Habakuk (II, 5) is szól az alvilág tátott torkáról, a Példabeszédek könyve (XV, 11 XXVII, 20) az alvilág telhetetlenségéről. Alfred Maury (Croyances et légendes du moyen âge 221) elmélyed ennek a képnek vizsgálatában. Kifejti, hogy az egyházi domborművek, a kéziratok miniature-jei így ábrázolják a poklot. Így ábrázolták, tátott sárkánytorokkal, villogó acélszemmel, az 1497-ben Metzben előadott misztériumjátékok: Ton-

dalus víziójában az Acheron szörnyeteg, fogai oszlopok, torkában elfér 9000 fegyveres. — Talán ide vonható a Barlaam és Josafátból elterjedt legenda, (a régi magyar irodalomba is behatolt, l. Katona Lajos, Temesvári Pelbárt példái 80. lap, 377. szám) : egy ember Unicornis elől menekül, egy kút kávéjába kapaszkodik. A kút fenekén sárkány tátja reá a torkát. Az élet képe : az élet üldözi az embert, a sarkány, a halál fenyegeti.¹

6. Lucifer, a bukott angyal, nekünk, Madách honfirtársainak, meghitt ismerősünk, nevét ha nem is a Biblia héber szövegének, de fordításának köszöni. Amikor Babilónia királya pokolra száll, az alvilág lakói ekkép fogadják : miként buktál alá egekből, hajnalnak ragyogó fia? Szent Jeromos latin fordítása, a Vulgata, melyet a katolikus Egyház az eredetinek tekintélyével ruház föl, így fordítja : Quomodo cecidisti de caelo, lucifer, qui mane oriebaris? (Jes. XIV, 12). Maga a képzet a bukott angyalokról, úgy látszik, az iráni vallásból került a zsidóságba és kereszténységbe. De a bukott angyalok feje mégis a Lucifer nevet a Szentírás szavának köszöni.

7. *Farkas a báránnyal, párduc a gödölyével, tehén a medvével.* Méltán híresek azok a hatalmas költői hiperbolák, melyekkel Jesája az igazságos békének boldogságát festi, hogy majd a legvérengzőbb fenevadak is társulnak a szelíd háziállatokkal. (Jes. XI., 6—8). Az aggáda kevésbé szerencsésen túloz : Jób kecskéi

¹ Annak kimutatását, miként hatott ez a képzet még a magyar nyelv szótárára is, várhatjuk Glück Györgytől, az etimológia élesszemű fiatal kutatójától.

farkasokat ölnek (Baba Bathra 15b, Qohelet Rabba IX, 11), a kegyes Chanina ben Dósza kecskúi szarvaikon medvéket hoznak haza (Thaanith 25a Bába Mecia 106a). A bibliai képet veszi megvalósultnak Szent Gellért legendája. A szent előbb egy hozzámencült fiatal szarvast vesz oltalmába, majd pedig egy súlyosan sebzett farkast gyógyít meg; azontúl a farkas együtt járt a kis szarvassal a mezőre. Hasonlóan Szent Florentinus juhait medve viszi legelőre. A Noricum-beli Maximust egy medve kalauzolja az Alpeseekben. (Günter, Legende des Abendlandes 80, 81). Szent Jeromosnak társul, kísérőül a legenda egy oroszlánt rendel, amint Szépművészeti Múzeumunk képei is szemléltetik.

8. *Vakoknak majd kinyílik a szemük, süketeknek a fülük s a béna majd mint szarvas szökdel, a némának fölujjong a nyelve.* Ezekkel a túlzó színekkel festi a próféta szó a boldog jövődők képét (Jes. XXXV, 5). Ennek a költői képnek minden vonását megvalósítva látja az egyházi legenda a szentek életében. Már az Evangéliumban is a Messiás eljövételét az jelzi, hogy vakok látnak, bénák járnak, bélpoklosok megtisztulnak, süketek hallanak, holtak feltámadnak Máthé XI, 5). Bénák, vakok, süketek, kórosak Jézus lábai elé vetik magukat s meggyógyulnak (U. o. XV, 30). Jézus ismételten gyógyít vakokat (Máthé IX, 27—30 XX, 30—34, XXI, 14). Márkus részletesen látja, miként nyitja meg Jézus süketnek fülét az *effatha*, (nyílj meg) szóval s miként oldja meg nyelvét (IX, 32—36). Megszólaltat némát (IX, 32). Gyógyít bénultakat (Máthé IX, 2—7, XII, 13, XXI, 14). A példák szaporíthatók. S az egyházi legendák, idézve

az evangéliumot, dicsőítik a szenteket, hogy általuk megismétlődtek a csodák: vakok látnak, bénák járnak, bélpoklosok tisztulnak, süketek hallanak, holtak föltámadnak. (Günter, *Legendenstudien*, 106). P. Szent Vitus még mint gyermek meggyógyítja megvakult atyját (*Legenda aurea* LXXXII), Papyllus pedig testi és lelki vakságot gyógyít. (Günter u. o. 65). Magyarországi Szent Erzsébet is orvosol vakságot.

9. *Sivatagban vizek fakadnak.* Ugyanaz a prófétai szöveg, mely vakoknak, süketeknek, bénáknak, némáknak gyógyulást ígér, azzal is biztat, hogy sivatagban vizek fakadnak, pusztában folyók (*Jes.* XXXV, 6). A számkivetésnek vigasztaló prófétája ismételten fest ily ragyogó képet: a pusztát vízmedencévé, a sivatag vízvázostóvá lesz (*Jes.* XLI, 18), sakálok, struccmadarak dicsőítik Istent, hogy sivatagba folyamokat varázsol (*Jes.* XLIII, 19, 20). Az aggáda R. Simon ben Jóchairól beszéli, hogy ily csodaszerű forrás fakadt részére (*Sabbath* 33b), Az egyházi legendában ez a csoda gyakori: Szent Antal, Szt. Adelgis, Szt. Aredius, Szt. Paternus sivatagban fakaszt forrást. (Günter, *Legende des Abendlandes* 119).

10. *Holttest, amelyen féreg nem fog.* A számkivetés vigasztalója megnyugtatta népét: ne félj Jákob, te féreg (*Jes.* XLI, 14), azaz: te, kit úgy tipornak mint a férget. Az aggáda, a szövegnek csekély és az értelemnek gyökeres módosításával úgy magyarázza: te halottrágó féreg, Jákob ősatyának holttestét meg nem látod (*Genesis Rabba* 1, 3 ed. Theodor—Albeck 1286). Ábrahám, Izsák, Jákob, Benjámín, Mózes, Áron, Mirjam, egyesek szerint Dávid holtteste fölött féreg-

nek nem volt hatalma (Bába Bathra 17a). Az Egyház legendájában szinte közhely, hogy a szentek holtteste el nem enyészik, sőt balzsamos illatot terjeszt. Árpádházi Boldog Margit holtteste még hetekkel később oly gyönyörűséges szép, mint soha életében, a föltámadás jegye csillog orcáján, balzsamos illat árad belőle. Simon Stylita anyjának, Szent Mártának, valamint Szent Hilarionnak holtteste el nem torzul, Zakariás prófétáról pedig egyházi írók úgy tudják, hogy holtteste évszázadok múltán is ép (Saintyves, *En marge de la Légende dorée* Paris, 1931, p. 296, 315).

11. *Vízen-tűzön át.* A számkivetésnek már többször idézett vigasztalója, ekkép is biztatja Izraelt: ha átvonulsz vizeken, veled vagyok én, ha folyamokon, azok el nem sodornak; ha átmegy tűzön, nem perzseled meg magad, a láng téged nem éget (Jes. XLIII, 2).

Már a Bibliában Izrael fiai sértetlenül kerülnek át a Vörös-tengeren, majd meg Józsuá alatt a Jordánon. Elisa pedig Illésnek reászállott köpenyével kettéhasítja a Jordánt s száraz közepén átvonul (I. Kir. II, 14). Az evangéliumban Jézus jár tengernek vizén (Márk VI, 45—52), sőt álmélkodó tanítványainak szemeláttára magával viszi Pétert is a vizeken (Máthé XIV, 22—33).

Az egyházi legenda ezt a csodát sokasítja s gyakran fokozza. Szeret hivatkozni Mózes, Józsué, Elisa példájára. (Saintyves, *Essais de Folklore biblique* 325). Szent Winvaloc úgy jelenik meg, mint új Mózes (330), Szent Valery ereklyéi előtt a tenger háborgó hullámai jobbról-balról falat alkotnak (35). Szent Guennolé előtt is az óceán hullámai jobb- és balfelől függenek, átkel rajtuk tanítványaival, szárazon, mint hajdan Mózes

és Izrael gyermekei (330). A csoda akként fokozódik, hogy a szentet néha hívei, néha egész sereg kíséri a vízen át. De ily átkelésnél csak jámborok kísérhetik a szentet. Zsidók pl. fuldokolnak a vízben, Szent Albert megtéríti és megmenti őket. Ez a víz, amelyen átkelnek, gyakran tenger, tó, még gyakrabban folyó: óceán, La Manche, a messzinai szoros, az Orta-tó, Lambros, Ezla, Po, Arno, Dnjeper, Visztula. Egy etióps legendában a frigyládát Palesztinából « vissza » viszik Etiópiába a tengeren, mintha szárazföld volna (356). Elisa az Illés köpenyével hasítja ketté a Jordánt. Ez a vízhasító köpeny igen gyakran jelentkezik az Egyház legendáiban. Rendszerint a szentek a köpenyen állva úgy kelnek át, mint valami csolnakon, hajón. Köpeny helyett más is szolgálhat vízi szállító eszközül: teknő, nyaláb, keresztbe tett fadarabok, ing, — szent nőknél fátyol. Saintyves alig győzi felsorakoztatni a szenteket, akik Mózes, Józsuá, Elisa csodáját megismétlik. Ez a csoda a szentek legendájának közhelye lett.

A számkivetés vigasztalója avval is biztatja népét: ha átmegy tűzön, nem perzseled meg magad. Ennek a képnek legendateremtő erejét fokozza Dániél könyvének elbeszélése a három ifjúról, akiket, mert a Nabukadnecár fölállította bálvány előtt le nem borulnak, tüzes kemencébe vetnek, — a hatalmas láng elégeti a tűz-szító pogányokat, az ifjak sértetlenek maradnak (Dániél III). Az aggáda ezt a mondaelemet az Ábrahám-legendában értékesíti. R. Eleázár ben Pedath a poklot is kiválókkal tehetetlen tűznek (ignis impotens) nézi; és ezt a szalamandernek (mesebeli) természetéből követ-

kezteti: a szalamander a tűz szülöttje, s aki magát vérével megkeni, azon a tűz nem fog; mennyivel inkább sérthetetlenek a Tóra tudói, mert ezeknek egész mivolta tűz, amint Jeremiás (XXIII, 29) hirdeti: igém olyan, mint a tűz (Chagiga 27a). Hasonlóan az egyiptomi Physiologus «Foltos Tűzölőről: Ha a tűzbe esik, vagy a tűzbe dobják, ez azonnal kialszik. Imígyen az igazságos embernek semmi veszély sem árthat. Azért maradt a három ifjú (Ananiás, Azariás és Mizaél, Dánielnek három társa) a szokottnál hétszerte jobban fűtött kemencében is sértetlen.» (Ethnographia 1921 XXXII, 18). Dániel könyvének apokrif görög toldalékában a három ifjú himnuszt zeng a lángoló tűzben. A prófétai ige és az ifjak példája a legendáknak nem könnyen áttekinthető sorára adott ösztönzést. (Günter, Legenden-Studien 18, 20—26, 138—142). Szent Vitus forró szurokba mártva, sértetlenül zsoltárt énekel (18). Faustinus és Jovita máglyán zsolozsmákat zeng (20). Januarius és Martina Prisca legendájában a tűz a körülálló pogányokba csap (20, 21). A példák dús sorából még csak egyet: Juitelet. Egy zsidó fiúcska, megtérve, keresztény gyermekekkel communióra, áldozásra készül. Bósz atyja tüzes kemencébe veti, de megóvja őt az a nő, aki a templomban trónuson ülve kisedet tart ölében; a fiúcskát úgy találják, mintha puha ágyon pihenne (Wolter, Der Judenknabe. Bibliotheca Normannica II).

12. *Lélekvizsgáló olvasztótégely.* Prófétáink és a zsol-tárok többször úgy tüntetik föl a megpróbáltatást, hogy Isten olvasztótégelybe veti az embert. A legenda ezt is szószerint veszi. Szent Euphemia tüzes olvasztó-

tégelyben sértetlen marad. Szent Vitus a forró serpenyőben a zsoltár (XVII, 3) szavát zengi: Mint az aranyat, úgy megvizsgáltál engem, oh Uram, tűzben megpróbáltál, nem találtál bennem igaztalanságot,» (Günter, *Legenden-Studien* 30, 19).

13. *A halálbraszántnak ruhájára vetett sors.* A XXII. zsoltárt Jézus a Golgotán idézi, az egész zsoltárt Jézusra vonatkoztatták. A zsoltáros azon is kesereg, hogy üldözői már-már halottnak, prédának nézik: «ruháimat elosztják maguk közt, öltözetemre sorsot vetnek». Ezt a képet is szó szerint értelmezte, nyilván a legenda nyomán, a képzőművészet.¹

14. *Jó útra vezető szarvas.* Számos mondai hagyományban állatok vezetnek helyes nyomra, jó útra. Gondoljunk csak magyar honfoglalási mondánk csodaszarvasára. A legenda is kiváltkép a szarvast kedveli: vele vezetett szent helyre, szent ereklyékhez. Különösen jellemző az a legenda-típus, melynek legismertebb képviselője a Placidus Eustachiusrol szóló (Legenda aurea CXXXVII). Placidus vadászaton szarvasok falkájából űzőbe veszi a leghatalmasabbat. Ez megáll egy sziklán, egyszerre agancsai közt tündöklő kereszt ragyog föl Jézus képével. A szarvas, mint egykor Bileam szamara, megszólal: ő maga Jézus, elindult Placidus megtérítésére: A legenda-típus változataiban hasonló hős: Hubertus, a vadászok védőszentje, Szent Julianus (Legenda aurea XXVIII), Felix de Valois. — Alfred Maury (Cro-

¹ Szépművészeti Múzeumunk látogatóinak figyelmébe ajánlható Memling kis szárnyoltára; a gyönyörű triptychon középső képének jobb sarkában római poroszlók kockát vetnek Jézus ruhájára.

yances et légendes du moyen âge Paris 1896, 260), aki behatóan kutatta a szarvasnak legendabeli jelentőségét, azt a zsoltár híres hasonlatából eredezteti: amint a szarvas eped vízpatakokra, úgy eped a lelkem, hozzád Istenem (Zsolt. XLII, 2,) — e szerint a szarvas az Istenre áhítozó léleknek képe.

15. *Nyíl a szentnek testében.* Szent Terézt nyíltól átfúrt szívvel ábrázolják. Maury (p. 297) ezt a zsoltáros panaszából magyarázza: nyilaid, Istenem, belémhatoltak (Zsolt. XXXVIII, 3). Hasonlóan panaszkodik Jób (VI, 4): Isten nyilai bennem vannak, mérgeket iszom. Gyakrabban mint Szent Terézt festik Szent Sebestyént nyíltól átfúrva. Legendája (Legenda aurea XXIV) beszéli, hogy Diocletianus császár ijjászai reázúdítják nyilaikat, de ő sértetlen marad.¹

16. *Etiport sárkány.* Meséink hősei közt gyakori a sárkányölő. De a legenda is kedveli a sárkányon diadalmaskodó szenteket. Leghíresebbjük a férfiak közül Sárkányölő György² és a szent nők közül Szent Margit (Legenda aurea XCIII). Igen számosak a szentek, kiket úgy ábrázolnak, hogy a kígyó, sárkány képében reájuk támadó bűn, sátán fölött diadalmaskodnak. (Maury, Croyances et Légendes 229). A képzet kelet-

¹ Szépművészeti Múzeumunknak több képe ábrázolja Sebestyént testébe fúródó nyilakkal; legjelentősebb Boltraffio festménye; Szent Terézt bemutatja Bazzani műve: egy angya nyilat irányít a szent nőre.

² Kolozsvári Márton és György, XIV. századi magyar szobrászok híres lovasszobra, mely Sárkányölő Szent Györgyöt ábrázolja, a prágai Hradsinban áll, egyik másolata a budai Halászbástya aljában.

kezésére ösztönzést adhatott a zsoltárvers is, mely az igaz embert biztatja: fenevadra, viperára taposol, eltiporsz fiatal oroszlánt, sárkányt (Zs. XCI, 13). Günter (Legenden-Studien 58) ebből a versből magyarázza a középkori szobrászatnak azt a hagyományát is, hogy előkelőknek síremlékén lábtól oroszlánt helyeztek el. De ez a magyarázat fölösleges: az oroszlán az elhalt férfiúnak bátorságát jelképezi, mint ahogy a nő hűségét a kutya.¹

17. *Meghátráló folyó.* Azt, hogy Izrael száraz lábbal átkelt a Jordánon, a zsoltár (CXIV, 3) költői túlzással úgy szemlélteti, hogy a folyó hátrafordult. Amikor Szent Domonkos eleinte sikertelenül térítgeti Toulouse albigenseit, a természet kizökken kerékvágásából, a folyók hátrafelé folynak (Günter, Legenden-Studien 182)

18. *Éneklő fa.* A 148. zsoltár fölszólítja a természetet, dicsőítse Istent, fölszólítja a fákat is. Amikor R. Eleázar ben Arach előadja Ezékiel avató látomását Isten szerkeréről, a fák énekre zendítenek, ahogy írva van (Zsolt. XCVI, 12): akkor ujjonganak az erdő fái mind (Chag. 14a, pal. Chag. 77b). Keivinus (Coemgenus) írországi szentnek ág és lomb is édes éneket zeng (Günter, Legende des Abendlandes 27). A mese jól ismeri az éneklő fát (Stith-Thompson, Motif-Index of Folk-Literature D. 1615, 1 H 1322., 1).

19. *Szoptató férfiú.* Sajátságos ötlet fűződik Eszter

¹ Európa, kivált Franciaország, gazdag előkelő hitvestársaknak oly síremlékeiben, amelyeken a férfiúnak lábánál oroszlán, a nőnél kutya hever. Ilyen pl. III. Béla királyunknak és feleségének, Antiochiai Annának síremléke a budai Koronázó (Mátyás) templomban.

könyvének egy szavához: Mordechajról mondja, ő volt Eszternek *óménje*, nevelője-táplálója. R. Abahu ezt úgy magyarázta, hogy amikor Eszter árván maradt s nem találtak neki dajkát, Mordechaj maga szoptatta. Nem csodálkozunk, ha ezért a magyarázatáért Abahun kacagtak. (Genesis Rabba XXX, 8.) A Talmud (Sabbath 53b) tud rá más példát is, Günter (Legende des Abendlandes 85) még többet. Mese-motívumként is előfordul (Bolte-Polívka, Ammerkungen II 296).

Befejezésül.

A középkori Egyház nagybecsüléssel csüngött a mi Szentírásunkon. Szent Lajos meg van arról győződve, hogy szent kincstárában Mózes botját is bírja. III. Cosimo, Toscana nagyhercege, még a XVI. században gyűjti Ábrahám, Izsák, Jákob és a próféták ereklyéit. — Sőt Hermentrude, Jcuarre apácafejedelemasszonya, megszerzett egy darab fát az Éden kertjéből s megszerezte azt a követ, amelyen Ábrahám kész volt föláldozni Izsákot.¹

Ez a Biblia-tisztelet nyilatkozik meg azokban a legendákban, melyeket fölsorakoztattunk s amelyek arról tesznek tanuságot, mennyire nagybecsülték a Szentírásnak szavát, betűjét, képét, hiperboláját. Á szentszó iránti tisztelet, láttuk, hathatós legenda-alkotó

¹ A legendaköltésnek és az ereklyegyűjtésnek bírálatát adja korunk nagytekintélyű bollandistája, Hippolyte Delahaye: *Cinq jeçons de la Méthode Hagiographique*, Bruxelles 1934. Szemléltető példa: Magyarországi Szent Erzsébet fejét Brüsszel, Vienne Besançon őrzi.

erőnek bizonyult. De még hathatósabb az a másik erő : a Szentírás elbeszéléseinek és alakjainak utánzása.

Az egyházi legendának hősei, költői, olvasói előtt egy legfőbb eszmény állott : az, hogy a Vita Sancti, a Szentnek élete, legyen Imitatio Christi, Krisztus-követés. Ámde az Evangélium tartalma korántsem volt elegendő a szentek százainak legendás életrajzára. Dúsan kifejlődött Imitatio Abrahæ, Imitatio Jsoepi, Imitatio Moysis, kivált pedig Imitatio Eliae, Imitatio Elisaei. Talán más alkalommal rátérhetünk arra is, milyen sokszorosan, milyen mélyen ihlették meg Szentírásunk eseményei és alakjai az Egyház legendáját.

DR. HELLER BERNÁT.

DIOGENES PÁRIZSBAN.

A zsidó vallás nem ismeri az aszkézist. A vallásnem ismeri, de a hívei annál inkább. Talán csak a buddhizmusban van annyi szent koplaló, annyi sanyargó lélek, mint a talmudtanulók közt. Ezt nem a hit parancsolja, hanem a földi sors nyomorúsága okozza. A fiatalember a lélek szomjúságát csillapítja és közben a teste nélkülöz. A tudás vágya hajtja, vándorol egyik tanházból a másikba és mint halovány árnyék követi a sanyarúsága. Mire felserdül, a kényszerből megszokás lesz. A sok bőjt és a szegénység elvezet egy csendes filozófia révébe. A takaró rövid — a test összezsugorodik. S mihamar beáll a csendes belenyugvás állapota, a lemondás mint életforma. Az az aszkézis, mely az el-

mét a földöntúli eszmék felé tereli, de a kézzelfogható javakról könnyű szívvel lemond. Ez a sanyargás művésze.

Forrongó és válságos korokban úgy vándorolnak az aszkéták, mint vihar idején a pinguinek. A napoleoni háborúk kora is ilyen mozgalmas időszak volt. Magából a pozsonyi gettóból is százszámra görögtek elő a tudásra szomjas vándorlók. Hillelnek, a tudósok késői, ivadékai mind, erkölcsben, szívjóságban és életmegvetésben. S ki lett közülök a legkülönb mégis? Alig kétséges, hogy a pálma azt az ösztövért fiatallembert illeti, akit csak Diogenes igénytelen egyéniségével lehet összemérni.

A neve? Még azt sem lehetett eddig pontosan megállapítani. Mandl? Mandel? Manteli, Mentelli? Legtöbb külföldi lexikonban úgy szerepel, mint Mandelli Dávid. Fogadjuk el ezt a nevet hitelesnek a százötven év előtti zsidó nevek zürzavarában.

A sorsok azidőben egyöntetűbbek, mint a nevek. A gettó, a vándorévek, a rabbik iskolái, Prága, mint a nagy hitbeli tudás kincsesbányája, Berlin a világi ismeretek főiskolaival, Offenbach, a nevelői szolgálat állomáshelye és azután néhány ezüstitallérral a köpönyegben Párizs. Ez a jellegzetes végállomás. Itt van a világ közepe. Az nem véletlen, hogy száz év óta, kétszáz év óta ebben a városban lyukad ki végül minden próféta, csodadoktor, világmegváltó, félbolond vallásalapító és örült csillagász. Ebben a tudósoktól, költőktől, különcöktől és forradalmároktól nyüzsgő városban ugyanis IV. Henrik uralkodása óta a józanság az állampolitika sarokpillére. Sehol a világon annyi menekült,

száműzött, hajótörött egy rakáson és sehol annyi vállát vonogató közömbös bennszülött, mint Párizsban. A fenségést a nevetségéstől csak egy lépés választja el. De a francia kisember nem kukucskál át ezen vonalon. A hatalmasokat pedig valami iratlan nemesi parancs kötelezi ugyanerre.

A Napoleon-korabeli sok párizsi szalon egyikében két magasrendű lélek, a tudós Schlegel Frigyes és költői felesége «Lucinde», a zsidószármazású Mendelssohn Dorothea voltak a csillagok. A nemzetközi körtánc ez éveiben, 1802 és 1806 közt, Rajnán innen és Rajnán túlról szüntelen rajokban érkeznek a világ fővárosába a szép lelkek. A múzsahajlék, az «Európa» folyóirat szerkesztőségi szobája, találkozóhelye volt a reakció elől menekülőknak, a természetkutatóknak és a népköltészet gyűjtőinek, romantikusoknak és régészeknek, a régi nemeseknek és az újplatonikusoknak. Itt jelent meg az Offenbachban faragott vándorbottal a kezében ez a furcsa, kicsit madárijesztő külsejű Mandelli Dávid is.

Minden tudós varázsló is egy kicsit. Ezért mindig van bennük valami szent és titokzatos vonás. De ez az igénytelenségében túlzó férfiú valamennyi jövevény-nél kopottabb, szakállasabb és bozontosabb volt. «Érdekes szín», lehetne mondani. Az izlésében kissé finnyás Schlegel-házaspár úgy érezte, mintha egy tinta-hal pottyant volna bele az irodalmi akváriumba.

De ez a különös magántudós csakhamar elkezdett társalogni. Beszélt ugyanazokról a tudományos témakörökről, melyek az «Athenaeum», az «Európa» hasábjain és a kitűnő tanár fejében bolyongtak szakadatlanul.

Emlékezetből idézte görögül Plátónak egész filozófiáját. Összehasonlító alapon bontotta szét a szanszkrit nyelvemlékeket. Kifogástalanul beszélt arabul, perzsa és hindu nyelven. A klasszikus Rómából több volt a fejében, mint egy múzeumban. A matematikát jobban értette, mint sok szaktudós. És a mellett szerény és törékeny volt, akár egy csiszolt üvegbura. Különös jövevény. Nem kért semmit, nem keresett pártfogókat, sem akadémikusokat, sem kiadókat. Hosszú, kopott kabátjában, vállig lógó fürtjeivel, bozontos szakállával leginkább öreg garabonciásnak nézték volna. Vagy holmi világesavargónak. Egyszóval: Diogenes volt Párizsban.

Ez a kor a sok nyelvet beszélő tudósok kora. Csaknem minden egyetemnek van egy-két polyglott tanára. Mezzofanti, a római biboros, az ő ötvennyolc-féle nyelvnek tudományával minden kortárs számára irigyelt csoda. De Mandelli Dávid is könnyűszerrel elutazhatott volna Európa bármely országából Kína legtávolabbi tartományába. Egyetlen állomáson sem lett volna szüksége tolmácsra.

Csakhogy Mandelli meg volt elégedve az ő hordójával. Napjait és éjszakáit szakadatlanul tanulással töltötte. Ha a kínai írás háromezerféle jelét meguntta, elővette palatábláit és a csillagászati matematika egyenleteit igyekezett megfejteni. Így csak féllábbal járt ebben a soknyelvű világban. Másik lábával a világürben bolyongott. Egyszer nagy meglepetésére meghívták a párizsi Bibliothèque Nationale-ba irattári munkálatokra. A hatalmas keleti kéziratgyűjteményt kellett újárendeznie. A több évre szóló működésért évi

ezernyolcszáz frank tiszteletdíjat biztosítottak neki. Egy hónap alatt elkészült a rendezéssel, selejtezéssel és katalógus-készítéssel. A francia kormány megelégedése jeléül öröklakást adott neki egy omladozó, régi lőportárban, a mohosfalú Arsenalban.

De mit törődik a saját bensejébe forduló tekintet a külvilággal? Nem merő fantom-e ez a látszatvilág az egyedül valóságos immanenssel szemben? Nem a legnagyobb boldogság-e ezen a földön: élni a matériák, a hiúságok, az árnyképek horizontja fölött a lélek kevély magányosságában? Barátai túlzott figyelmes-ségből egy-egy új öltözettel, fehérnemű-ajándékkal kedveskedtek neki. Diogenes mint felesleges fényűzési tárgyakat eldobta magától. Eladta őket az ószereseknek, hogy az értük kapott pénzen könyveket vehessen.

Ne higgyük, hogy abban a törött ablakú, széljárta, rideg szobában holmi beteges embergyűlölő lakozott. Derűs és mosolygószemű, bölcs volt. Lécekből összetákolt székén, drótszálon lógó mécslámpája alatt kellemes közvetlenséggel beszélgetett látogatóival. Köztük magyar vendégekkel is, mint Szemere Bertalannal, Tessedik Sámuellel és másokkal, kik e látogatások emlékét feljegyezték. Zsöllyéje, melyet Fesch bíborostól kapott ajándékba, métermagasan telerakva könyvekkel. Egy ütött-kopott szekrény, télen alvóhelyül is szolgál, egy rozoga ágy, a padlón szalmanyomok. Ebben a szerény környezetben élt ő tudományának. Ide jött olykor egy-egy tanítvány, hogy nyelvleckéit az ő irányításával tehesse hasznossá. Ezeknek a fillérei táplálták az éléskamráját, mely az ágy alatt rejtőzött, egy kenyérzsákban, egy halom burgonyában és holmi

zöldeges-kosárban. A nyerskosztot a régi Diogenesek találták fel.

Katonaköpeny a testén, facipők a lábain, így oktatta tanítványait. Soha szelídebb, nyugodtabb oktatót nem látott a világ, mint az «arsenal vadja». Sokrates bölcsességével a fiatalságban a «tan» új követőit látta, saját eszményeinek, a polyglott emberiség szoros közösségérzetének továbbszövőit. E fiatalemberek közt legkedvesebb volt neki egy Jones nevű, szépszellemű angol tanítványa. Ennek okos tekintete a fiatalságát vetítette emlékei vásznára. A világ szelleme minden új rügyben újjáéled. Így tükrözött egy eltűnt kis pozsonyi hittanuló a mindenség csodája folytán egy pár sötét szem bogarában. Diogenes ekkor már öreg és gyengélkedő volt. De sokszor volt kénytelen visszagondolni a szülői házra, a Schlossberg várromjaihoz vivő köves utcácskákra, egy nagy diófára, melyen a koronázásra vonuló II. Lipót fényes palástját nézte bámész szemekkel, míg le nem szakadt alatta e hajlékony páholy. A tizenhárom éves, kis hontalan Mendelli Dávid egy tudás-szomjas angol fiú szemeiben reinkarnálódott.

Egy nap azután ez az árnykép is eltűnt ; Jones meghalt. Nagyon fájlalta e kedvence korai elvesztését. Csaknem mélabussá vált a magányos Diogenes. Komor gondolataiba merülve járt-kelt, alig vetve már ügyet ama földi dolgokra, mikbe kapaszkodni szoktunk. Így történt, hogy amint a Szajna partján egy alkonyaton mélyebben hajolt a víz fölé, hogy korsóját szokása szerint megtöltse, az egyensúlyát vesztett test belebukott a vízbe. Mint egy csöpp tinta, mely egy pillanatra megfestette Párizs különös vizeit, eloszlik a

végtelen folyásában, úgy tünt el ez a külön is. Valaki elvitte legendás halála hírét Pozsonyba is. Édesanyja mankókon botorkálva még a nagy diófa alatt várta, hogy egyszer visszaszáll hozzá a furcsa garabonciás diák-fia.

NÁDAI PÁL

A ZSIDÓ VALLÁSFILOZÓFIA KÉT FŐTÍPUSA.

(Jehúda Halévi halálának 800-ik évfordulójára).

I.

Az a szempont, amelyből a zsidó vallásfilozófiát leginkább megközelíthetjük és legjobban megérthetjük: a görög és a zsidó gondolat találkozásának a szempontja.

A görög és a zsidó gondolat először az ókorban, a görög-római (hellenista) világkultúra kereteiben találkozott, másodszer — hosszú idő, közel egy évezred után — a középkorban, az arab-keleti világkultúra kereteiben.

Az első szintézist Philon *platonikus*, a másodikat Majmúni *aristotelikus* alapszínű filozófiában fogalmazta meg. Elégséges magyarázat erre, hogy Platon és Aristoteles voltak a görögség legnagyobb, az emberiségnek is legtöbbet mondó gondolkodói, hogy egyéni lelki és szellemi alkata folytán Philon inkább Platonhoz, Majmúni inkább Aristoteleshez vonzódott és hogy Philon korának és kultúrkörének Platon, Majmúni

korának és kultúrkörének Aristoteles volt az uralkodó filozófusa. Mégis az a jelenség, hogy a platonizmus és az aristotelizmus *együtt* szinte az egész ókori és középkori zsidó vallásbölcselet irányát megszabja, — úgy érezzük — mélyebb és szélesebb összefüggésekre is rávilágít. A zsidók igen régi idők óta az etikai mono-teizmus eszméjét képviselték és ezért azokban a kultúrákban is, amelyekkel változatos történetük során összetalálkoztak, elsősorban azt keresték, ami *vallás* és *erkölcs*. Így jutottak a görög gondolkodók közül a legközelebb Platonhoz és Aristoteleshez, akik a hellén vallás különböző formáin túlemelkedve, filozofálásuk eredményeképpen leginkább megragadták az Abszolútumot. Platon inkább a legfőbb jót, az ideák hierarchikus felépítésű piramisának mindent megvilágító, mindennek értéket kölcsönző csúcspontját látta benne, Aristoteles inkább az ősokot, a végső, mozdulatlan mozgatót. Ez a kétféle látás pedig megfelelt a zsidó vallás Istenről szóló kettős tanításának. Annak, hogy Isten *erkölcsi mintakép* és annak, hogy Isten *világt teremtető, világkormányzó hatalom*. Annak, hogy : «*Szentek legyetek, mert szent vagyok én, az Örökkévaló, a ti Istenetek*» és annak, hogy : «*Kezdetben teremtette Isten az eget és a földet.*»

Philon, akinek révén a zsidóság először kapott helyet az egyetemes filozófiatörténetben, a görög és a zsidó gondolat történeti viszonyáról egy egészen különös elképzelésben osztozott. Ez a hellenisztikus kultúrkörben korán fölbukkant és hamar szétterjedt elképzelés tette lehetővé a *filozófiai* szintézis megteremtését. (Bár nyilvánvaló, hogy fordítva : ez az elképzelés is

már a görög és a zsidó gondolat hasonlóságának valamelyes megérzéséből eredt). Bizonyosra vették, hogy a filozófiát a görögök a zsidóktól, elsősorban Mózesstől, a legnagyobb filozófustól tanulták, úgyhogy a filozófia csak a zsidóknál autochtón, a görögöknél már meghonosított. Azt hitték tehát, hogy a görög és a zsidó gondolatvilág lényegében ugyanaz, illetve azt hitték, hogy a görög gondolatvilág valójában: zsidó.

Amikor Philonról mint az első nagy zsidó gondolkodóról beszélünk, mindjárt hozzá kell tennünk: magában a zsidó gondolatnak a történetében felvillanó és utána hamar kialvó fényhez hasonlított. Munkáit a görög egyház tartotta fenn és tanítása, mint később maga a hellenisztikus zsidóság is, beolvadt a kereszténységbe. A középkori zsidó vallásfilozófusok, miközben a görög és a zsidó gondolat szintézisén dolgoztak, nem tudták, hogy ezt nem ők teszik először, hogy Philon és a hellenista zsidó filozófusok már álltak egyszer hasonló feladat előtt.¹

Joggal vetődik tehát fel a kérdés: hogyan került el a görög gondolat újra a zsidósághoz? Pontosabban: hogyan jutott Aristoteles az arab világkultúrába és azon keresztül vagy azon belül a középkori zsidó gondolkodókhoz? Justinianus és utódai kiűzték államukból a filozófusokat és «eretnekeket». A gondolkodók Perzsiába, Mezopotámiába menekültek, a gondolat velük. Itt a VII. században megvetette lábát az iszlám. A filozófusok és «eretnekek» mármost a görög filozófia alapműveit

¹ L. mégis: Samuel Poznanski: Philon dans l'ancienne littérature judéo-arabe. (Revue des Études Juives. 1905. 10—31.)

lefordították szírre, tudománypártoló kalifák a szír fordításokat továbbfordították arabra és ezen az arab alapon indult meg a középkori filozofálás. Az arisztotelizmus terjedt, erjesztett, termékenyített. És ez az élénk szellemi mozgalom természetesen kihatott a zsidókra. Történeti jelentőségű az a közvetítő szerep, amelyet betöltöttek, amikor a fordítások láncolatát továbbfűzték, Aristotelest és kommentátorait arabról héberre fordították s így lehetővé tették a további utat a héberből a latinba, át a következő világkultúrába, a keresztény-skolasztikusba. De ennél sokkal nagyobb elmemunkát is vállaltak. Ha a muszlim gondolkodóknak problémájává lett: muszlim dogmatika vagy görög filozófia, a zsidó gondolkodóknak is meg kellett birkózniuk azzal a problémával: *zsidó vallás vagy görög filozófia, mózesi vagy aristotelesi igazság?* Nekik is el kellett dönteniük az izgató és nyugtalanító kérdéseket. A vallást vessem-e el a tudás kedvéért? A tudásról mondjak-e le a vallás kedvéért? Nem «vak»-e vallás nélkül a tudás és nem «üres»-e a tudás vallás nélkül? Lehet-e, hogy a tudás és a vallás más-más tartalma azt árulja el, hogy nem igazság egyik sem és hogy egyáltalában nincs is abszolút igazság? Lehet-e, hogy mind a kettő igazság és tartalmi különbözőségük éppen arra utal, hogy kétféle igazság van, külön a hité és külön a tudományé? Vagy pedig — lehetséges volna-e, hogy a vallás és a tudomány tanítása *egyigazság* és — minden látszat ellenére — közös a lényeg Mózes és Aristoteles hirdetésében?¹

¹ Ignaz Goldziher: Die islamische und die jüdische Philosophie des Mittelalters. (Die Kultur der Gegenw. I. 301—337.)

A középkori zsidó vallásbölcselet Keletről indult ki, a gáónoknak, a vallásos élet és a vallásos tudomány elismert vezetőinek a köréből. A vallásbölcselet tehát a zsidóságban nem volt «eretnekség», amit a hivatalos körök üldöznek, hanem ellenkezőleg vallásépítő, vallás-erősítő tényezőnek számított, amelyet a hivataloskörök maguk is igyekeznek munkájukkal megszilárdítani. De ez csak kiindulás volt, inkább megpillantása és jelzése az útnak, mint maga az út. Az már nem is Keleten épült, hanem *Nyugaton*, a mór uralom alatt álló Spanyolországban.

Itt találkozunk azután azzal a két jellegzetes zsidó állásfoglalással és magatartással, amelyben a zsidó vallásfilozófia két főtípusát láthatjuk: Mózes ben Majmúnéval és Jehúda Haléviéval. Mind a kettőt az a zsidó szellem sugallta, amelyet jellemeztünk: mind a kettő a vallást és az erkölcsöt kereste a görög kultúrában. Különböző kauzális és racionális tényezők eredményeképpen Mózes ben Majmún megtalálta, ezért nála a filozófia és a vallás *egymásratalálása*, Jehúda Halévi viszont nem találta meg, ezért nála a filozófia és a vallás *különvalósága* jut filozófiai megfogalmazáshoz.¹

II.

Majmúni azoknak írta Útmutatóját, akik a görög és a zsidó gondolat, a tudomány és a vallás, az arisztotelikus filozófia és a bibliai teológia között ingadoztak.

¹ Célunk — a zsidó vallásfilozófia két típusának jellemzése és összehasonlítása — szempontjából eltérünk az időrendtől és előbb ismertetjük Majmúnit, azután Jehúda Halévit.

Mint annak idején Philon és a hellenista zsidó filozófusok, ő is a görög filozófia zsidó eredetének a föltevésére épített. Ha ez a történet szemlélet már megdőlt és elavult is, mint ahogyan megdőlt és elavult például geocentrikus világképe, bolygó- és szféraelmélete, nem szabad elfelednünk, hogy mindez csak építőállvány volt, amelyet utólag, amikor az épület már áll, úgyis nyugodtan le lehet bontani. Nekünk magát az épületet kell vizsgálnunk, amely a segítségével fölépült: a görög és a zsidó gondolat *teorétikus, filozófiai* összeolvasztását.

Majmúni gondolatépületét aránylag nem nehéz áttekintenünk és főbb vonalaiban idevázolnunk. Ez a gondolatépület helyükön szilárdan megálló, egymáshoz szorosan hozzákapcsolódó és egymást kölcsönösen megtámasztó gondolatmenetekből tevődik össze és részeit csak itt-ott választják el egymástól exegetikus fejtegetések közzéékelődései.¹

Majmúni hosszú úton hálásan követi Aristotelest. Elfogadja, hogy a létező dolgok anyagból és formából állnak, hogy a forma oka is, célja is a létezőnek, hogy a változás a lehetőség állapotából a valóság állapotába vezet át, hogy a léthierarchia csúcsán a tiszta forma, az első ok és végső cél: Isten áll. Az első komoly nehézség, amely eltérésre készíteti, Aristotelesnek az ősananyagra vonatkozó tanítása. Teljes világossággal szökik szemébe a *praeexistentia mundi* és a *creatio ex nihilo*

¹ Majmúni rendszerére vonatkozólag l. főleg: Benoschofsky Imre: Majmúni aristotelizmusa. Budapest, 1926. (Az itt következő vázlatot nagyrészt az Athenaeum 1936. évfolyamában megjelent Majmúni-cikkemből kölcsönöztem).

elméletének nagy ellentéte. Aristoteles szerint Isten is, a világ is őslétű s Isten elsősége a világ fölött csak *logikai* elsőség, a mozgató elsőbbsége a mozgatottal szemben. Mózes Tórája viszont azzal az alaptanítással kezdődik, hogy: «Kezdetben teremtette Isten az eget és a földet». Hogyan dönthet itt az ész? Hogyan bizonyíthatja be az egyik tétel igazságát és hogyan mutat-hatja ki a másik téves voltát? Majmúni azt feleli: *sehogyan*. És ha e válasz konkrét tartalma feljogosít a kanti *antinómia* terminusnak reáalkalmazására, akkor az eszmei háttere, a gondolati előzményei és következményei igazolják azt a megállapítást is, hogy Majmúni vele «túlment Aristotelesen — kanti értelemben.»¹

Nem érthetjük meg Majmúnit akkor, ha nem érezzük át, milyen óriási jelentősége volt ennek a kérdésnek az egész középkori gondolkodás számára. Hatalmas sziklatömbhöz lehetne hasonlítani, amely a szellemi haladás országútján három világvallásnak (a zsidóságnak, a kereszténységnek és az iszlámnak) állott útjában.² És nemcsak arról volt szó, hogy az emberek széles rétegeiben az egyik vagy a másik oldalon való állás-foglalás vagy a vallás, vagy a tudomány csődjének érzését okozná; a legkiválóbbak megéreztek ennek a

¹ Hevesi Simon: Dalalat Alhairin. (Magyar Zsidó Szemle 1928. 169.).

² Roger Bacon szerint a praexistentia mundi tanítása miatt mondta ki a párisi szinódus és újította meg IX. Gergely pápa a tilalmat Aristoteles természettudományi műveinek tanulmányozására. Jacob Guttman: Der Einfluss der maimonidischen Philosophie auf das christliche Abendland. Moses ben Maimon. Band I. Leipzig, 1908. 139—140.

kérdésnek a *világnézeti* súlyát is. Majmúni érzése szerint Aristoteles Istene — ha a mozgatóást egyáltalában teremtésnek nevezhetjük — úgy teremti a világot, mint ahogyan a nap heve felolvasztja a mezők hó-takaróját ; a Biblia Istene — ha szabad a mi világunkból venni a hasonlatot — úgy teremti a világot, mint ahogyan a művész megalkotja a műalkotást ; Aristoteles elmélete tehát a mindenségre és az emberre egy mechanisztikus szükségszerűség vaspántjait illeszti, a Biblia ellenben a mindenségen és az emberen a spontaneitásnak, a szabadságnak a fényét sugároztatja végig. És éppen ezért kell — tanítja Majmúni — a két *bebizonyíthatatlan* közül az utóbbit elfogadnom, mert *erkölcsi világfelfogásom számára ez a megfelelőbb.*

Majmúnit a kezdet kérdésével való viaskodásában először is egy külső, *filozofiatörténeti* mozzanat készítette megállásra. A világ öröklétűségéről szólva, Aristoteles sokak hasonló vélekedésére hivatkozik. Majmúni szerint ez maga utalás, figyelmeztetés kell, hogy legyen a kérdés eldönthetetlenségére. Aristoteles, akitől a világ a logika alapvető elveit tanulta, nagyon jól tudta, mi a különbség valószínűsítés és demonstráció között, nagyon jól tudta, hogy a consensus omnium nem bizonyíték és az igazságnak nem kritériuma. A másik, lényegesebb és már belső, tárgyi, *filozófiai* mozzanat, amely Majmúnit megállította, a *meglévő* és a *keletkező* dolgok (ma azt mondanók: *Sein* és *Werden*) különbözőségének felismerése volt. Egész természetmegismerésünk, megfigyelésünk, kísérletezésünk, tapasztalásunk a már *meglévő* világra vonatkozik, már pedig a világ *keletkezéséről* igazi tudása csak annak lehet,

aki nem a meglévő dolgokról szerez ismereteket, hanem akinek a gondolataihoz, célkitűzéseihez igazodik a valóság.

Isten létezése Majmúni szerint bebizonyítható akár a *praeexistentia*, akár pedig a *creatio* alapján. Hogy Isten teremtette a világot, az már a hit mesgyéje, és elfogadása már a hit érdeme. Ez a hit azonban nem a *quia absurdum* hite, a jelenségeket minden másnál jobban megmagyarázza, erkölcsi életünket minden másnál jobban megalapozza, a mellett van benne valami tudásszerű is.

Az eddig ismertetett út már megszabja Majmúni helyét a zsidó és általában a középkori vallásfilozófia aristotelikus vonalán, benn Majmúni rendszerében pedig már nagyrészt megoldja a legfőbb kérdést: a tévelygők útbaigazítását, a hit és a tudás viszonyának tisztázását.

A további út ismét az aristotelesi fogalmak jelző-ozzlopainak mentén halad. Az ember anyaga a test, formája a lélek, azt is mondhatnók: az ész. Az ember fejlődése, formájának kibontakozása: a legfenségebb ismerettárggyal való gazdagodása, Isten megismerése. «Azzal dicsekedjék, aki dicsekedni vágyik, hogy engem megértett és megismert» — idézi Majmúni Jeremiás prófétát.

Lehetséges-e azonban Istent megismernem, hiszen ismereteim gyarapítása az aristotelikus kategóriák kereteiben történik, Isten pedig sem a mennyiség, sem a minőség, a tér, az idő stb. kategóriáival meg nem ragadható? Lehetséges, mégpedig ugyancsak egy aristotelesi kategória: a *hatás* kategóriája révén. A terem-

tett világ — Isten hatáskifejtésének eredménye — megtanít arra, milyen Isten. Megtanít arra, milyen nagy, milyen bölcs, milyen jó.

Itt Majmúni — már jelzett okoknál fogva — az aristotelizmustól kissé a platonizmus felé hajlik. Isten cselekedetei az ember számára mintaképek, Isten jósága az «Isten képmására teremtett ember» számára törvény és parancsolat, irányjelzés és útmutatás. Majmúni aristotelikus, mert metafizikájában nem az ideát, hanem az aristotelikus magyarázó elveket (anyag forma, lehetőség-valóság, változás) értékesíti, de az etikában, míg lényegében a Bibliát és a zsidó vallásos-ságot követi, reáhull a platonizmus egy sugara is: Isten a legfőbb jó, cselekvései a mi cselekvéseinknek mintegy *ideái*.

Megoldódott tehát a hit és a tudás kérdése, van külön területe a tudásnak és van külön területe a hitnek, bár ez utóbbiban is van valami tudásszerű. A praeexistencia tanának szikláját elgördítette a keletkező és létező megkülönböztetéséből levezetett antinómia gondolata. A teológiai agnoszticizmust feloldotta a hatás kategóriájának alkalmazásából született közvetett Isten-ismerés. Összefogó, egyetemes alappá pedig az erkölcs, a jó lett. A vallás a jóságnak, a tudomány az igazságnak a kultuszát követeli, de a jónak követését meg kell, hogy előzze a jónak megismerése, így a vallás követelménye a jóság is, az igazság is.

III.

Jehúda Halévi filozófiáját több szempontból is nehezebb jellemeznünk és bemutatnunk mint Majmúniét.¹

Ha van a középkorban olyan zsidó filozófus, aki annyira zsidó és annyira egyéni, hogy sem a platonikusok, sem az aristotelikusok között nem helyezhető el, akkor Jehúda Halévi az. Ő nemcsak Izráel és Cijón szeretetének nagy héber lírikusa, hanem Izráel, Cijón és a héber nyelv halhatatlan költőfilozófusa is; egyedülálló, különös *zsidó* filozófia megalkotója, akit a zsidó filozófia történetírója (Julius Guttman id. m. 138.) csak zavarban és mentegetőzve tud «gondolkodásának egyes vonásai alapján» odasorolni az új-platonikusok közé.

Azután: Jehúda Halévinél azt sem figyelhetjük meg, hogyan épül ki szilárdan megálló, egymáshoz szorosan hozzákapcsolódó gondolatmenetekből a rendszer architektónikus egysége.

Herder a *Vom Geiste der Ebräischen Poesie* előszavában saját példaképének nem a Platon-felé, hanem a Jehúda Halévi-féle dialógust vallja. És valóban más jellegű ez a kétféle dialógus. Platonnál a tanító intéz kérdéseket a tanítványhoz és ezekkel a kérdésekkel irányítja a beszélgetés menetét, segíti a tudás felszínre kerülését, «megszületését». Jehúda Halévi filozófiai munkájában viszont a tanítvány intéz kérdéseket a tanítóhoz: a zsidó-hitre térő kazár király a zsidó

¹ Leginkább Julius Guttmannt követjük: *Die Philosophie des Judentums*. München, 1933. és *Das Verhältnis von Religion und Philosophie bei Jehuda Halewi*. (Festschrift zu Israel Lewy's siebzigstem Geburtstag. 327—358.)

vallást képviselő és fejtegető zsidó tudóshoz. Ez a forma alkalmat ad a szembenálló felfogások állandó szóhozjutására és a szerző felfogásának új és új igazolására velük szemben, de ezenkívül — a szerint, amint a tanítvány egyszer ez, egyszer az iránt kezd érdeklődni — alkalmat ad kitérésekre, elkalandozásokra, egymástól távoleső tárgyak egymás mellett való megtárgyalására is.

Itt tehát egészen másfajta egység van, mint Majmúni architektónikus egysége: egy rendkívül erős meggyőződés, hangulat és áhítat az, ami Jehúda Halévi minden sorára fényeket vetít és ezeknek a fényeknek egységével és azonosságával egybefogja a logikailag néha csak lazán összefüggő részeket.

Ha zsidó vallási eszmét vagy szentírási verset keresnénk, hogy — mint gyűjtőlencsébe — abba gyűjtsük össze ezeket az egységesítő fényeket, a *kiválasztottság* eszméjét kellene választanunk és azt az idézte zsoltárverset: *«Izleljétek meg az Istent.»* (34, 9).

Jehúda Halévi — Gazali filozófia-ellenes filozófiájának hatása alatt — abból indul ki, hogy a vallást nem lehet ésszel igazolni, de ha ez gyöngeség jele, akkor az ész és nem a vallás gyöngeségéé. A filozófusok állandóan vitatkoznak egymással, mindegyik más eredményre jut és mást tanít. A vallás ellenben önmagában bírja bizonyosságát. Tárgya oly fenséges, hogy csak a hívő élményében mutatkozik meg, a ráció spekulatív vizsgálódásai elől azonban elrejtetik, nem mintha a ráció támadásától félne, hanem mert a ráció segíteni és igazolni akaró vakmerőségét is visszautasítja.

Félreértendő ez a kiindulást, ha azt hinnők, hogy

a vallás és a vallási élmény autonómiáját mondja ki. Jehúda Halévi egyelőre nem az ember vallási élményéről, hanem a zsidó nép történeti tapasztalásáról beszél; külső, történeti eseményekről és arról, hogyan mutatkozott meg ezekben az eseményekben Isten az ő népének. Istennek nem az az első szava Izráelhez: én vagyok az ég és a föld teremtője, hanem az: én vagyok az Örökkévaló, a te Istened, aki kihoztalak téged Egyiptom országából. Isten nemcsak első ok, hanem *élő Isten*, Ábrahám, Izsák és Jákób Istene, népét Egyiptomból kiváltó, törvényeit népének kinyilatkoztató, akaratát a földön megvalósító, csodatevő Isten.

A kinyilatkoztatás törvényei megkülönböztetik a hívőket a hitetlenektől. A kinyilatkoztatás ugyanis elsősorban az istentisztelet és a szertartások törvényeire tanít meg minket; az erkölcs törvényeire csak kisebb mértékben, minthogy ezekhez az ész, az emberiség közös birtoka is elvezet. Az istentisztelet és a szertartások törvényeivel *Isten Istenhez vezet el* minket, a Vele való járás és a Vele való élet áldását árasztja ránk.

Ami az al-Chazariban e gondolatok fölött mint alap fölött kiépül — az Istennel való élet ismertetése, jellemzése és méltatása — az Jehúda Halévi filozófiájának leglényegesebb, legidőállóbb része. Itt igazolódik be mindaz, amit Jehúda Haléviről mondtunk és mondani fogunk: egyéni volta, izzó zsidósága, mélységes, sajátos irracionálitása.

Nemcsak a próféták, de az egyszerű zsidó emberek vallási élete is Isten hatására utal. Nem a próféta-ság a természetes képességek csúcsa, hanem az egyszerű

ember vallásossága is már a nem-természetesnek egy alacsonyabb foka. Az Istennel való élethez mindig valami nem-természetes, «nem-emberi», «angyali» lelki-erő kell. (Így keresi a szót — egyelőre a zsidóság vallási életére korlátozva jelentését — arra, amit ma úgy próbálunk megjelölni: «numinózus», «egészen-más».) Ez az erő megvolt Ádámban, róla mindig egyes emberekre szállt tovább, míg végül megtelepedett Jákób ivadékain és ezzel Izráelt kiemelte a többi nép közül. Ám mindig és mindenütt Isten az aktív és az ember, illetve a zsidó nép a passzív részese ennek az együtt-járásnak. Az az «angyali természetű» lelkierő csak alkalmassá teszi az embert ennek az isteni aktivitásnak a befogadására, a vallási parancsok teljesítése pedig csak kifejleszti ezt a lelkierőt.

Még világosabbá válik mindez, ha a kiválasztottak kiválasztottjain: a zsidóság prófétáin szemléltetjük. Ha a filozófusok ugyanazt tanítanák, mint amit a próféták látnak, akkor is csak olyan lenne a filozófusok tanítása a próféták látása mellett, mint az útleírás az utazás valóságos élményéhez képest. A filozófus olyan, mint az, aki jól megtanulta a poétikát, prozódíát, a próféta olyan, mint az igazi költő, aki talán nem is tudja mindezt, mégsem téved és költeményeivel sokak lelkében visszhangot ébreszt. A filozófus számára Isten ismerettárgy, amelyhez ugyanolyan hűvös lélekkel közeledik, mint kutatásának valamely más tárgya felé, az istentagadás pedig csak tudatlanság, illetve kitartás egy tudatlanság mellett. A próféta lelkét érzés és vágy tölti el, *félelem, szeretet* és öröm, hogy az isteni parancsokat követheti. A próféta legnagyobb bol-

dogsága, ha közel érzi magához az Istent és legnagyobb szenvedése, ha úgy érzi, hogy Isten eltávolodott tőle. A filozófus kutatja Istent, a próféta *szolgálja*, ezért a filozófusnak: Isten, a prófétának: az *ő Istene*, és ezért a próféta — amire a filozófus sohasem lenne képes — meg is tud halni az *ő Istenéért*.

A prófétán, mondtuk, könnyebb a szemléltetés, de szerényebb mértékben így van mindez a próféták fokán alul is, Izráel jámborainál. Amikor szombatolnak, ünnepelnek, imádkoznak, ők is Istennel találkoznak, az *ő* lelkük «angyali» erejét is megérinti az Isten aktivitása.

Jehúda Halévi szerint a vallási élet, az Istennel való élet csak a zsidó vallásközösségben lehetséges. Az ész, az erkölcsi élet — és ennek a jutalma — másutt is megvan, a vallásos életnek azonban legfeljebb ha az illúziójába tudják magukat a nemzsidók belesringatni.

A kiválasztottságnak ez a partikuláris értelmezése a gyakorlatban azért megenyhül, a jövőre vonatkozólag pedig teljesen megszűnik. Ha valaki zsidó hitre tér és a zsidó közösség vallási életéhez, istenszolgálatához és szertartásaihoz csatlakozik, az — bár a próféták fokára nem emelkedhetik — ugyanúgy élhet Istennel, mint a közösség többi tagja. (Jehúda Halévi egész filozófiáját a kazár király csatlakozása keretezi.) Az Istennel való élet lehetősége tehát voltaképpen megvolna Izráelen kívül is, de csak Izráelben tud kibontakozni. A *messiási korban* pedig már mindenki Istennel fog élni.

IV.

Majmúni és Jehúda Halévi filozófiája a zsidó vallás-filozófia történetének két jellegzetes, eltérő típusa; talán nem tévedünk, ha azt mondjuk: két főtípusa.

Ha ezt a két típust egyes tanítások egybevetése révén akarnók egymással szembeállítani, tömegestől kínálkoznának az alkalmas részletek és bizonyára adódának érdekes és meglepő tanulságok is.

Igazi megismeréshez azonban csak akkor jutunk, ha e helyett mindkét filozófia meghatározó értékeit és alaptendenciáit sikerül kiéreznünk és azután szembenállásukat is ezeknek az értékeknek és tendenciáknak a különbözőségében, illetve ellentétességében ragadjuk meg.

Talán nem pusztá véletlen, hogy a művelt köztudat mit ismer legjobban Majmúni és Jehúda Halévi tanításaiból és mit tekint e két sokrétű gondolkodó leglényegesebb tanításának. Ha statisztikát lehetne készíteni az ilyesmiről, Majmúni tanításai közül bizonyára ez kerülne az élre: ha a tudomány egyszer be tudná bizonyítani az őszanyag létezését, akkor inkább a Szentírást kellene másképpen magyaráznunk, mint eddig, de amit a tudomány bebizonyított, azt el kellene fogadnunk. (Dal. al-Ch. II. 25. alapján). Jehúda Halévi tanításai közül pedig ez: Izráel az emberiség szíve. (Al-Chaz. II. 36.)

Ha jól értettük meg Majmúnit és jól értettük meg Jehúda Halévit, akkor igazolhatjuk ezt a köztudatot: szembenállásukat egyrészt Majmúni racionalizmusából és Jehúda Halévi irracionálisizmusából eredeztethetjük,

másrészt abból, hogy Majmúni a zsidó vallás egyetemes emberi, Jehúda Halévi a zsidó vallás különleges zsidó tartalmát hangsúlyozza. Hogy ez a két mozzanat ebben az összefüggésben milyen gyorsan összetartozik, azt Jehúda Halévi filozófiájának egyik sarktanításán szemléltethetjük: Jehúda Halévi szerint azért nem lehetséges a zsidó vallásközösségen kívül igazi vallásos élet, mert Istenhez nem a ráció mindenkinek világító fénye, hanem a kinyilatkoztatás csak Izráelnek jutott világossága mutat utat.

Az univerzalizmus-partikulárizmus fogalompár óriási jelentőségét a zsidóság szempontjából itt alig is jelezhetjük. A zsidó vallásnak van egyetemes emberi és van különleges zsidó tartalma. Hogy egy az Isten és ő teremtetten az eget és a földet, hogy Isten erkölcsi mintakép és az ember hivatása az ő megközelítése, hogy szeretnünk és segítenünk kell embertársainkat, — az vallásunk egyetemes emberi tartalmához tartozik. Hogy az Egyisten «Ábrahám Izsák és Jákób Istene», hogy héber nyelven imádkozunk, hiszünk kiválasztottságunkban, vallás-erkölesterjesztő hivatásunkban, — az vallásunk különleges zsidó tartalmához tartozik. Ez a kétféle tartalom nem választható külön, együtt és egységben alkotja a zsidó vallást, nincs és nem is lehet tehát vallásunknak olyan elmélkedője, akinél ne találnók meg mind a kétféle tartalmat. Mégis — amint a *jómim nauróimot* inkább emberségünk ünnepeinek, a *sólaus röglimot* inkább zsidóságunk ünnepeinek érezzük, holott eszmekörükben és imádságaikban nem választható el az emberi és a zsidó, vagy amint Ámószt az igazság, Hóseát a szeretet prófétájának szoktuk nevezni, holott

a prófétai erkölcstanban nem választható el az igazság és a szeretet, — helyüket a zsidó vallásfilozófiában a szerint is megállapíthatjuk, hogy melyik mennyire hangsúlyozza az egyik vagy a másik-féle tartalmat.

Ha erre gondolunk, mindjárt megértünk egy filozófia-történeti jelenséget is.

Majmúni nemcsak a zsidó gondolkodás uralkodó, általános irányára és nemcsak Spinozára, Mendelssohnra, Maimonra hatott, hanem a középkori, részben újkori keresztény Nyugatra is. Majmúni hatásainak útját nyomon követték és megvilágították egészen Leibnizig, bár valószínű, hogy ez a hatás még ott sem enyészett el. Hatásterületébe beletartoznak Auvergnei Vilmos és Halesius Sándor éppenúgy, mint a későbbi skolasztikusok, akár ferencesek, mint Johannes Duns Scotus és Roger Bacon, akár dominikánusok, mint Albertus Magnus és Aquinói Tamás. Majmúni eszméinek ezt az elterjedését mutatja az is, hogy Duns Scotus a teremtés időbeliségének bizonyíthatatlanságát már Majmúni megemlézése nélkül Aquinói Tamástól idézi.¹

Jehúda Halévi tanításainak ezzel szemben csak a zsidóságra volt és lehetett hatása.

Ha most nem a *hatást*, hanem a *rokonságot* nézzük — és nem az emberi-zsidó, hanem a racionális-irracionális ellentétét — akkor a modern filozófiában találunk egy Majmúnival és találunk egy Jehúda Halévivel rokon irányzatot.

A Majmúnival rokon irányzat Kanttal kezdődött

¹ L. Jacob Guttmann id. m. — Josef Koch kimutatta Majmúni hatását Eckehart mesterre is. (Julius Guttmann id. m. 388.).

meg. Ennek az irányzatnak a képviselői közül csak két zsidó gondolkodót akarunk megemlíteni: Salomon Maimont, aki még a nevét is megváltoztatta, hogy örök időkre a Majmúniéhoz kösse, és Hermann Cohent, a marburgi neokantiánusok vezetőjét, a zsidó vallásfilozófia megújítóját. Az egész irányzatra rámutat Cohen posthumus munkájának címe: *Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums*. A vallás nem lehet más, mint az ész vallása. A vallás elveszti önállóságát; a filozófia birodalmában adnak neki helyet és irodalmát *filozófiailag* interpretálják.

Amennyire a szellemi élet forrongásaiban kivehető: míg ez az irányzat elhalványodóban van, addig a Schleiermacherral megindult és Jehúda Halévivel rokon irány egyre diadalmasabban sugárzik szét. Észreveszik, hogy van valami *más* is, mint ami értelmünkkel utólérhető, fogalmaink és szavaink hálóiival kimeríthető. Fölfedezik a gondolat mellett az érzést és a *természetes* élmény mellett a *vallási* élményt. Kiszabadítják a vallást a filozófia, illetve az etika gyámsága alól és elvezetik saját birodalmába, ahol szabadon tündökölhetnek sajátos értékének, a szentségesnek, a numinózusnak a fényei.

DR. VIDOR PÁL.

JERIKÓ KAPUJA ELŐTT.

Állok kapud előtt Jerikó, kapu-nyitni várlak,
s hét-nyelvű lakattal zárosak a záruk.

Komor bástya-tetők, zordon, tornyos falak
holnap i kürtszóra földig leomlanak.

Kaput verek, öklöm sujtolom a zárhoz :
Figyelj tető, orom, hallgass, torony, város!

Fáradt vándor vagyok, nagy-messzéről jöttem,
de hozom a váltást szívben, szóban, ölben.

Még ma bebocsájthatsz, — holnap törött romján
a késett megváltást hiába zokognám.

Állok kapud előtt Jerikó, kapu-nyitni várlak,
s hét-nyelvű lakattal zárosak a záruk.

PAP IZSÁK.

STEFAN ZWEIG.

Szellem és forma.

Stefan Zweig 1881-ben született Bécsben. Gyermekkorát és ifjúságát egy látszatra hallatlanul gazdag, de valójában kimerült zenei, színházi, művészi és irodalmi kultúra fénye ragyogja be. Amerre jár, egyfelől a nagypolgári jólét és fényűzés, másfelől egy csökkent társadalmi és politikai biztonságérzet, az egyetemes bomlás és lazulás jegyeivel, egy mindig és mindenütt jelenvaló ünnepélyes mult emlékeivel vagy kísérteteivel találkozik. Ez a világ tisztában van a maga sorsával

és történeti helyzetével. A visszatekintés mélabújával s a felismerés fölényes iróniájával készülődik a halálra, de búcsúzóban mégegyszer magához ölel minden régi és új szépséget. A halálos veszély, az egzisztenciális félelem árnyékában, a hazajáró mult s a bizonytalan jövő közötti határhelyzetben édesebb és izgalmasabb az élet, felelőtlenebb a játékosztön, könnyebben elmosódnak az egyéni és kollektív emlékezet, a tudat s a tudatlan határai. Sehol másutt nem fogadja ilyen sokszoros visszhang, nem lágyul meg ilyen mértékben az európai impresszionizmus, mint itt, ahol érzékenyebb a szem a szín és a fény játéka, a fül a hang árnyalatai iránt, ahol ünnepeket celebrálnak a Nietzsche «azúr» pillanatának, ahol a szépség érzéki monizmusa életet és vallást pótol, ahol minden csupa passzív készenlét, halálraszántás, befogadókészség, és sehol semmi hősiesség, «izomerő», szilárd pont vagy fogódzó.

Sehol másutt nem gyakorolják ilyen virtuozitással az az elhallgatás és sejtetés szó-művészetét. Sehol másutt nem várja ilyen jól előkészített, termékeny légkör a testetlen északi lirizmust, az orosz irracionalizmust, a francia újromantikát és szimbolikát, de — akárcsak Wagner zenéjéből, Nietzsche hallucinációiból, az új életfilozófusokból — csak az akklimatizálódik, lesz vérré belőle, aminek izgató vagy ernyesztő a hatása. Sehol másutt nem válik ilyen gyorsan gyakorlati pszichognózissá a megértés új lélektana, divattá Dilthey «élmény-fogalma» és Bergson idő-élménye. Sehol másutt nincsen a történelemnek és távolságnak ilyen exotikus varázsa s vonzó menedékjellege. Csak a káprázatnak, az önáltatásnak és önbűvöletnek ebben a világában

vállalkozhatik Freud a könyörtelen varázsrontó szerepére, századának legnagyobb herostratesi tettére, a szemérmesen őrzött tudatalatti «tér»-nek, a fikciók és az illúziók minden fajtájának leleplezésére, mutathatja be Hermann Bahr a maga példáján az örök időszerűség, az álморfózis és formatévesztés, a minden percrek igazságot szolgáltató perspektívizmus ritka tüneményét. Ehhez járul, hogy Bécs — mint századok óta annyiszor, ezúttal újra a kultúrák, stílusok találkozásának, együttélésének, végletek interferenciájának vagy kiegyenlítődésének a színhelye. Osztrák természet-tudós, Ernst Mach, vonja le a pozitívista lélektan és ismeretelmélet végső következtetését s fogalmazza meg az impresszionizmus vezető tételét: az «én» puszta fikció, nincs más valóság, csak az érzéki benyomás; osztrák művészettörténész, Alois Riegl, igazolja elsőnek a hanyatló római antikvitás félreismeret, hanyatló művészetét, osztrák író, Peter Altenberg pedig a stílus dekadenciáját, szóval helyettesítvén a mondatot, mondatokkal a fejezetet, töredékekkel a könyvet. Viszont Machal egyidőben tanít Ausztriában spirituális és újszkoasztikus ellenalakja, Franz Brentano, s a modern lényegszemlélet korai «előhangja», Alexius Meinong. Itt született a misztika megújítója Martin Buber, s itt él egyideig a teozófus Rudolf Steiner. Nincsen osztrák racionalizmus, amelynek mélyén ne lappangana egy-egy szerény irracionális vagy misztikus maradvány, valami a Mozart zenéjéből, ahogyan osztrák irracionális sincs racionális velejáró, osztrák ünnepi áhítat egy csipetnyi irónia nélkül. Itt a barokk gyengítetlenül él tovább a rokokóban, a rokokó a romantikában és a

polgári realizmus nyárutójában: kései, elidegeníthetetlen, eleven részei az impresszionizmusnak. Mozart titkos munkatársa minden osztrák költőnek. Schnitzler, L. von Andrian, Rilke, Hofmannsthal, Rich. Beer-Hofmann, R. Schaukal, P. Altenberg költészetében együtttalálni a hanyatlás, halálvágy és halálos félelem, a «morbiditas», a szociológiai magány és tanácstalanság metafizikájának valamennyi elemét. A «minden-csak-jelenés» és «hasonlat», az «élet-álom» barokk bölcsesége olyan természetesen hangzik a szájukról, mintha csak Calderon kortársai volnának.

Ebbe a világba született bele Stefan Zweig, zsidó származásánál fogva természetes impresszionista «hangoltsággal», de egyúttal izgatottabb lélekkel, megolthatatlanabb kultúrszomjúsággal s a kollektív emlékező-készség korlátlanabb lehetőségeivel. Közvetlen közéről látja az új osztrák költészet (Bahr, Schnitzler, Altenberg, Hofmannsthal) és művészet (Klimt, A. Loos, G. Mahler) kibontakozását, megéli a Burgszínház és az Opera utolsó virágzását, hallja Kainz hangját, Busoni zongoráját. A bécsi «szecesszió» 1898-iki húsvéti kiállításán első ízben tárul fel előtte az európai impresszionizmus (Brangwyn, Besnard, Puvis de Chavanne, Rodin, Khnopff, Laermans, Meunier, Segantini, Klinger, Stuck, Liebermann...) minden festői és plasztikus izgalma. Belépését az irodalomba nem előzi meg hosszas készülődés vagy kerülő. Tizenkilenc éves, amikor Herzl közli egyik elbeszélését és cikket ír róla a «Neue Freie Presse»-be. Korán megszokja, hogy a mű-élményt szembesítse az ember-élménnyel. Először maga körül osztrák kor- és nemzedéktársain kezdi, aztán egyre

tágabb körben folytatja a szembesítést. Gimnazista korában megismerkedik Verhaeren verseivel. 1902-ben Brüsszelbe utazik s találkozik a költővel. Verhaeren az első világjelenség az életében. Modern, de más, cselekvő értelemben az, mint a bécsiek. Inspirációs forrásai nem elvont programok, ideológiák, könyv, kép-, szoborkultúra, hanem az életlendület maga, a munka, a város, a természet, a vér időszerűsége és pátosza. Nemzetfölötti és nemzeti kategóriákban gondolkozik és érez.

A Verhaeren-«élmény»-nek kötelező hatása van. Zweig tekintete most kap első ízben humanista világtávlatot, írói programja vezető motívumot: közvetíteni népek, kultúrák, irodalmak között. Most köti első ízben «nagy» tárgyhoz szenvedélyes lélektani kíváncsiságát és érdeklődését, próbálja ki belső megértésen alapuló értelmező eljárását: lefordítja Verhaeren műveit, majd megírja életrajzát. A Verhaeren-«élmény» kellett hozzá, hogy érzékeny művészetté fejlessze a filológiai hermeneutikát, amelyhez a berlini egyetemen szerezte meg az alapelveket. Ezzel rálép arra az útra, amelynek legnagyobb sikereit köszönheti.

Az első találkozást és szembesítést újabb találkozások és szembesítések követik emberekkel és könyvekkel, városokkal, országokkal és földrészekkel. Mindegyik fokozza Zweig érdeklődését, növeli fogékonyságát a következő iránt. Beutazza Európát, megfordul Amerikában és Ázsiában («Fahrten, Landschaften, Städte»). Valósággal megéli a világszellem és világirodalom minden táját, minden korszakát, a román kozmosz mellett az osztatlan németet és angolszászt. Megízlel minden légréteget és minden nyelvet. Az élők mellett sorra kerül.

nek a holtak, a költők és írók mellett a tudósok és színészek, politikusok, muzsikuskok, festők és szobrászok. Goethe, Dante, Balzac, Dickens, William Blake, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Gorkij, Rousseau, Jacobsen, Stendhal, Chateaubriand, Casanova, Hölderlin, H. von Kleist, Saint-Beuve, Renan, Marceline Debordes-Valmore, Baudelaire, Verlaine, Rimbaud, Lemonnier, de Coster, Ellen Key, Brandes, Charles Louis Philippe, Romain Rolland, Duhāmel, Jules Romains, Borgese, Otokar Brezina, A. Gide, Suarès, Johan Boyer, Rathenau, Herzl, Gerhart Hauptmann, H. Carossa, Joyce, A. Schweitzer, Rodin, Kainz, Busoni, Toscanini, Händel, Meunier, Masereel, Mesmer, Rathenau, Freud, Rilke... Micsoda beláthatatlan, ünnepélyes és részleteiben összemérhetetlen névsor! Igazi Bibliotheca¹ és Anthropologia Mundi. Zweighoz az írók és költők állanak a legközelebb. Egyrészüket úgy recipiálja, hogy németre fordítja őket. Verhaerent ő mutatja be a német közönségnek. Baudelairet és Verlainet akkor ülteti át, amikor a német költészet a maga Baudelair-e és Verlaine-pillanatát éli. Impresszionista fordító. Diszkrét érzékenységgel hidalja át a nyelvvilágok különbségét. Hűsége belső, hangulati hűség. Feladatát megoldottnak tekinti, mihelyt sikerült közvetítenie a vers légköri elemeit, a ritmus és a rím zenéjét, a hangszín elmosódó árnyalatait.

A recipiálás és közvetítés másik útja az esszé.

Az esszé európai és modern forma. Korok, nemzeti

¹ Az Insel-Verlag az ő tanácsára indította meg a *Bibliotheca mundit* és az *Inselbüchereit*.

és írói vérmérsékletek szerint lényeges eltéréseket mutat. Az angol magánbeszédszerű, a francia aforisztikus, a tiszta «logos» és a súly törvényétől megszabadult szellem megnyilatkozása, a német álcázott tanulmány. Az impresszionista esszé a kor egész stílus-világának kicsinyített mása. Legnagyobb veszedelme a tárca, mert kiszolgáltatja a felelőtlen pillanatnak, a helynek és időnek. De még lesüllyedt korcs-változataiban is van valami az európai ősförmából: valami a balladáéval és novelláéval rokon építkezésnek, a rövidítésnek, sűrítésnek, az egy-központi fényforrásnak technikájából.

Zweig művészi rangra emeli a tárcaesszét, aztán kibővíti hatáskörét s függetleníti helyierdekű vonatkozásaitól és kialakítja a maga személyes formáját, az önálló arckép- és életrajzesszét. Szellemi vérmérséklete, embertani és lélektani perspektivizmusa itt mutatkozik meg a maga teljességében és rugalmasságában, amikor minden pillanat új meg új feladat elé állítja: esetről-estetre meg kell találnia azt a termékeny élettörténeti vagy lélektörténeti helyzetet, ahol a legmeggyőzőbb módon szembesítheti az embert a maga életformájával, az alkotót a maga alkotó eljárásával és alkotásaival. Esszéi között van baráti kalauz, magasabbrendű szellemi propaganda (Verhaeren, Romain Rolland), bevezető, alkalmi cikk, megemlékezés. De egy sincs közöttük, amelyet ne belső rokonszenv sugallt volna. Minden esettel úgy foglalkozik, mintha soha más iránt nem érdeklődött volna, látszólag mindig célnál van, amikor már újabb cél, új ismeretlen földrész izgatja kíváncsiságát és Kolumbus-vágyát, új szembesítések lehetősége feszíti képzeletét. Mintha csak igazolni akarná a

Nietzsche felismerését : a kígyónak el kell pusztulnia, ha nem tud vedleni. Ő is folyton álláspontot cserél, s akárcsak Nietzsche, mindig a leggyorsabb hajón indul Kozmopoliszba. A megismerés Don Juanja, sohasem tud közömbös, láztalan hangulatban maradni. «Komunikatív» természete nem azt keresi, ami elválasztja a jelenségektől, hanem ami összeköti velük : a hasonlóságokat és analógiákat. Nem ismeri sem a járatlan út vagy megmérhetetlen láz, sem az «individuum inefabile» óvatos tilalomfáját. Izgalomtól remegő, tágranyított szemmel ereszkedik le a tudattalan félhomályába, a felszabadult démónia, a fellázadt vagy beteg erosz, a meghasonlott tudat örvényeibe, hogy meglesse leg-halkabb rezdüléseiket, meglepje féltve rejtett titkaikat. Micsoda infernális kaland, végighallgatni Zweig beszámolóit, amelyek — feloldva a kötelező titoktartás alól — felszínre hozzák, néven nevezik és veszélytelenítik ezt az egész nyugtalanító, kísérteti világot! S micsoda nyelvi kultúra kell ahhoz, hogy minél kevesebb menjen veszendőbe a találatok és leletek irracionális anyagából! Ezzel eljutottunk az impresszionista nyelvi kifejezhetőség határához. Innen már csak egy lépés az **expresszionizmusig**. Zweig ezt a lépést is meg fogja tenni.

Legjobb s terjedelmük ellenére is balladikus építményű esszéiben sokkal gazdagabb embertani, lélektani s filológiai anyaggal dolgozik, sokkal izgalmasabb feltevések mellett folytatja le a szembesítést, semhogy egyszerre végezhetne vele s megmaradhatna az emberélet, élmény-mű könnyen áttekinthető problémakörén belül. Állandóan kitágítja és áttöri ezt a kört és ezzel

személyfeletti értelmet ad a szembesítésnek. Így tágítja a Balzac-esszét Balzac és Napoleon egyenlőtlen versenyévé, így szembesíti Dickenst a viktoriánus Angliával, Dosztojevszkijt a maga teremtő betegségével és az orosz lélekkel, Hölderlint, H. von Kleistot, Nietzschét külön a maguk démoniájával s külön a németséggel, Casanovát, a homo «eroticus»-t és «sexualis»-t a rokokóval, Stendhalt a francia restaurációval, Tolsztojt Oroszországgal és az emberi ősfomával («A világ építőmesterei»), az organikus «szellemi» gyógymód halhatatlan eszméjének régi és modern képviselőit, Mesmert, Mary Baker-Eddy-t, Freudot a dogmatikus orvostudományal («A szellemi gyógymód»). A szembesítés eredménye az első esetben a világot újjáteremtő regényíró, a másodikban a rontó démonjától megszállt s megvert költő és gondolkodó, a harmadikban a maga életének törvényét követő művész, a negyedikben a szellem orvosainak, együttvéve pedig az emberi szellem megnyilatkozásainak típustana.

Zweig született freudista, mint legtöbb osztrák írókörtársa. Freud csak tudatosítja eredendő freudizmusát. Elvben sohasem azonosítja magát az iskola mélylélektani indiszkréciójával, gyakorlatában azonban már kevesebb az óvatosság és fenntartás. Viszont teljesen lenyűgözi Freud emberi jelensége, könyörtelen tekintete s elemi igazságszeretete. Esszéin, sőt novelláin is meglátszik, vajjon a Freud-pillanat előtt vagy utána írta őket.

Zweig vallása az a tiszta, politika- és ideológiamentes kultúrhumanizmus, amelyet európai századok és egy nemes erasmista kisebbség gyakorlata szentesített.

Neki köszönheti eszméinek kategoriarendszerét. Ezt a rendszert töri össze a világháború. A bécsi dekadensek haláltánc-látomása egyik napról a másikra ijesztő valósággá lesz. Zweig a némettség ügyét a kultúrhumanizmus ügyének érzi és fájdalmas, ünnepélyes külsőségek között búcsúzik nyugati barátaitól, a régi Európa-fikciótól és illúzióitól (*Berliner Tagblatt*, 1914. szept. 19.). Ezeknek az éveknek belső tapasztalata váltja meg esztetikai elfogultságától és egyoldalúságától s teremti meg későbbi nagy szembesítéseinek eszmei feltételeit. A háború utolsó szakaszát Svájcban tölti mint egy bécsi lap tudósítója. Ebbe az időpontba esik második nagy emberélménye: Romain Rolland. Régóta ismeri, de csak most ismeri meg igazán. S itt, új légkörben, Európa szívében, vele meg néhány erasmista barátjával együtt megpróbálja a lehetetlent: az illúziók romjain megépíteni a legmerészebb illúziót, a béke, az eszme, az európai szellem új láthatatlan egyházát. Babel tornya lesz belőle. Szent hiábavalóság. Amit raknak estig, leomlik reggelre. 1919-ben hazatér, mögötte a megjárt pokol rémségei, körülötte egy felszámoló birodalom zúrzavara. Bécsből Salzburgba menekül. Itt él két évtizedig s itt írja műveinek nagy részét. Írásközben most már mindig egy európai elit fejével gondolkodik, egy nemzetfölötti kórus nevében beszél, a világ ütőerén a keze. Idejében felismeri kora szellemi szükségleteit. Érthető, hogy évekig Európának legnépszerűbb, valamennyi kultúrnyelven olvasott írói közé tartozik. A háborúutó ideológiai közdelmei, pártpolitikai fordulatai nem állnak meg a salzburgi Kapucinushegy tövénél. Zweig velük szemben nem helyezkedhetik az

«érdektelen» szemlélő álláspontjára, s olyan személyi érdekelttségű szembesítésekre kényszerül, amelyeket eddig csak az egyetemes szellem- és eszmetörténetből ismert s másokkal hajtatott végre. Erasmus-könyvének («Rotterdami Erasmus diadala és bukása»), Castellio-könyvének («Castellio Kálvin ellen») minden, sora, fojtott pátosza elárulja, hogy ezúttal többről van szó, mint az Erasmus-örökség időszerűsítéséről, két ember- és eszme-fajta, a humanizmus és ellenhumanizmus, «humanitas» és «auctoritas», békevág, megértő türelem és türelmetlen erőszak eldöntetlen vitájáról, a Kálvin-Castellio-pör újrafelvétéről, másról: Zweig legégetőbb ügyéről, az «eszme» megmentéséről, világképek szembesítésének új, végzetdrámaszerű formájáról.

Emellett Zweig a szembesítésnek régebbi, személytelenebb gyakorlatáról sem mond le. Megadva az időszerűségnek és a divatnak, ami az időszerűségé és divaté, a szellemnek, ami a szellemé, a «Maria Stuart»-ban, «Marie Antoinette»-ban, a «Fouché»-ban, a «Magellan»-ban megpróbálkozik a regényes történeti és kortörténeti életrajzzal, de az evokatív és restauratív nyelvi képzetnek, a mélylélektani belátásnak finomabb eszközeivel, mint a divatos forma többi művelője. Az infernalis emberi indulatok, rajongás és gyűlölet, fenség és gyalázat, a Kolumbus-vágy világtörténeti korszakainak átvilágítása bonyolult feladat s csak bonyolult feltételek mellett, a híres és hirhedt főszereplők és ellen-szereplők többszöri leleplező szembesítésével, a legnagyobb lélektörténeti tapintattal oldható meg. Zweig vállalja és megoldja ezt a feladatot. Századokat, királynőket és királyokat mozgósít a világ szinpadán és

vérpadán. Belső díszleteket fest hozzája olyan anyagból, amelyet indexre tett az óvatos lélektani és történeti szemérem. Közelférkőzik a hősi hiábavalóság és az alkalmazkodás kalandorainak rejtélyéhez. Brazilia-könyvében újból visszatér a huszadik századba : nyitott szemmel és füllel, utazási «élményeken», irodalmi kalandokon edzett kíváncsisággal gyűjti az anyagot egy exótikusan modern ország-, nép- és államalakulat élet-rajzához.

Az esszé és novella szerkezeti rokonsága szinte magától adódik «Az emberiség sorsdöntő órái»-ban. A szembesítő elbeszélőt és szembesített alakjait még köti a név, hely és idő történeti pátosza : Napoleon Waterloopillanata, Goethe és Ulrike von Levetzow, Suter és Eldorádó felfedezése, Dosztojevszkij az élet és a halál határán, Scott kapitány az északi sarkon, Bizánc utolsó napjai, Händel feltámadása. A szembesítés maga független minden megkötő adattól s csak a lélektanilag már alig fokozható, legfeszítőbb pillanat törvényét követi.

Zweig «tisztá» novelláiban aztán ez a törvény a legfontosabb formai érdek. Nem epikai lélekzetű «életnovellák», hanem elsősorban lélektani érdekeltségű «élménynovellák». Mindegyikükben történik valami, sokszor anekdotikusan váratlan és meglepő, kalandos dolgok, de cselekményük igazi színhelye rendszerint nem a külső embertani vonatkozások világa, hanem az emberi lélek mélye, a tudattalan. A «klasszikus», eseményes sors- vagy jellem-novella fordulópontja, amely emberi életeket és világokat emel ki sarkaikból, a nagy «-xisztenciális» pillanatra ruházza a maga bevált

szerepét. A sűrítés, rövidítés, fokozás technikája is hozzáigazodik.

Zweig novellahősei és hősnői gyermekek, fiatalok és felnőttek, szegények és gazdagok, hősök és kalandorok, polgárok és arisztokraták, foglalkozásba, korba, időbe és tájba ágyazva, foglalkozáson, koron, időn, tájon kívül, örökös várakozásban csak egy-egy «nagy» pillanatra-szántan élnek. Nem osztálytudatuk, társadalmi vagy szellemi helyük, hanem lélektani rangjuk határozza meg tartásukat. «Ősélményük» gyermeteg, kezdetleges fokon az exotikus kíváncsiság, magasabb, bonyolultabb fokon az elfojtott vagy felszabadult vészes «eros», az elfajult «sexus», a természetes pályájából kivetett «megzavart» érzéki érzelm. (Innen Zweig híres novella-ciklusának, a «Lánc» nak, hármas tagoltsága: «Első élmény», «Ámok», «Megzavart érzelmek».) Terhelten, lázasan, remegő idegekkel indulnak az «egyetlen» cél felé. Szigorú lélektani geometria szabályozza minden lépésüket és minden mozdulatukat. Éghajlat («Az ámokfutó»), néha aprólékosan rajzolt szociológiai környezet («Holdvilág-utca»: Marseille), évszak («Asszony a tájban») fokozza, sietteti léleketük ütemét. A cél közelében már-már elviselhetetlenné válik a lázuk, átizzik, átkéjesül körülöttük a levegő, új, szokatlan színezetet kap a hangjuk. Az egzisztenciális pillanat «hőfokán» vagy «mély pontján» kivetkőződnek kötelező szerepükből, grammatikájukból és logikájukból, lélektanilag «eszményi» azaz légüres térben szembesíthetők sorsukkal, életük féltve őrzött vagy ismeretlen titkával, multjukkal, a valósággal, gátlás nélkül engedelmeskedhetnek «amor fati»-juknak.

Egyetlen «exisztenciális» pillanat elegendő ahhoz, hogy az európai orvost kiszolgáltatassa önállósult érzékei s az exótikus éghajlat megsemmisítő démóniájának («Az ámokfutó»); hogy a fegyelmezett osztrák báróval fejest ugrasson az élet szennyes mélységeibe («Fantasztikus éjtszaka»); hogy az előkelő angol hölgyet kívülhelyezze minden erkölcsi-társadalmi törvényen («Huszonnégyszáz óra egy asszony életéből»); hogy az öregedő professzorral lelepleztesse végzetes és szégyenletes szenvedélyét («Megzavart érzelmek»), a megalázott, megcsúfolt férjjel életének gyalázatát («Holdvilág-utca»); hogy a megtévedt feleséggel elszenvedtesse az «elemi rettegés» («Rettegés»), az öreg zsidóval az abszolút emberi magány minden kínját («Egy szív pusztulása»)... A legérzékenyebb nyelvi virtuozitás a leghevesebb lélektani belátás szolgálatában...

Amint történeti-életrajzi könyveire az esszéisztikus «ősforma», úgy nyomja rá bélyegét Zweig egyetlen regényére a novellisztikus eredet. Ami a «Türelmetlen szív»-ben regényszerű, az inkább csak külsőségei, terjedelme, lehetőségei szerint az, a háttérben húzódik meg, atmoszférikusan avatkozik bele a «cselekmény»-be: a Monarchia a béke utolsó éveiben, az egyetemes bomlás látható hippokratesi jegyeivel; földrajzilag szabadon «lebegő» magyar táj, kisebb határállomás Bécs közelében, külön elvont osztrák-magyar világ a konkrét valóságon belül. Ebből a világból bontakozik ki, alkalmazkodva hozzá, optikájához és akusztikájához, de egyébként független tőle a regénypótló novella. Már időélménye is más, mint az «igazi» regényé. Nincs multja és nincs jelene. Az elsőt kiirtja, a másodikat

elhomályosítja az ismeretlen, várva-várt harmadik, a jövő kedvéért. Két inspirációs forrása van: az elemi türelmetlenség s az elemi száanalom. Mindegyiknek más lélektani őshelyzet s más emberfajta felel meg. Az egyik sarkon állnak a türelmetlenek, az ágról szakadt zsidó ügynökből lett gazdag magyar földbirtokos, gyártulajdonos, «Herr von Kékesfalva», elsősorban pedig nyomorék lánya, a másikon egy fiatal, tapasztalatlan ulánus hadnagy, Anton Hofmiller. Találkozásaik és szembesítésük a legfokozottabb lélektani vonzás és taszítás jegyében történnek. A beteg lány belepusztul türelmetlen szenvedélyébe s a pusztulásba magával rántja környezetét, a fiatal ember pedig majdnem belepusztul abba, hogy nem tud idejekorán választani a száanalom és egészséges ösztönei között, hogy őt magát is megejtí a türelmetlenség, hogy egy olyan pillanatban töri át a száanalom mágikus körét, amikor már megkésett vele s így nagy része van a katasztrófa felidőzésében. Felelősségében osztozik a világháború, amely mintegy vég-szóra meghiúsítja utolsó mentő kísérletét s egyetemes jelleget ad a magánérdekű katasztrófának. Lélektől-lélekig nincsen híd... A lélektani geometria szigorú, magabízó módszerét most első ízben enyhíti a lélek örök hontalanságának és hozzáférhetetlenségének, a lélektani kíváncsiság természetes korlátainak felismerése. Zweig mindvégig ragaszkodik a regény s az epikai «nagy tér» fikciójához, ezért nagyobb számú embert mozgosít, csökkent hevességgel, bölcsebb belátással elemez, nem egyetlen «nagy» pillanatba sűríti, hanem a pillanatok egész sora között osztja meg az emelkedett s nyomott hangulatok anyagát, s most első

ízben alkalmazza a «szellemi gyógmód» eredményeit meg tanítását a test-szellem-lélek egészségének és betegségének oszthatatlanságáról. Alakjaival nemcsak együttél, mint novelláiban és esszéiben, hanem már együtt is érez velük.

A novellák és esszék lappangó vagy nyíltan áradó lirizmusával rokon Stefan Zweig lírai költészete.¹ Nem gazdag, messzehallható megnyilatkozás, hanem emelkedett vagy nyomott hangulatok, szép pillanatok értelmezése. Tiszta «passio», amelyből legalább eleinte hiányzik minden cselekvő, «vitális» elem. Nem a lélek szabadságharcából, hanem lemondásból, zenei meghatottságból, érzelmi utópiákból, fáradtságból született. Szubsztanciális anyaga nem az érzéki világ vagy a lélek valósága, hanem a kettőnek rejtett, véletlen ösztönző vonatkozásai, a tárgyaltalan sóvárgás és álmélkodás, az a felismerés, hogy elszigeteltségből, magányból, a sors börtönéből nincs menekülés, a szép pillanat megismételhetetlen, az utak a végtelenben sem találkoznak. Ezekben a versekben az «élmény» megelőzi az életet, hasonlat látja el a szimbolum szerepét, gyengéd, ernyedő «gestus» a határozott, férfias mozdulatokét, kép a látomásokét, szépség a vallásos áhítatét. Tájak, tájképek, városok, alakok, a Biblia evokációjában nem a Velence-, a Bretagne-, Brügge-, a Como-tó, nem az isten-, a Dante-, Rodin-, Dosztojevskij-, a típusélmény (művész, fakír, repülő, császár...), hanem az evokatív

¹ Verskötetei: *Silberne Saiten* 1901; *Die frühen Kränze* 1906; *Die gesammelten Gedichte* 1924; *Ausgewählte Gedichte* (Insel-Bücherei).

izgalom vagy érzelmesség, a szembesítés hangulata válik verssé. Helyzetről helyzetre változik a hangulat, változnak a lírai «én» attitűdjei és sorsa, de maga a hang, a lírai «én» mindvégig változatlan. Innen ennek a költészetnek jellegzetes egyhangúsága. Ami az újromantika, a Hofmannsthal és Rilke rokonvilágában az élet-halál, álom-ébrenlét, múlt és jelen örök átszövődését sejtető végzetes ünnepélyesség és fájdalmas ironia, egy új vallásosság, szó- és képmitológia forrása, az itt csak a lélek atmoszféráját színezi. A vers megváltó, oldó hatása nem terjed túl a vers légkörén. Alig marad utána egyéb elmosódó hangulati emléknél, bizonytalan szín- vagy hangképnél.

Zweig lírája hamarosan elapad, időnkint teljesen visszahúzódik a novellát, esszét kísérő lírizmusba. Egyre ritkábban, inkább csak ünnepi, élettanilag fontos alkalmakkor hallani érzelmes, meghatott vagy tiltakozó, intellektualizált hangját, rendszerint olyankor, amikor a lírai «én» kilép elszigeteltségéből s találkozik az időszerű, kollektív «én»-nel (Világháború).

A dráma nem természetes, hanem választott formája Zweignak. Irodalmi divat, dialektikai játékösztön, a színpad varázsa pótolja itt a született drámaírónak azt az őstapasztalatát, hogy az élet és a történelem örök dráma, ellentétes jelű erők összeütközése. Ahogy a lírában a termékeny helyzetek változása nem érinti a lírai «én» természetét, a történeti korok, színhelyek sem módosítják lényegesebben a végzetet, sorsszerűséget játszó újromantikus esztetikai szemlélet a prioriját. Az északamerikai szabadságharc időpontja («Ház a tengerparton»), a rokokó («Az átalakult komédiás»),

Homeros és a Biblia világa, a tündéri Velence csak díszítő külsőségeikkel jelentenek valamint, a drámai küzdelem és belső formája szempontjából úgyszólván közömbösek. A «korszellem», a hely szelleme csupa álarc, amely mögött ugyanaz a kíváncsi, felelőtlen játékra született, megváltásra, szabadságra vágyó, üres tértől, magánytól irtózó, hiányérettől, örökös félelemtől zaklatott emberfajta jár és beszél.

Zweig, nem tekintve a Tolsztoj egyik töredékéhez írt epilógusát («Menekülés Istenhez»), mindössze talán háromszor töri át az újromantika kötelező játékszabályait: a «Tersites»-ben (1907), a «Jeremiás»-ban (1917) s a «Volponé»-ban (1926).

Tersites: romantizált, ékítményes görögség, amilyen a Hofmannsthal barokk álma, az Ernst Hardt és Eduard Stucken lovagkora, a Rich. Beer-Hoffmann zsidósága. Alakjai — visszajáró homerosi árnyak — Achilles, Teleia, az amazon fejedelemasszony, és Tersites apollói tökéletességük, gögjük, szépségük vagy nyomorúságuk átlátszó üvegörtönében élnek, nem drámailag egymás ellen, hanem lírailag egymás mellett, az egyik a korai halál árnyékában a maga Helena-káprázatának, a másik a maga Achilles-fikciójának, a harmadik a Teleiában aktualizált elérhetetlen nőeszménynek s annak az ábrándnak, hogy megváltva egyszer végre ő is ember lehet, mint a többi. Akárcsak a mesék óriásának a lelke, az ő életük értelme is kívülesik az életükön, sőt a valóságon. Mindig keresik, útban vannak feléje, befuttatva a hiábavalóság irónikus fényével. Egy pillanatra sem tudnak hallgatni. Minden külső érintésre túlárad a nyelvük. Mindig ugyanazon az egy állandó-

sult, válogatott brokátszövésű nyelven beszélnek, amely megfelel lelki éghajlatuknak s amelyből könnyű kihallani a közös shakespearei-goethei-grillparzeri anyanyelv ősi hangelemeit. S mindegyiküknek van egy nagy «börtön»-jelenete, amikor kilépnek önmagukból, egyetlen ünnepi konfesszióban összegezik töredékvallomásaikat. Mindvégig megváltatlanok. Csak Tersites jut el a megváltás küszöbéig. Megszépülve, megbékülve búcsúzik az élettől. Nemesebbnek, emberibbnek bizonyul partnerénél, Achillesnél. Zweig a leggörögobb, leghősibb, legönzőbb apollói görögöt elmarasztalja a leggörgötelenebb göröggel, a kaján, fertelmes külsejű Tersitessel szemben s ezzel legalább egy ponton hatályon kívül helyezi az erkölcsileg közönyös újromantika szépségmonizmusát. A «Volpone»-ban Ben Jonson komédiáját (1605) írja át a maga nyelvére, könnyű és irónikus játékosztönnel, az eredeti szelleméhez és technikájához híven rögtönzést mímelve, de tudatos lélektani és formai tapasztalattal építkezve. A «Jeremiás»-t legmegrázóbb európai pillanata sugallta. Ez a pillanat annál fontosabb, mert azonkívül, hogy európai távlatai vannak, első ízben szólaltatja meg Zweigban a zsidót.

Zweig zsidósága.

Zweig zsidónak született, az is maradt haláláig. Zsidóságát természetes formának érezte, de sohasem tüntetett vele, ahogyan az egészséges ember sem tüntet az egészségével, de viszont azt is magától értetődőnek találta, hogy németül érez, gondolkozik, beszél és ír. Ha azt mondjuk róla, hogy az asszimilatív típus leg-

tisztább képviselője, csak azt emeljük ki benne, ami százszor megismétlődik, vagy százszor megismétlődhetik, ami közös benne egész európai családfájával, nem pedig azt, amiben különbözik tőle, csak szociológiai helyét mérjük le, nem pedig szellemi rangját. Éppen a bécsi példa mutatja a legjobban, hogy a típus csak eszményi irányító, tájékoztató elv és sokkal általánosabb, elvontabb, sokkal inkább az átlaghoz van szabva, semhogy kimeríthetné az alkotó élet konkrét gazdagságát. Talán sehol másutt nem tekinthető át ilyen könnyen, mint itt, az egész asszimilációs folyamat, az első felszínes alkalmazkodáson kezdve a teljes belső akklimatizálódásig; sehol másutt nem követhető ilyen mértékben lépésről lépésre az asszimilatív és disszimilatív erők, haladás és hagyomány párharca, a gazdasági-politikai, társadalmi tényezők gátló és siettető, az időközönként megismétlődő antiszemita mozgalmak nyugtalanító, formáló és deformáló szerepe, a nemzedékek átszövődése, az embertani és szellemi elit természetes kiválasztása. Ehhez járul, hogy a keleti zsidóság kiapadhatatlan forrásai állandóan gondoskodnak az asszimilációs anyag pótlásáról és felfrissítéséről. Aki ismeri ezt a világot, tudja, hogy nincsen naívabb eljárás, mint amikor egy-két, nem is mindig «exisztenciális» elemből szerkesztenek meg egész egzisztenciákat; s hogy azok a vonások, amelyeket az utolsó félévszázad zsidó meg nem zsidó karakterológusai és tipológusai elemeztek ki a zsidó író képéből — (intellektualista túlhajlás, elemző-pszichologizáló kíváncsiság, panerótikus hajlam, lelki sokértelműség, fiziológiai ernyedtség, nemzetköziség, az akarat, érzelem, nyelv dekadenciája)

— nem jellegzetesen zsidó eredetűek, hanem elválaszthatatlanok a XIX. század nagyvárosi, polgári szellemétől; hogy nem is pusztá meglétük a döntő, hanem korlátlan érvényességük vagy kizárólagosságuk olyankor, amikor egy-egy emberen belül összeműködnek. A katolikus Hermann Bahr, a zsidó A. Schnitzler és Peter Altenberg — három kifejezetten impresszionista jelenség, — elsősorban bécsi, csak másodsorban katolikus, illetőleg zsidó író. Az bizonyos, hogy a zsidó szellem európai fejlődése mindig egy irányba, a homályból az értelem, a geometriai rend világosságába vezet; hogy nagy képviselői a XVIII. század óta ott állnak a «kritikai ész» minden történeti fordulójánál; hogy résztvesznek Európa «racionalizálásá»-ban, de viszont a Nyugat reirracionalizálásából is kiveszik a részüket (Bergson); hogy a túlérétt impresszionizmus művészei és költői között sok az osztrák zsidó, de talán még több zsidó akad azok között, akiknek szívügye a szellempárti expresszionizmus. Az a tény, hogy keletről nyugatra húzódó szektariánus, messzianista, misztikus mozgalmak egyre újból meg újból megbolygatják a racionalista felszínt, arra vall, hogy e felszín és az irracionális mélyrétegek között állandó az érintkezés és a szellemi kicszerűlőds, hogy a zsidóság eredeti racionalizmusának legendája régen megért már a felszámolásra, hogy az impresszionizmus azonosítása «zsidó» művészettel éppolyan tarthatatlan tévedés, mint a zsidó vallásé a «tisztá» értelem vallásával. Az irracionalista «hangoltságú» osztrák zsidó írók száma aligha kisebb a következetes racionalistákénál. — A belső asszimiláció első hullámával vetődik felszínre a Jaroslauból származó Salomo

Siegfried Lipiner (1856—1911), Gustav Fechner és Johannes Volkelt tanítványa. Keresztény és keleti misztikával foglalkozik egy olyan időpontban, amikor körülötte misztikaellenes a világ. Az elsők közé tartozik, akik megértik s propagálják R. Wagner mítosz- és Nietzsche kultúra-megújító kísérleteit. Maga is ír egy misztikus-szimbolikus eposzt, a felszabadult Prometheusz-t, amely megkapja Nietzschét («Ich beuge mich tief vor einem, der so etwas in sich erleben und herausstellen kann»). Bécsben az újszcolasztikus-katolikus Richard von Kralik köréhez csatlakozik, — egy ideig a fiatal Gustav Mahler is idetartozott, — s nagy trilógiát tervez a kereszténység megváltó küldetéséről. Az asszimilációs folyamat végén pedig ott áll a racionalista Freud, akinek a mítosz és a vallás már csak «illúzió». Tőszomszédságában viszont új fényhomályos, barokk nyelven egy új, ráción inneni eksztatikus vallássosságot hirdet Martin Buber, az osztatlan Kelet apostola a megosztott Nyugaton, életre keltve halottaiból a betemetett zsidó misztikát. A két véglet között bonyolódik le az osztrák-zsidó irodalom élete.

Ugyanígy vagyunk a sokat emlegetett gyökértelenséggel is, amely az abszolút magánnyal együtt ottjár minden kultúrhanyatlás nyomában. (A gyökértelenség fogalmát a francia Barrès irodalmasítja, német nyelvterületen H. Bahr hozza forgalomba). Kétezeresztendő őselmény található benne modern nagyvárosi európai él-ménnyel. A földnélküli zsidóval együtt született, a nagyvárosi nemzsidó pedig beleszületik. A Baudelaire és Nietzsche hetedik magánya az alapszöveg, amelynek anyja rokon variánsa, ahány városi költő. «Sem utódja,

sem boldog őse | Sem rokona, sem ismerőse | Nem vagyok senkinek»... (Ady). — «Blinde — so gehn wir, und gehen allein, keiner kann keinem Gefährte hier sein... Was ich gewonnen, gräbt mit mir man ein | keiner kann keinem ein Erbe hier sein» (R. Beer-Hofmann)... «Ich habe kein Vaterhaus | und hab auch keines verloren, | meine Mutter hat mich in die Welt hinaus | geboren»... (Rilke)...» mein Herz erbebt — vom Sehnsuchtslied der ewig Heimatlosen | Und fühlt den Schmerz, den es noch nie erlebt» (Stefan Zweig). — Vajjon ki ne ösmerne rá ezekben az egykorú vagy közelmúlt magyar, német, német-zsidó vallomásokban a rokon belső «hangoltság»-ra, s ki tudná megmondani, hol végződik bennök a külön nem-zsidó s hol kezdődik a külön zsidó «élmény»? Mégis van valami, ami megkülönböztethetőkké teszi őket, ha nem is a felszínen, de mindenesetre a felszín alatt. A nem-zsidó metafizikai hontalanságát ellensúlyozza a fizikai otthon, az atmoszférikus biztonság érzete, a zsidó abszolút magányát enyhíti a metafizikai biztonság tudata, a kollektív emlékezet, a Biblia, amely neki többet jelent mint másnak: azonkívül, hogy kinyilatkoztatott, szimbolikus szent szöveg, erkölcsi forma, egyúttal örökölt belső táj, hősi történelem, meghitt isteni színjáték. Enyhíti, de nem szüntetheti meg. Ezzel eljutottunk az európai zsidó író paradxiájához. Amikor elkezd európai nyelven írni, nemcsak nyelvtant és szótárt cserél. Ha csak nem akar magára maradni terméketlen, érzelmes gettó-nosztalgijával s légüres térben elsorvadni, kell, hogy a nyelvvel együtt a hozzátartozó multat, kollektív-emlékezetet is asszimilálja s kell, hogy összhangba hozza a maga

elidegeníthetetlen multjával, népi-erkölcsi kollektív-
 emlékezetével. Csak e két erőpár teljes egyezménye
 teremtheti meg azt az új biztonság- és egyensúlyérzetet,
 amely nélkül lehet valaki jelentékeny zsidó tudós vagy
 gondolkodó, de alkotó európai zsidó művész soha.
 Valóban, a «nagy» zsidó filozófusok és matematikusok
 számához képest elenyészően kevés az igazán «nagy»
 zsidó költő, festő, zeneszerző. Még a legnagyobb keleti-
 nyugati egyezményesnek, Heinének az életében is elég
 ritkák a teljesen tiszta és megváltó európai, lírai pillana-
 tok. Annál több, főként a német és osztrák zsidók között,
 az álormorfózisos eset, amikor az író évekig vagy élete
 végéig olyan formákban lakik, amelyeknek törvénye
 nem az övé, amikor hiába a legszebb erkölcsi és eszte-
 tikai szándék, az ember látja, hogy itt valami hiányzik
 a teljességhez, hogy a nyelv mágiája, a pátoz fénye
 csak belső bizonytalanságot palástol, a forma csak mér-
 tani látomás, sem megváltó, sem meggyőző ereje.
 Milyen megrendítő Jakob Wasserman utolsó vallomása
 forma- és törvénytévesztéseinek fölismeréséről! Milyen
 leleplezésekkel szolgál Werfel kétlakisága, állandó lírai
 habozása az elveszett gyermekkor érzelmes zsidó para-
 dicsoma s az elsikkasztott mennyország ünnepi katoli-
 cizmusa, az elérhetetlen Kelet és az elhomályosodó
 Nyugat között! A kollektív zsidó emlékezet szerepe
 mindenesetre jobban útbaigazíthat ott, ahol cserben
 hagy a karakterológia és tipológia kétes bölcsesége. Így
 az osztrák-zsidó irodalomban is. Pozitív értelemben,
 mélyről s mélybe ható erővel avatkozik pl. az első nem-
 zedék néhány írójának életébe, akik megmaradnak az
 írott-íratlan hagyomány folytonosságában, még azután

is, hogy környezetet váltottak, mint a keletgalíciai zsidóság felfedezője és romantizálója, K. Emil Franzos, vagy akár hitet cseréltek, mint az embernek, elbeszélőnek egyaránt rokonszenves J. J. David. Negatív értelemben, de nem kevésbé alakítóan hat néhány későbbi évjáratra. Ezek az írók biztonságuk tudatában felégetnek maguk mögött minden zsidó hidat, csak a kollektív emlékezet nyugtalanító kísérteteitől nem tudnak megszabadulni. Védekezésül s önigazolásul olyan ellenképet rajzolnak maguk elé a zsidóságról, amely ördögien túloz minden igazi vagy vélt fogyatkozást, s minden vonásával erkölcsi és szociológiai elégtelenségről, gonoszságról, hanyatlásról beszél. Ezzel a képpel viaskodik magában s magán kívül szó szerint utolsó, «halálos» lehelletéig O. Weininger, aki öngyilkos lesz, hogy kiirtsa magában a meghasonlott «örök» zsidót, Arthur Trebitsch, egy «Árja gazdasági rend» (1925) szerzője, aki a következő mondatba sűríti ideológiai hitvallását: «Az árja megteremti a világot, a zsidó pedig megszerzi magának», s végül kívülreked zsidóságon is és kereszténységen is, a csalhatatlan stílusértő és mániákus leleplező Karl Kraus, a «Fackel» szerkesztője, akinek zsidógyűlöletében a következőes gyűlölet fontosabb a zsidónál s leleplezéseiben Belzebúbbal úzi ki az ördögöt. Fölényes többségben vannak persze azok, akikben a kollektív emlékezet már csak nyugtalanító, színező készség vagy érzékenyebb «készenlét», de nem veszedelmes «tevékenység». (Idetartozik legalább ifjú- és férfikorában Art. Schnitzler, a legbécsibb zsidó író, sőt «prae-cionista» éveiben Herzl és Nordau is). Sokszor évekig, sőt évtizedekig állhatatosan hallgat, hogy aztán

váratlanul, idegen vagy elidegenedett környezetben újra megszólaljon. Az ilyen «anamnézis» legfeltűnőbb példája Hugo von Hofmannsthal. Ősei talmudista szép-apján innen zsidó-keresztények. Soká tart, mire első szín- és szerep-változásai után magára talál és megnyugszik. Ez a nyugalom olyan teljes légköri, élet-tani és nyelvi biztonságérzettel tölti el érett műveit, főleg prózáját, hogy J. Nadler, a német irodalom leg-tapasztaltabb törzs-, vér- és földelemzője, tiszta lelki-ismerettel hitelesítheti németségét és osztrák «klasz-szicitásá»-t. A nemzetnevelő Hofmannsthal, aki híres müncheni beszédében («Az irodalom a nemzet tere» 1927) azt hirdeti, hogy a szellemnek és politikának köl-csönösen át kell hatnia egymást, régóta maga mögött tudja apolitikus lírai ifjúságát s bizonyára megfeled-kezett a bibliai ős-vándor rejtélyes látomásáról («Az utak és a találkozások»), de az «ős-öreg népek» ernyed-tségét nem tudja «lefejteni szempilláiról» soha, éppoly kevéssé, mint tudatából kioltani halotti ingbe öltözött őseinek képét, s a halál közelsége még egyszer felszínre veti benne a félelem és magány ezeréves «engrammái»-t, amelyek megfejtethetlenné maradnának, ha nem tud-nók, milyen kollektív emlékezet véste beléje.

Ezután nem kétséges, hol keressük Zweig helyét. Polgári értelemben biztonságban érzi magát. Zsidó-sága jó sokáig inkább «emlék», mint élő «emlékezet». Túlteng benne a periferikus elem. Tudatossága, ható sugara nem terjed túl az érzelmes családi és ünnepi hagyomány, felszínes biblia- és történelem-ismeret körén. Lírai hontalansága, láttuk, nagyvárosi, intellek-tuális jellegű s nem zsidó eredetű. «Bibliai balladá»-

jának esztetikai hangulata pl. alig különbözik Rilke bibliai képeinek plasztikus érdeknélküliségétől. Kezdő író korában megismerkedik Herzllel, aki a «Neue Freie Presse» tárcarovatát szerkeszti. Akkoriban még csak az ember és a népszerű író érdekli. De már akkor felfedezi Herzl ősi, keleti szemének «évezredes mélabúját». Cionizmusában megvalósíthatatlan utópiát lát, csakúgy mint legtöbb bécsi kortársa. Ebben nagy része van Karl Kraus gyilkos pamfletjének, «Koronát Cionnak»). Amikor 1929-ben megírja első találkozásuk és ismeretségük történetét («Találkozásai emberekkel, könyvekkel, városokkal»: Theodor Herzl), már egy megváltozott világ és érzület zsidó tapasztalatai színezik Herzl alakját. Egyik korai novellájának («Égő titok») zsidó a hősnője. De ezt a «rangjelzést» nem támogatja semmiféle konkrét faji vagy biológiai részlet, hacsak az nem, hogy az anya veszélyeztetett családi érzése végül mégis legyőzi az asszony veszedelmes érzékiségét. Zweig ugyan azzal a «személytelen» lélektani és karakterológiai kíváncsisággal kíséri a döntő novellesztikus sors- és jellemfordulóig, mint nem-zsidó ellenalakjait. A «Megzavart érzelmek»-ben legalább felismerhető társadalmi másodrendűség jele a zsidóság: egyik jelentéktelen, de nem véletlen mellékalakja csak zsidó bélyeggel a homlokán illik bele a «pervertált» szenvedélye miatt kiközösített egyetemi professzor társaságába. Első ízben a «Szív pusztulásá»-ban találkozunk atmoszferikus zsidó többlettel. Az öreg Salomonsohn ötven évet töltött szakadatlan, irgalmatlan munkában. Tizenkét éves korában kivették az iskolából. Ügynök lett. «Lejárta» a két lábát, faluról falura, városról városra

cipelve «mintabőröndjeit». Egyre csak gyűjtötte a pénzt. Most gazdag ember, titkos tanácsos. De szíve megsínylette az elmúlt ötven évet. Minden gondja, gondolata a családja, felesége és a lánya. S éppen bennük csalódik. Lenézik műveletlenségéért, modoráért, zsidóságaért, becsapják, megcsalják, megsértik. Belátja: út, lemondás, szenvedés — minden hiába. Magára marad, kivert vad, visszahúzódik önmagába öregségével, betegségével, gyalázatával. Magánya annál meg-rázóbb, mert nemcsak szociológiai tanácstalanság, hanem egyúttal gyógyíthatatlan külön zsidó magány. A végzet és a pusztulás már régen benne él a szellemében és vérében, mielőtt még kívülről kikezdte volna a lelkét. Most, magánya legmélyén, felébred a törzsem-lékezet és visszavezeti hitéhez és istenéhez. Templomba jár, imádkozik apja mozdulataival s jellegzetes hangján, kimegy a temetőbe szüleinek sírjához s elmondja a halottak imáját. Levetközve mindent, ami az élethez köti, Tersites zsidó alakmása, szemben a halállal, feloldódik az «unio mystica» békéjében. Zweig elbeszéléséből most első ízben hallani ki a mélyebb, közvetlenebb együttérzés hangját, s a lélektani izgalom mellett az érzelmi izgalom most készíti elő első ízben a várva várt «exisztenciális» pillanatot.

A zsidó ügynök élete a leglabilisabb élet. Az állandó útonjárás szerény romantikájával és bizonytalanságával talán legközelebb áll a bolygó zsidó érzelmes ősképzetéhez. Ha sikerül is gyökeret vernie s szilárd talajon megvetnie a lábát, a gazdasági és társadalmi élet magasabb fokán is úgy érzi magát, mint aki soha sincsen célnál s akinek fáradtan is minden pillanatban tovább

kellene mennie. Bizonyára nem véletlen, hogy amikor Zweig a «Türelmetlen szív»-ben még egyszer felveti a szívproblémát, a szív tulajdonosa újból csak egykori zsidó ügynök. Hasonló külsőségek között nagyobb, meredekebb utat tett meg, s az út, a munka, a gond az ő szívét is beteggé tette. Gazdagabb ember, «úr» lett belőle, ezért nagyobb, zajosabb lélektani és világibb esemény a bukása. Zsidósága a múlté, nincsen aktív jelene, a kollektív emlékezet pedig annyira elerőtlenedett benne, hogy a katasztrófa előtt csak az eltűnt idő nyomában jár, meghatottan tallózva, s a katasztrófa után sem lehet menedék. A «Szív pusztulása» is, a «Türelmetlen szív» is — és idetartozik még az «Élet csodái»-nak flandriai legendája — lényegében még csak magánjellegű találkozás a zsidó író és zsidó teremtményei között. De vannak Zweignak olyan történeti és költött helyzetei is, amikor találkozásai szembesítéssé mélyülnek, s ő nem a véletlen, töredékes, hanem az egész osztatlan zsidósággal szembesíti magát.

Amikor az első világháború vége felé olyan szimbolumot keres, amelynek időtlenségéhez, egyetemes és örök emberi érvényéhez nem fér kétség, mégis telítve van aktuális és aktualizálható tartalommal s kifejező keretül szolgálhat a modern költő megbántott humanizmusának, háborús irtózatának, békehitének és békevágának, nem antik vagy nyugateurópai történeti alakra, hanem Jeremiásra esik a választása. Megkapja helyzetük apokaliptikus rokonsága. Ez a próféta az Isten fenségében és pátozában él, de megjárja az emberi magány, a kétely és kétségbeesés, a szenvedély és szenvedés irracionális alvilágát, ezért feltárul minden emberi

szenvedés előtt. Istenélménye nem plasztikus kép, hanem etikai szépségtől sugárzó határtalan látomás; belső tapasztalat és «transzcendens» valóság; legszemélyibb üggye. Békevágya nem érzelmes idillizmus, hanem az élet isteni eredetének felismerésében gyökerezik. Jeruzsálem katasztrófája lesújtja és fölemeli, megrendíti, de még is újítja istenhitét. Akkor a legnagyobb, amikor a halál küszöbén feltámadást, az élet kötelező heroizmusát hirdeti. Zweig drámája «akció» és «aktualizálás»; akció ott, ahol anyjával, népével, egyetlen méltó ellenfelével, a királlyal, önmagával, kételyeivel, legveszedelmesebb helyzetében pedig az Istennel szembesíti a prófétát; aktualizálás ott, ahol nagy lírai valóságokat ad a szájába, ahol sejteti a személyi és népi végzetdráma időszerű vonatkozásait, hogy aztán egy utolsó látomásban egyesítse mind a kettőt. (Eszmeileg hasonló, bár egyöntetűbb, drámaibb megoldással próbálkozott Zweig előtt Jákób-drámájában R. Beer-Hofmann).

Az Ótestamentum prófétái között Jeremiás a «leg-európaibb» és a «legmodernebb», a legszemélyibb. Értethető, hogy éppen Michelangelo, az első európai művész rejti ki belőle első ízben azt, ami tisztán emberi, az atmoszférikusan elszigetelt, feltétlen magány és fájdalom néma fönségét, transzcendens hazájából újra érzéki, «emberi» testbe költöztetve a «próféta» lelkét. A prófétával és az emberrel fenntartás nélkül azonosítja magát, innen festményének megrázó hatása, — de nincsen, mint ahogy nem is lehet külön zsidó «élménye». S ezen a ponton nem áll egyedül. — Ne tévesszen meg senkit a zsidó vonatkozású képek, szobrok, zeneművek, költői

alkotások nagy száma, ünnepélyessége vagy érzelmesége. Legtöbbjüknek a zsidóság egyszerűen csak tárgy, «objektív» történeti, lélektörténeti megértés tárgya, szimbolikus ürügy, hasonlat, mert más az alkotójuk kollektív emlékezete. A legfeltűnőbb példa Thomas Mann *József*-regénye. Mann valószínűleg kitűnő «aggádistá», de kétségtelenül korunk legnagyobb elbeszélője. Soha senki nem járt ilyen elfogulatlan hozzáértéssel az «eltűnt zsidó idők» nyomában, mélyebb művészi rokonszenvvel nem idézte fel senki azt a történetfilozófiai pillanatot, amikor a zsidóság kilép mítikus félhomályából, hogy megkezdje ellenőrizhető plasztikus életét. De az evokáció csodái fölött ott lebeg a modern ember leleplező iróniája, jelül annak, hogy az intuitív emlékezés és a kollektív emlékezet nem fedik egymást. A nagy és ritka kivételek — Shakespeare Shylockja, Rembrandt, Chr. Fr. Daniel Schubart «zsidó» versei, Herder, a «Dichtung und Wahrheit» néhány mondata, a «Westöstlicher Divan» pár jegyzete, W. von Humboldt szonettje, Hebel bibliai képei, O. Ludwig «Makkabeusai» Droste Hülshoff «Zsidó bükk»-je, Stifter «Abdias»-a — nem azért hatnak zavartalanabban, mert «zsidóbbak», hanem mert lélektörténeti tapintatuk és emberi áhitatuk révén jobban megközelítik az időtlen zsidóságot. Stefan Zweig zsidó író. Kollektív emlékezetére és lelkiismeretére hallgatva visszatalál a Bibliához s újra beleéli magát elfelejtett metaforikus, keleti anyanyelvébe. A próféta és a szenvedő hős mögött fölfedezi a konkrét zsidó embert, az ő biztonságérzete mögött a zsidó etoszt, a szellem oltára és a «mennyei» Jeruzsálem mögött a feldúlt templomot és rombadöntött várost, a kivert,

hazátlan vandornép mögött a metafizikai otthont, Istent s az isteni küldetést... «A láthatatlant nem lehet legyőzni. Az embereket meg lehet ölni, de nem az Istent, aki bennük lakik. Egy nép leigázható, de szelleme soha».

A «Jeremiás» az egyéni és kollektív, szent és profán emlékezet találkozásának lírai színjátéka. Zweigban továbbél a Biblia felfedezésének megrázó eseménye, a Jeremiás-szimbolika minden hangja, de ünnepebb, líraibb mondanivalója ezután nincs a zsidóságról. Jeremiás-élménye túlnő az egy Jeremiás-pillanaton. Félre ismerhetetlen szálak fűzik a «Harmadik galamb», a békegalamb legendájához, a szegény orosz menekült történetéhez («Történet a Genfi tó mellől»), az isteni igazságra — lemondásra - szánt Virata ind bölcseségéhez («Az örök testvér szemé»). Amikor Isten egyszer újból halálra ítéli az elfajult Jeruzsálemet s a halottaikból feltámadó ősatyák és prófáták hiába kérlelik, Ráchel is odalép eléje s a maga áldozatára, szenvedéseire hivatkozva, a Jeremiás érveivel győzi meg, engeszteli meg a haragját («Ráchel pörbeszáll Istennel»). Panasza, vitája része annak a sokezeréves párbeszédnek, amelyet a zsidóság folytat kifürkészhetetlen akaratú Istenével. Az «Eltemetett méces» Jeremiás látomását igazolja a vandornépről és vándorvégzetről, a láthatatlan Istenről és mennyei Jeruzsálemről. Fényforrás és jelkép: együttbújdosik a zsidósággal a pusztában, együttél vele a két templom fényében, elkíséri a babilóniai fogságba, együtt tér vele vissza, ott van Titus diadalmenetében, kalandos kerülővel Afrikába, onnan Bizáncba kerül, végül hazatalál s az anyaföldre temetkezve, ismeretlen, jeltelen sírban, «Isten titka az idők

homályában» várja, hogy feltámadjon s újra beragyogja a béke templomát. A zsidóság története ez a Jeremiás szemével nézve s a hazavágyó, hazátlan Zweig rajongó értelmezésében.

Zweig nem nyelvújító, még csak nem is nyelvgazdagító. Nyelve «emelkedett», válogatott kultúrnyelv. Izgalomba jöhet, átszíneződhetik, de soha sem vét Zweig nemzedékének törvénye, a «disztancia pátosza» ellen. A próféta nyelvét is ebben a nyelvszellemben stilizálja. Csak elvétve tesz engedményt a köz- vagy népnyelvnek, még ritkábban a nyelvjárásnak ott, ahol a stílus-érdek megköveteli («Leporella»). Belső stíluselhajlás, «felszabadulás» vagy «oldódás» jele, ha nyelvi arisztokratizmusa a «Könyvek bolondja»-ban («Buchmendel») ennél is mélyebbre «süllyed». Mendel Bécsben élő orosz zsidó. Sem társadalmi rangja, sem idő- sem térérzéke. Egyetlen szenvedélye és hazája a könyvvilág. Minden könyvet ismer. Könyvekben gondolkozik és érez. Illik irreális létéhez, hogy reggeltől estig a «mindenki» otthonában, a kávéházban ül. Kitér a háború, nem vesz róla tudomást. Internálják, nem érti, s csak azt sajnálja, hogy meg kell válnia könyveitől és kávéházától. Világok omlanak össze körülötte, nem bánja, de amikor a maga könyvvilága is összeomlik, vele pusztul. A nyomtatott betű, a «könyv népe»-gondolat szánalmas és megható Don Quijotéja. Zweig annyira személyes ügyének érzi a sorsát, hogy valósággal «ellesi» szájáról a szót — és jiddisül beszélteti. Ennél tovább már nem is mehetett az azonosításban.

Zweig világa is összeomlott. Hontalanná lett. Szellemi hazája, a Bibliotheca Mundi, ugyan még mindig sértet-

lenül állt, s ahol megfordult, menedékül szolgált neki, de biztonságérzetét nem adhatta vissza. E nélkül pedig nem tudott sem élni, sem pedig dolgozni, ami nála egyet jelentett az élettel. Utolsó híreink szerint rajta is erőt vett alakjainak végzetes betegsége, a nyugtalanság és türelmetlenség. Most már neki is meg kellett élnie a döntő «exisztenciális» pillanat izgalmát, neki is szembe kellett néznie életének értelmével s vállalnia a szembesítés következményeit. Vállalta is. 1942-ben öngyilkos lett a braziliai Petropolisban. Halála előtt Montaigne-tanulmányokkal foglalkozott. A francia humanista vesztélytelen stoikus bölcsesége, amely kérdezni tud, de adósunk marad a felelettel, ellenméregnek nem lehetett eléggé hatásos. Nem idézünk sokratesi helyzeteket, Seneca-pillanatokat. Sem az élet, sem a szellem története nem ismétli meg magát. Mindenkinek a maga életét kell élnie, a maga halálát kell hálnia. Nemcsak a lélektani kíváncsiságnak, hanem az ideológiai elfogultságnak is el kell némulnia olyankor, amikor a szellem egy utolsó erőfeszítéssel széttöri börtönét és megtagadja a testet, hogy a «biológiai» megsemmisülés percében igazolja jogát az autonóm örök élethez . . .

IRODALOM.

Turóczi-Trostler József, *Irodalmi Lexikon*, 1927, 1220. — Nyugat, 1932. — *Mai német dekameron*, 271—72. — H. Martin Elster, *Deutsche Dichterhandschriften*, Dresden, 1922. 13 köt. — R. Specht, *St. Zweig, Ein Versuch*. 1927. E. Rieger, *St. Zweig*, Berlin 1928. — E. Castle, *Geschichte der d. Literatur in Österreich-Ungarn*, II. Wien (1937), 1884—1889. — A lipcsei Insel-Verlag, amelynek Zweig egyik irányítója volt, ötvenedik születésnapjára kiadta műveinek bibliográfiáját, egy ötven oldalas füzetet. — A német (osztrák) zsidó író

problémájához : Turóczi-Trostler József, *A zsidó-német irodalmi kapcsolatok kérdéséhez*. IMIT Évkönyv 1929. 265—294. — *Jakob Wassermann*. IMIT-Évkönyv 1934 (Külön is. Új kiadása Debrecen, 1942). — *Zsidó író 1940-ben*. Magyar Zsidók Lapja. 1940. — *Zsidó író, zsidó irodalom. Egy készülő tipológia elé*. Omzsa-naptár 1941—42, 81—84. — G. Krojanker, *Die Juden in der deutschen Literatur*, Berlin 1922. (Weininger, Hofmannsthal, Altenberg, Beer-Hofmann, Schnitzler stb.) — H. Cysarz, *Preussische Jahrbücher*, 1928, 32. — Castle, II. 1673—1678. — Jos. Nadler, *Literaturgeschichte der d. Stämme u. Landschaften*. IV, 914—917. — T. Tietze, *Die Juden Wiens*, Leipzig-Wien, 1933, 256—282. — J. Wassermann, *Mein Weg als Deutscher u. Jude*. 1921. — *Selbstbetrachtungen*. Berlin 1933. — Anton von Miller, *Deutsche und Juden*. 1937². — M. Susmann, *Vom geistigen Anteil der Juden im deutschen Raum*. Der Morgen, 1935. 107—116. — Impresszionizmus és zsidóság : R. Hamann, *Der Impressionismus in Leben und Kunst*. Köln, 1907, 213—216. — Zweig művei közül magyarra fordították a novellák és esszék, a Találkozások egy részét, a «Könyvek bolondjái»-t, a «Romain Rolland»-t, a «Marie Antoinette»-t, «Fouché»-t, «Erasmus»-t, «Castellió»-t, «Jeremiás»-t, (Vér Andor, 1933), a «Magellán»-t, az «Örök méceses»-t, a «Három mester»-t, a «Szellem; gyógymód»-ot, a «Braziliá»-t, a «Türelmetlen szív»-et, — sajnos, nem mindig kifogástalanul.

DR. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF.

INTELEM.

Az élet sok.
 Villámos pillantásod
 akármí táj felé forog :
 az élet egy, de sok
 és rengeteg a dal.

Nézd a mezőt ha él, ha hal,
ha jó a nyár és zöldet ölt,
ha vagy havaz rá kék hideg :
de pillanatról pillanatra más és
sohase látod réginek.

Rejtély e földön, ami látható,
és milliányi rejtelem
ugrál köröttünk és zihál.
Szegény hozzá a szem,
semmit se látok s közben vérezem.
Mindez nehéz,

s mert fáj, kinyujtom küzdelmes kezem,
kinyujtom, fel a fényig.

Az élet sok. S medre a változásnak
a roppant lét. Csókok és ostorok
mutatják vad világunk egyre másnak.
S ha fájna is e mindig-más világ :

kötözz s dalolj. Ne kérd a dolgok végét!
ne törd fejed! mit és mennyit lehet?
Tedd, amit álmod megtehet :
dalolj, ha tudsz s ha jól esik dalolnod,
s folyvást kötözzed a kapott sebet.

BEREND LÁSZLÓ.

SOMLYÓ ZOLTÁN.

Az az átértékelési folyamat, amely a zsidóság körül az utóbbi években végbemegy, a zsidóságon belül is új értékelés munkáját indította meg. Ennek a munkának egyik nagy következménye a fokozott önismeret képessége, amelyre a zsidóság jobbjai mind éberebb eszméléssel és mind tudatosabb kérlelhetetlenséggel törek-szenek. A zsidóság újra értékeli a maga fogalmait önmagáról és a világról és ettől a tudatosabb tájékozódástól várja az események csapásaitól megrendült önbizalmának helyreállítását vagy mindenestre egészségszebb és a kétféle túlzás következményeitől ment új magatartásának kialakulását. Az új önismeretre való törekvésen nevelt nemzedék figyelő szemmel fordul a maga reális és fiktív értékei felé. Amint előbb kíváncsian és ébredő figyelemmel vizsgálja zsidóságának anyagát, amint megpróbálja tisztázni, hogy sorsban és magatartásban mit kell vállalnia és vallania, amint szenvedélyes fogalomtisztázó törekvéssel akar közelebb jutni önmagához, hogy ezen keresztül az új világ kialakuló erőihez közelebb juthasson, amint az ezredik nemzedékben újra és ezredszer fedezi fel, hogy ez a tisztázási ösztön lelkialkatának - egyik legfontosabb öröksége, abban a mértékben fordul az értéknek tudott javai felé, hogy megállapíthassa róluk, melyik bizonyul ebben az új megvilágításban állandónak és megmaradónak. Nincs közösség, amelynek az önismeretre való törekvése ne volna fájdalmas és megrázó dolog. A zsidóságnak önmaga felé irányult figyelme fokozottabban az.

Hiszen ez a figyelem annak a vizsgálatával jár első-sorban, vajjon azok az értékek, amelyeket a zsidóság adott a befogadó nép szellemi területeinek: kívánt és elismert értékek maradhatnak-e továbbra is, vagy a nemzeti önkritika elutasítja-e őket. Ha a nemzeti önbírálat elfogadná a zsidóságtól kapott értékeket, — szellemi értékekről van szó, amelyek gyökereikben és hatásaikban is élnek — akkor ismét felmerül a kérdés: mennyiben fedi egymást a zsidóság értékelése a nemzetivel?

Különösen az irodalom területén állnak fenn a vizsgálatnak ezek a fájdalmas kérdései. Hiszen ezen a területen a nyelv kérdése szinte megoldhatatlanná teszi a fogalmak tisztázását és lehet felfogás, amely szerint a zsidó ember, a zsidó író tudatának mélyeiben másféle asszociációkat is rejt, mint a nemzsidó, hogy tehát kifejezési formái tudattalanul és tisztán nyelvi szempontból is valamiféle idegenszerűséggel teljesekek s hogy ez az idegenszerűség a jó fül számára fel is ismerhető, ha máson nem, egy-egy érzékenyebb fordulaton, a hangváltásnak olyan merészségén, amelyre az ősi fordulatokat idegeiben és vérében magával hozó író nem merészkedik. Ezek persze már józan okossággal, rációval nemigen követhető területek. Az irodalmi folyamatokat figyelemmel kísérő, jóindulatú és becsületes szándékú kritikusnak nem is kell ezeket a sejtelmeket támadóan kimondania és a zsidó közvéleménynek nem szabad túlzott érzékenységgel reagálnia rájuk. Arról a magyar irodalmi korszakról, amelynek Somlyó Zoltán is egyik tagja, Schöpflin Aladár ezt állapítja meg a modern irodalomról írott könyvében. Megrög-

zíti azt az irodalomtörténeti tényt, hogy a Nyugat indulásának első éveiben, de már a Hét idején is, új réteg került be az irodalomba: a zsidó írók rétege. «Nem lehet tagadni — írja Schöpflin — még letagadni is bajos, hogy ezek a zsidó írók megkülönböztethetők a keresztényektől, . . .» Az az új hang, amelyre Schöpflin céloz: a városi polgár hangja. De nem is kell új tárgykörre gondolnunk, ha az új színezetet meg akarjuk állapítani. A tárgykör formálható és eltanulható. Amit ezek a zsidó írók hoztak, az — Schöpflin szerint — «a többi osztályétől eltérő idegörökség, nyugtalanabb érzékenység, fürgébb gondolatváltás». Ma már csak tudatos elzárkózással lehetne tagadni, hogy ez az eltérés a többi magyar írótól, különösen ebben a forrongó korszakban: megvan, sőt annál inkább megvan, minél azonosabbak a tárgykörök, minél inkább beleilleszkedik az író külsőleg a kor hangulatába, az uralkodó hangba. Tudatos elkülönülésről persze éppoly kevéssé lehet szó, mint tudatos beleilleszkedésről. Mindig újra visszatérő jelenség csak az, hogy azok a zsidó írók és költők, akik tárgykörükben is zsidók maradtak, akik tehát egy pillanatra sem tévesztették szem elől, hogy nekik másféle *tárgyi* megénekelnivalóik vannak, mint azoknak, akik ennek a tájnak és ennek az életformának az örökségét vérükben hozták magukkal, jobban és szerveesebben kapcsolódtak ahhoz, ami hagyomány, és ezáltal inkább részesei egy hagyományos, ebben a korszakban, amelyről beszélünk, éppen halványuló és avuló folytonosságnak.

Azok, akik mint Somlyó Zoltán teljes mértékben közösséget éreztek a kor hangulatával és művészi

törekvéseivel, akiknek a számára különösen pályájuk kezdő korszakában nincs és nem is lehet asszimiláció- és disszimiláció-probléma, jobban kifejezik ezt a zsidóságtartalmat, mint ha szóval és tárgyi jegyekkel fejezték volna ki. Ebben a korszakban az is tipikusan és jellegzetesen zsidó vonás: *nem* érezni azokat a kapcsolatokat, amelyek az írókat a magyarságon kívül más — ekkor még meghatározhatatlan — közösséghez kötik. A magyarsághoz való kötöttség is utoljára Kiss Józsefnél fejeződött ki szavakban. A Nyugat nemzedékében — különösen e kezdő, szecessziós korszakban — Adyn és Juhász Gyulán kívül más nem próbálkozik a magyarságélménynek szavakban való kifejezésével. E nemzedék többi tagjánál erről az élményről csak a magyar nyelv új lehetőségeinek tudatos felfedezése, dekorációs pompa és játékos új gazdagság beszél. Ma, mikor a zsidóság — nemcsak védekezésből, de önismeretének tudatos törekvésében is — számonveszi és számonkéri önmagától értékeit; amikor felteszi önmagának a kérdést, hogy adott-e valamit a magyar irodalomnak, és fájdalmas éberséggel kutatja, hogy ezek az értékek maradandóak-e a magyar irodalom számára és egyben nyújtanak-e valamit ezen túl is, a maga számára is; ma, amikor az az «önelvűség», amelyet Horváth János hangoztatott a magyar irodalomkutatás eszközeként, éppen az új magatartás nyomása alatt egyre inkább utat talál az új irodalomkutatásban is: jogos és időszerű a zsidóvallású magyar költők életművével foglalkozni. A nyomasztó és tisztázatlan kérdések sorozata persze súlyosan nehezedik erre a kutatásra e tanulmányozás közben is. De talán ez is egyfajta út az elfogulatlanabb önismeret felé.

Zsidó írók fellépése a magyar irodalomban két nagy hullámban történik: a múlt század végén és századunk elején. Két folyóirat, az *A Hét* és a *Nyugat* írói között találkozunk nagyobb számban zsidókkal. Somlyó Zoltán mindkét írói csoporttal, mindkét irodalmi periódussal rokonságot tart. Az előbbihez kapcsolja hangjának felszabadultsága, bizonyos, eddig tilos vagy csak nagy gátlások legyőzése árán megközelíthető tárgyak körök felmerülése költészetében. Ilyen elsősorban a szerelmi líra néhány új, érzékibb területe. A másodikhoz kapcsolja nyelve, romantikus és szimbolikus formakeresése. Ő maga nemzedékének alapérzékeként a világfájdalmat ismeri fel: Hofmannsthal *Der Tor und der Todjának* fordítása elé írja: «A mai nemzedékben öntudatosság a világfájdalom. Öntudata annak a pihenés-telen nyugtalanságnak, annak az önmagával vívódó elégedetlenségnek, amely nyilván magának a kornak tünete, a kor hangulata, a kor szelleme.» Ez a világfájdalom, amelyre itt hivatkozik, tehát abban tér el régebbi irodalmi periódusok világfájdalmától, hogy tudatos és egyben kevésbé elvont. Nem a lét elvont fájdalma fáj többé a költőnek, távol áll a metafizikai, panteisztikus problémáktól, amelyek a magyar irodalomban a Vajda, Komjáthy, Palágyi-kört fütötték. A modern költőnek a mindennap fájdalma fáj. Somlyó így folytatja: «Oly vigasztalanul néznek bele a világba, mintha mindannyian valami magy csalódással jöttek volna erre a világra és mintha szemöknek első felnyílása végzetes és jóvátehetetlen kiábrándulással járt volna.» Ezt a kiábrándulást, az egyedülletnek ezt a csalódottságát variálja Somlyó Zoltán költészete egy életen ke-

resztül. Mint minden igazi költőnek, neki is csak egyetlen hangja van. Lassanként a világfájdalmas csalódottság és elhagyottság fájdalmából valamiféle mindennapot is megismerünk. Ez a súlyos, a tragikus szegénység hétköznapija. Somlyó pályájának mindjárt az elején bírja a súlyos pompás szavaknak azt az adományát, amely költészetének vonzóereje és egyben veszedelme is. Kosztolányi azt írja róla, hogy van egy bűvös szótára, amely tartalmazza a magyar nyelv ékköveit. Ez minden benyomásra rázkódni kezd és szinte véletlenségből ejti egymás mellé a legszebb szavakat, mint a kaleidoszkóp. E kezdő korszakában a *Dél van*, majd *Az átkozott költő* című kötetei idején még szinte kritikátlan, fegyelmezetlen gazdagságban ragyognak versei. A megkapó bennük mind határozottabban az, hogy e barokk pompájú szavak nem is elköltőiesített, hanem reális szegénység motívumait rejtik. E szegénység azonban a fiatalság gondtalan szegénysége. Somlyó — és vele az olvasója — kérlelhetetlenebb szegénység és romantikájától megfosztott nyomor iskoláján is át fog menni. A szegénységet az elhagyottság és reménytelen szerelem fel-felhangzó motívumai érlelik egészen egyénivé. A szerelem, a test szerelmének hangja, ebben az időben kötelező a fiatal költő számára. E kétféle éhség adja azt a jellegzetes kötőanyagot, amely Somlyó sötét és sűrű verseit összetartja. Ez a mézes és méreggel telített sóvárság, a reménytelen szerelemnek ez a fülledtsége, ez a vad illat, amely verseit át meg átjárja: részben divat is. De Somlyó az élő szervezet hitelességét állítja e versek mögé. Ez a rendkívüli szervesség, a test párája, amely e versekből felénk csap, ez adja e versek külö-

nös életét és egyben ez indokolja sokszor hibás, zökkenős voltukat. A vers is élő szervezet — mondja Kosztolányi. Somlyó verseinek az a sajátsága, hogy mögöttük élő, lélekző fizikum érződik, magyarázza a versek feltűnő nagyszámú sebesült pontját. Az egyetlen *Hajnali imádságon* kívül Somlyónak nincs egyetlenegy verse sem, amelyet zavar nélkül végig lehetne idézni. «Szeretni kell ezt a lírát — írja róla Karinthy — szeretni kell ezt a lírát, mely ennyire szeret, azzal a közeledő és megindult szeretettel, amellyel szeretőnket szeretjük, mert tudjuk, hogy elhal, elhervad majd szépsége, valami homályos ösztön él bennünk, hogy újra a mi szerelmünk mentheti majd meg a pusztulástól.» Majd később : «Ez a forró, folytonosan vért és élő szerveket vajudó líra önkéntelenül azt a féltékeny bánatot kelti bennünk, hogy el kell múlnia a hangulattal, amelyből született.»

Mennyiben zsidó ez a líra? Makaiék zsúros, magázódós, polgári szerelmeitől messze van már. E fehér leányszobás, természetes, de a mellett oly nagyon szerepjátszó líra csak annyiban tart Somlyóéval rokonságot, hogy városi élmény ez is, az is. De ez a költő már nem a leányszoba bájának pubeszccens élményét éli. Az új szerelem megtestesítője az Asszony, nagy A-val, aki fekete selymekben és pompás érettségben jelenik meg a költő előtt. A maga dús és sűrű érzékiségében ez a szerelem is differenciálatlan. A hősnője a koré, a környezete a Wilde-kultusz szecessziós díszlete. Ehhez az érzelmi tartalomhoz a «Sötét baldachin» alá Somlyó a nagyváros szegénységének élményét festi. Ez a kulissza már közelebb kerül a speciálisan zsidó érdeklődési körhöz. Somlyónak élménye volt a szegénység, későbbi

éveiben szinte közmondásossá vált, már nem is romantizált nélkülözése. De az a tény, hogy ezt a nem jókedvű szegénységet, ezt az albérltetes, éhes, keserű szegénységet valaki éreztetni merje, ahhoz már a polgárosult és egyben proletárrá vált zsidóság közös élmenye volt szükséges. Vallásos élményről vagy egyenesen zsidó vallási élményről nem beszél ez a fiatal költészet. Az Isten-szó és az Isten-fogalom dekoratív játék számára. «Kulcsolt kezem az imám» — írja e versek egyikében. E versek az «átkozott költő» versei. Somlyó Zoltán tudatosan és öntudatlanul alakítja e versekben ezt az attitűdöt, amely egyrészt elválasztja a polgári rétegtől, felhővel veszi körül azt az örökkön élő szenvedélyt, amelyet nem is akar, nem is tud elaltatni.

«De én, rajongva érkezett sovár,
 Hidegben állni egy percig se tudtam,
 Szeszekkel megtelt örök szamovár:
 Mindig forráltam, el sosem aludtam.»

Ezeknek a fiatal verseknek, az átkozott költő verseinek a *hőfoka* a legjellegzetesebb. Örök harminckilenc fokos láz ez, amelynek hőisége akkor is hiteles, ha a kifejezése meg-megtörik. Somlyó Zoltánnak a legszebb sorai vannak. Ritka a teljes vers, ritka a zökkenőmentes kifejezés. Az ízlés fegyelme és gátja gyakran hiányzik költeményeiből. Gyakran érezni, hogy a sor fontosabb is, mint az egész vers. Annyi piros, fekete színt, annyi forróságot és aranyat sűrít e versekben, hogy csak a mindenén áthatoló szegénység alapérzése és e két érzés sajátos és egyéni kettőssége menti meg néha a verset a szakadéktól. Mákony, szesz, méz, fény,

szenvedély — ezek leggyakrabban előforduló szavai. Közben alig egy-két vers, amelyben ékítményeitől megfosztottan, szinte népi egyszerűséggel csendül fel az alapmotívum: elhagyottság, szegénység. «Ma már messze vagyok én, Mint égtől a fagyökér. Messze fények és fagyok, Mélyen magamba vagyok. Minden lépés fájdalom, Árvaságom fájlalom. Sok szépet, mi elmaradt, Egy lugast, egy madarat, Sok szép szómat, szívemet, Hűtlenné lett hívemet.»

Somlyó Zoltán fejlődése, mint e nemzedék minden költőjéé, mint nagy kortársaié és barátaié, az egyszerűsödés útján vezet. Ahogy Kosztolányi — egyszer egy egész kötetben is — leveti magáról a nyelvi gazdagság díszes ruháját, ahogy Babits útja a mélyülés és egyszerűsödés felé halad, ahogy az új költőnemzedék a klasszicizmus formanyelvén szólal meg — úgy halad Somlyó költészete is az új cél felé. De barátainak és kortársainak nagyívelésű útját öneki nem adatott megtennie és a fiatal nemzedék differenciált egyszerűségéig sem érkezik el. Költészetén erősen érezhetővé válik az egyszerűség után való *vágy*, de szenvedélye sohasem érkezik el a melankóliáig vagy a csendes derűig. Dacos és sértődött férfi válik az átkozott költőből. Fiatalságának kulisszái közül is keveset bont le körülötte az idő. Nyers és vad szegénységének, e városi szegénységnek hangjai most is betöltik verseit. Úgy látják őt barátai ezekben az években, mint folytatóját és megörökítőjét annak a vad ifjúságnak, amelyet egykor Kosztolányi festett meg híres Newyork-versében: «Barátaimról, s egy isteni merésű vad költőről, aki itt ült vörös ajakkal, meggy színű mellényben, szuroksötét

hajakkal, melyekben sercegett és recsegett a fésű.» Somlyó átmentette férfikorába is annak a fiatal, vakító ingmellű, feketehajú költőnek díszleteit, akinek bordó mellénye úgy virított a Newyork-kávéház asztalai között, mintha szívét akarta volna megmutatni, vagy mintha vér csordult volna a melléből — írja róla Karinthy. Szép merész fejére, amelyet makacs fekete haj koronázott, s amely a nemes indián népre emlékeztette az embert — barátai írják így — a megtörtségnek és a szenvedésnek csak néhány jegyét véste rá az idő. Még mindig úgy írta a verseit, ha hangjuk a szenvedéstől tompábban is csengett, mintha búcsúlevelét írná, mintha az utolsó szót kellene még lihegve és lázasan kimondania. Verseinek láza nem csökkent az idők múlásával, csak a vörös és fekete pompa enyhült valamelyest. Nem egy versébe nem az egyszerűség, hanem a könnyedség lopódzott be. Mi fajta könnyedség ez? «Fehér és piros szalagok, én utánatok szaladok... Agyó fehér, agyó piros, én nékem mindegyik tilos. A temetőbe szaladok, hol feketék a szalagok.» Ez az igénytelenség, a könnyedségnek ez a bájos közhelyessége a chanssonal való rokonságot mutatja. Somlyó Zoltán sok chansont írt, nem egy közülök nagy népszerűsége tett szert a kabaré színpadán. Nem a cinikus, hetyke, gúnyos chanson az övé, amely akkor a pesti kabarében divatos volt, hanem az érzelmes, a mai sláger őse. Csak egy fokkal kellett enyhítenie nehéz pompáján, csak egy árnyalattal kellett tompítania nyers forrongását. Azt a balladásságot, azt a romantikát, amely verseinek oly egyéni jellegzetessége, persze nem menthette át a slágerbe, amely csak a sűrű és díszteitől

megfosztott érzelmi tartalmat tarthatta meg és a formának zenére alkalmas könnyedségét. A sláger — vagy mondjuk: a giccs — kedveli a nagy ellentéteket, az általánosan átérezhető érzelmi motívumokat. A reménytelen szerelem zenekíséretű kifejezésébe mindenki bele tudja élni magát, és így a népszerűség feltételei megvannak. A kabaré, a sláger, a pesti utca népszerűsége néhány zsidó író lelkiismeretét terheli. Ez nem egyszer vád alakjában is felhangzott. Holott, ha színházi lapok olcsó hasábjain is, de ennek a műfajnak megteremtése és megnemesítése: érdem; a magyar irodalom városi színeinek gazdagodását jelenti.

A chanson naív és leegyszerűsített érzésvilága néha visszahat a komoly versek hangjára is. Somlyó verseiben kétirányú fejlődést látunk a végső időszakban. Egyfelől a chanson énekelhetősége és egyszerűsége mutatkozik verseiben. Ezzel függ össze egy nagyon szuggesztív és gyakran megkapó művészi eljárása. A vers megindít egy érzelmi, lelki folyamatot, amelynek azonban nem mondja ki minden fázisát, minden fokát. Az első sor megjelöli az alaphangot, a második egy ugrással átveti magát a közbenső magyarázaton s csak a végső érzelmi eredményt mondja ki. A sűrítésnek, a dalszerűségnek ez az eljárása rendkívüli hitelességűvé teszi a versét. Egyfelől tehát a slágerszerűen elrántott strófavég: «Minden dalomban lelkem énekeltem, én költő voltam teljes életemben...» másfelől a szinte liturgikus panasz a pszichológiai ugrással a végén:

«És sötét este lesz, mikorra felkelek,
És kérdezem majd, mit jelent e nap,
És felelem: így lettem harminc éves.»

Somlyó Zoltánnak ezekre a soraira gondolt Füst Milán, amikor azt írta róla, hogy sorai között «shakespeare-i szépek» vannak. Tehát a chanson két irányban is befolyásolja Somlyó költészetét. Egy másik fejlődési vonal még világosabban látszik későbbi költészetében. A költő, aki nem tudott egyszerűsödni, aki nem tudott lehiggadni, érett verseiben másféle nyugalmat, másféle higgadtságot talált meg, mint az egyszerűségét. Az a pompa, amely ifjúkori verseinek sajátsága volt, most másféle pompává változik: szertartásossággá. A biztos hangütésű chanson-versek után enunciatív, szimbolikus hangú versek jönnek. «Ne áltasd magad ember, hogy hús a tested, és hogy e húson dicsfény a forma s az arány.» Ez az új attitűd, amely azonban egyenes következménye az ifjúkori versek barokk pompájának, már inkább megbírja az új élménytartalmat is, amely a zsidóságélmény szavakban való kimondásához is elvezeti a költőt. Aki eddig a tizes évek stílusváltásának általános hangján írt, aki számára dekoráció volt az Isten, most ezen a biblikus, patetikus hangon idézi zsidó eredetét.

«Jöttem közétek, mert el kelle jönnöm,
 Izrael vére nemzett engemet.
 Egy zsidó asszony sírja születésem,
 És első csókja adta lelkemet.»

Halljátok mind meg szám keserves szóját,
 A véretek szól dalaimon át...»

Egyik legszebb sorában az idegenség ijedelmes fájdalma is elfogja:

«Az ember él, hús porba vándorolva,
S idegen dolgokkal zsellérkedik.
S egy téli éjen felriad sikoltva...»

— — — — —
A porba vágyik vissza, melyen alszik
S amelyből lett, s amelyből anyja lett.
És éjidőn keze a porba mélyed...»

Mintha Heine Lazarusának megrendítő sorait olvasnók, ez az «idegen dolgokkal zsellérkedik» a fájdalomnak olyan megrázó éjszakáját idézi fel. Ezt a hangulatot idézi fel utolsó verseinek egyik legszebbike, a *Papok*.

«Allig begombolkozva, polgári dísztil menten,
Felette a tömegnek, titokkal teljesen;
Mint akit apró dolgok kis színe meg nem érint,
Mindig a jót kívánva, mindig Isten-lesen.

Magas szószéken állni, mint a kiválasztottak,
Kiket magából büszkén emel ki a tömeg;
A lelkekbe is látni, a szív kérgébe nyulni,
A lényeg elkigyózó vonalát fogni meg.

— — — — —
S ha nem is zengi ajkunk hangos szóval a zsoltárt,
S ha nincs is, aki gyónjon előttünk szeliden,
A levegőnek selymén állítgatjuk az oltárt,
S minden egy «nem»-re százszor bölintjük, hogy «igen».

Ennek a szenvedésigenlő, nagy, megnemesült fájdalomnak a gyümölcse az «Íma az emberért» című verse is. Szinte hibátlan vers, sőt szinte megszerkesztett vers, egyike azoknak a ritka Somlyó-verseknek, amelyekben nemcsak egy nagy tehetség véletlen találatát érezzük, hanem a tudatos művész rendező kezét is.

«Istenem, nagy harcokba keveredtem, te látod!
Te hallod, hogy feljajdulok naponta. És iszony

Torzítja arcom, mit oly gonddal önképedre teremtél.
Szépnek akartál, s szülőanyám is — és rút vagyok.»

A kezdő sor nagy panaszos zsoltáros hangütése a régen elhangzott Hajnali imádságot idézi: ez a «te látod» annak a fiatal imának puha, bízó hangját és hangulatát hozza vissza. De most keserűbben folytatódik:

Istenem, vedd ezt az átkot, e harcot le rólam!
Add, hogy szívemből kifolyjon a béna harag!

— — — — —

Istenem, add, hogy a sok-sok embert e földön
Lányom, — s fiamként figyeljem s szeressem.. »

A nagyon sokat szenvedett betegek lázas, áthevült hangja ez. A fájdalom, amely Somlyó ifjúkori verseiben olyan magátólértetődő göggel állított egy világot maga köré, most, e későbbi versekben szinte fertőtlenített, de halálos sebbel vívódik.

«Most minden voltak fájdalmával
Meggörköldve könnyű lengén,
Szállok mind föllebb, magasan;
Mind könnyebb leszek s fenn a bánat
Hús éterében már dalolva
Csapom magam a kerti fényből
Önnön fényembe burkolózva,
Földi égből önnön egembe.»

Somlyó Zoltán csak költő volt. Egy ifjúkori prózai kísérlettől eltekintve, a kifejezésnek csak a legtömörebb, legtörvényszerűbb formáját művelte. Élete is a XX. században már ritka, polgári elképzelések szerint alakult «költői» élet. *Nyitott kööy* című lírai önéletrajzában ad számot ifjúságának éveiről, amelyek egy egész kor, a régi visszahozhatatlan békeévek hangulatát idézik.

Nem a nyárspolgár ferencjózsefi békéjének visszaálmódott operettidillje ez, hanem fõrrongó, lázadó kor, az igazi fiatal lázadásoké. A fiatalság színhelyei is olyanok, hogy bennük a század elejének õbligát színhelyei ismerhetők fel. Nagyváradon «gõgõs ifjú színikritikus», Szegeden újságíró, s végül Pesten a Newyork asztalánál Kosztolányival, Karinthyval köt barátságot. Barátai azt írják róla, hogy életébõl sem hiányzott a pátosznak az a levegõje, amely gyakran felénk csap verseibõl. A szavak egyenértékûek voltak számára az érzellemmel. A barátság egy életre szóló szövetséget jelentett számára, a szerelem az egyetlent, az örökkévalót.

Meg kell vizsgálni: adott-e a zsidó költõ valamit, ami a magyar irodalom gazdagodását jelenti. Somlyó Zoltán egy összetéveszthetetlenül egyéni, visszahozhatatlanul egyszeri hangot adott. A költészetben az értékeket nem latra mérik. Magyar nyelven szólalt meg itt egy lírai fájdalom. Költõ beszélt.

DR. STEINER LENKE.

PÜRIMI TÁNYÉR.

Adjatok kezembe tányért,
Anyámmak tányérkáját,
kékszinû tányért, testvérek,
mert íme én —
ha majd kigyúl az esti csillag
parázsló ékszerként az égen
s eljõ értem, mint õspásztor,
halkan az emlékezés, —

akkor fölkelek és messzire megyek,
hol az időnek fája alatt
gyermekkorom vár, vagy a halál...

Most pedig virágot és illatos fűvet szedek
ajándékomul:

az elszállt mosolyt,
multnak kialudt sugarát —
s így viszem hozzájuk
púrими tányérkámát,
benne meg szívemet,
szívemben nagy fájdalommat.

VIHAR BÉLA.

KÁJIN ÉS ÁBEL ÁLDOZATI FÜSTJÉRŐL SZÓLÓ LEGENDA ÉLETRAJZA.

A Szentírás szűkszavúan adja elő Kájin és Ábel áldozását. Kájin a föld gyümölcséből mutatja be áldozatát, Ábel ellenben juhai elsőszülöttjei közül, mégpedig a kövérjéből. «És tekintett az Örökkévaló Ábelre és áldozatára. De Kájinra és áldozatára nem tekintett» (Gen. IV. 4—5). Kájint az e miatt való irigység¹ indította a testvérgyilkosságra.

Miből látta Kájin, hogy Ábel áldozata kegyes fogadtatásra talált, az övé pedig nem?

¹ Kájin nevéből való a magyar «kaján» szó. Bánóczy nevében Blau, MZsSz. XL. 1923. 45; Bárczi Géza: Magyar szófajti szótár. Budapest, 1941. 146.

A Szentírás erre nem ad feleletet. Mindannyian, de még apáink is, úgy tanultuk az elemi iskolás bibliai történetben, hogy Ábel áldozatának füstje felfelé szállt, Kájiné viszont a földön kúszott.¹

Aptowitzer, aki a Kájin-Ábel legendák minden adatkáját átkutatta, nem találta ezt a magyarázatot sem az apokrif irodalomban, sem az aggádában, sem a zsidó szentírásmagyarázatban, sem az egyház, sem az iszlám legendájában. Először és egyedül Byronnál akadt nyomára: «Bei Byron steigt die Feuerzäule und die Flamme vom Altar Abels in gerader Richtung zum Himmel empor und der Himmel verschlingt den Rauch der Opfer, während der Altar Kains von einem heftigen Winde zerstört und das Fruchtopfer zerstreut wurde. Dieses Motiv kommt, soweit mir bekannt, sonst nirgends vor».²

Byron Kain c. darabjának III. felvonásában, amelyre Aptowitzer itt hivatkozik, a következők olvashatók: «Ábel oltárán a tűz fényes lángra lobban s az ég felé száll, míg Kain oltárát egy forgószél ledönti s a gyümöl-

¹ A templomi szószék is terjeszti ezt a legendát. Egy friss hangú, most megjelent prédikációs kötetben olvasom: «az Isten áldozatot kíván, de nem olyat, amiben elhamvad az élet, nem olyat, amitől kaini oltárok kanyargó, földönkúszó füstje fullasztja az embert, hanem olyat, mint az ábeli oltár lángja, amely az ég felé igyekszik». (Krémer Móric: Testvéreimet keresem... Ünnepi prédikációk. Pécs, 1941. 10.).

² V. Aptowitzer: Kain und Abel in der Agada, den Apokryphen, der hellenistischen, christlichen und muhammedanischen Literatur. Wien und Leipzig, 1922. (Veröffentlichungen der Alexander Kohut Memorial Foundation. I.). 183.

csöt a földre szórja».¹ Ha jobban szemügyre vesszük ezt a mondatot, a kétágú motívumnak csak egyik ágát találjuk meg benne: Ábel oltártüzének ég felé szálltát. Kájin áldozati füstjének földre csapódásáról itt nincs szó. A költő a földre szórt gyümölcsöt tünteti fel rossz jel gyanánt. Bizonyíték reá, hogy Ábel ezzel fordul testvéréhez: «Bátyám, könyörögj, az Úr haragja rajtad... A földre leszórva a gyümölcs!»²

Ha most ezt figyelmen kívül hagyjuk is, tudomásul kell vennünk, hogy Byron 1821 szept. 9-én fejezte be Kain-ját és 1821 december 19-én jelentette meg nyomtatásban.³ E szerint a Kájin és Ábel áldozati füstjéről szóló legenda nem volna öregebb, mint 121 éves!

Ez a megállapítás mélyen belévette magát a tudományos irodalomba. Heller Bernát is segítette népszerűsége jutását: «Die heute landläufige Anschauung, dass von Abels Opfer der Rauch zum Himmel gestiegen sei, hingegen von Kains Altar sei der Qualm am Erdboden geschlichen, findet Apt. zuerst bei Byron».⁴

Alkalom adódott ismételten rátérnie Arany Jánossal kapcsolatban. Arany t. i. kétszer is értékesíti ezt a legendát Csaba királyfi-jában. Először, amidőn Etele sátra görög földön magától leroskad, a király rossz jelt lát benne:

¹ Kain. *Mysterium*. Ford.: Györy Ilona. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1895. 124.

² U. o. 125.

³ Koeppl: Byron. Ford.: Esty Jánosné. Budapest, Akadémia, 1913. 289.

⁴ Heller, *MGWJ*. LXX. 1926. 477.; *JQR*. NS. XXIV. 1933/34. 290, 14.

Remegve a hatalmas nézett az ég felé ;
 Nagy gazdag áldozattal Istent engesztelé :
 De nem csapott fel a láng merészen, könnyedén,
 Mint sárkány mászott a füst a föld felületén.¹

Másodszor, amint Etele Csaba névadásakor a gyermek hajából pelyhet vet a lángba, döbbsen szólal meg :

«Torda apám, nézd csak ama füstöt, hol jár ;
 Az elébb Istenhez lötte fel az oltár,
 Most a hol, mint kígyók, földön együtt csúsznak :
 Félek : a *Jó*, a *Rossz* netán haragúznak».²

¹ Csaba királyfi. Második dolgozat. III. ének. Arany János Összes költői művei. X. Emlékiadás. 122.

² Csaba királyfi. Utolsó dolgozat. II. ének. U. o. 143. Ennek a legendának nyomát kell látnunk Lázár István Hágár c. regényében. Izmail születése után Sarah és Hágár áldozatot mutat be. Sarah báránykát áldoz ; «a lángok pedig lelapultak és a füst nagylaposan elterült a földön». Hágár két árva gerlicét hoz az oltáron «és a füst, a szent füst üdvözült lebegéssel, aranypárakká változva, emelkedett föl, egyenesen a mosolygó égre!» (Hágár. II. kiadás. Nagyvárad, 1915. 23—24.). További nyomaira a magyar irodalomban utólag még két példát hozhatok. Londez Elek Kain című drámai költeményében, amelynek megindítója és irányítója a testvérpár áldozása, a következő megfogalmazásban található motívumunk : «Az Ábel oltárán az áldozat-füst fehér gomolyokban száll az ég felé, míg a Kainé felett nagy szél kerekedik, s a füstgomoly lefelé szétfoly». (Kain. Drámai költemény. Írta : Londez Elek. Szerző sajátja. Debreczen. Nyomatott a «Debreczeni Ellenőr» könyvnyomd. 1886. 15. Ez a 16°, 32 lapos füzet ma bibliográfiai ritkaság, a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában sincsen meg). Lenkei Henrik Kain halála című drámai költeményében (IMIT Évkönyve. 1899. 242. = Isten tábora. Budapest, 1931. Az IMIT kiadása. 96.) Sét, Kain öccse, a rét zsengéiből áldozatot hozandó így monologizál :

S ha ropog a gyümölcs s lobog a gabonám,
 S egyenes vonalon száll füstjök az égnek :
 Akkor leszek én igazába vidám!

Heller ennek a képnek aggádikus forrását keresve, így ír: «A bibliai történetet tanuló gyermek is általában úgy képzei, hogy Ábel áldozatának füstje ég felé száll, Kájin áldozatáé alant csúszik. De bajosabb ennek a széltiben elterjedt képzetnek irodalmi forrását megtalálni». Újból utal Aptowitzerre, hogy a «mai közfelfogást Byron fejezi ki».¹

Utoljára az elmúlt esztendőben fogalmazta meg Heller az ítéletét: «A fölszálló és alant kúszó füst motívuma először Byron Kájinjában található».²

Ez az utolsó megjegyzés adott ösztönzést az alábbi jegyzetek közreadására és velük az elterjedt tévhit eloszlatására.

I. Irodalmi adatok.

Az aggáda nem ismeri teljes egészében sem a fel- és alászálló füst legenda-motívumát, sem magát a legendát a fel- és alászálló füstről Kájin-Ábel áldozásával kapcsolatban. Csak töredékét ismeri: a kép első részét. A szentély áldozati füstjéről azt a hagyományt őrzi, hogy «a világ összes szélviharai sem tudták helyéből kimozdítani» (Jóma 21b.; Ábot V. 8.); a füstölőszerről hasonlóan olvasható: «Ha a füstölőszer füstje a magasba szállt, felfelé tartott és szőlőfürt alakúvá vált, annak volt jele, hogy Izrael bűnei engesztelésre találtak». (Tanhuma, Tecávve. 15. Varsó, 1912. 189.).

¹ Heller: Arany János viszonya a legendához és az aggáda-hoz. IMIT Évkönyve. 1929. 83.

² Heller: Szentírásunk a vallásoktatásban. Az 1940. évi nyári vallásoktatói továbbképző tanfolyam anyagából. Kiadja: Az Orsz. Izr. Tanítóegyesület. (1941.). 36.

Kájin és Ábel áldozásánál azonban nem szerepelteti az aggáda ezt a legenda-elemet. Isten kegye és jóakarata Ábel iránt — az aggáda szerint — úgy jutott kifejezésre, hogy «tűz csapott le Ábel áldozatára az égből és megemésztette».¹

Megvan azonban a legenda kb. három évszázaddal *Byron előtt* nemzsidó irodalmi forrásokban.

1499 novemberében együtt ültek Oxfordban a kor kiváló humanistái: John Colet, Erasmus, Richard Charnock és egy teológus, akinek nevét nem ismerjük. Beszélgetésük tárgyát Erasmus örökítette meg Joannes Sixtinushoz írt levelében.² Colet elmemozdító bibliai kérdést vetett fel: mi volt Kájin első bűne, amelynek következtében Isten elfordult áldozatától? Erasmus is kínál reá feleletet és egy régi kódexre — a «seholsincs kódex»-re — hivatkozva elmond egy pompás legendát, amelynek minden valószínűség szerint ő maga a szerzője. Kájin a Paradicsom kertjét őrző angyaltól kikönyörög egy kevéske gabonaszemet és elülteti. A gabona néhány nyár elteltével hatalmas termést hoz. Isten azonban a tolvajlás büntetéséül a termésre csapásokat küld. «Kájin pedig, mikor Istent a termésből hozott égő áldozattal akarta kiengesztelni, ám a füst nem szállott fel a magasba, megbizonyosodva haragja felől, elvesztette minden reményét». («Caym, quum Deum incensis fru-

¹ Széfer Hájjasár. ed. L. Goldschmidt. Berlin, 1923. 3. Párhuzamait hozza Ginzberg: *The Legends of the Jews*. V. 1925. 135—136, 10.

² Waldapfel Imre: *Az oxfordi symposion. Jubilee Volume in Honour of Prof. Bernhard Heller*. ed. Alexander Scheiber. Budapest, 1941. 113—123.

gibus placare studeret, nec fumus subuolaret, certam illius iram intelligens desperat»¹).

Erasmus legendája *Ábel áldozatáról* hallgat.

A legenda *teljes* alakjára akadunk egy régi magyar versezetben, amelynek címe: *Chain és Ábel históriája*. Szerzője tájékoztat bennünket önmagáról, lakóhelyéről és a versezet iratásának idejéről. E szerint mondani-valóját «az szent Bibliából» szörzé énekben, «Bánfiak Hunyadján, Galota szekben»

Ezör ötszáz ötvenhét esztendőben

Nagyfalvi György deák szörzé énekben.

Nagyfalvi György, akiről csak azt tudjuk, hogy erdélyi protestáns énekszerző volt,² gyermeki naívsággal, színtelenül, rossz versekben meséli el a bibliai történetet, helyel-közzel új meseszálakkal toldozva meg. A két testvér áldozására ekkép tér reá:

Végre juh-pásztorra Ábel lött vala,
Az juhokbul igaz dézmát ad vala,
Chain is búzábul dézmát ad vala,
Veréb-megött kalangyát felfelé rak vala.

Az búzának konkolyosát, hitványát
Meggyújtá, mutatá ő áldozatját,
Földön szélllel terülé füstét látá,
Áldozatja nem kedves, azt is látá.

Másik fia Ádámnak Ábel vala,
Az juhoknak jövait hozza vala,

¹ Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterdami. Denuo recognitum et auctum per P. S. Allen. I. 1484—1514. Oxonii, MCMVI. 270. nr. 116. 109—111 sor.

² Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete. II. Budapest, 1930. 307—308.

Az Istennek azt megáldozza vala,
Kedves áldozatja Istennél vala.

Ennek füsti az égbe megyen vala,
Az Chainé földön elterül vala,
Csalárd módra mert Chain dézmál vala,
Utálatos azért Istennél vala.¹

Kájinnak — a versezet szerint — az volt a bűne, hogy csalárd módra dézmált: «veréb-megött» (= veréb megrágtá) kalangyát rakott az oltárra. A kép tehát itt már teljes egészében és egész részletességében tárul elénk.

A legenda általános ismertségnek örvendhetett, legalábbis erre lehet következtetnünk abból, hogy Gyöngyösi István stilisztikai fordulatul használja a Murányi Vénusban (1664):²

Kiki gondolatit csak földszínt futattya

— — — — —
S olyan, mint Cáinnak megcsünt³ áldozattya.

A régi angol legendában is a füst felszállta az áldozat elfogadtatásának jele, alantesúszása pedig elvetettségéé.⁴ Úgy látszik, hogy ebben az angol legendában kell keresnünk Byron forrását.

¹ RMKT. VI. Közzéteszi: Szilády Áron. Budapest, Akadémia, 1896. 247—248. 17—32 sor.

² I. 120. Gyöngyösi István Összes költeményei. Kiadta: Badies Ferencz. I. Budapest, Akadémia, 1914. 140.

³ Badies jegyzete szerint a szó jelentése: «lelohadt, hamvadó tűzű». U. o. 473.

⁴ Ginzberg idézi (The Legends of the Jews. V. 137, 13.) Emerson Legends of Cain című művéből, amelyet azonban nagy utánjárás-sal sem tudtam megszerezni.

II. Művészeti adatok.

A szép-művészetben jóval régebbi korig követhetjük nyomon a legendát és sokkal több feldolgozására találhatunk, mint az irodalomban. A szép-művészeti példák szaporítása talán nem lesz céltalan, mert éppen ez bizonyíthatja népszerűségét és elterjedtségét földrajzi határookra való tekintet nélkül.

Látni fogjuk, hogy a legenda felfogásában és ábrázolásában kialakult egy szinte egységes műgyakorlat, innen az elrendezésben való egyöntetűség — kevés kivétellel, — innen a sokszor ismétlődő megoldás.

1. XII. század. (I. ábra.) A pécsi székesegyház keleti oldalában lejáratok nyílnak az altemplomba. A lejáratok oldalfalait a XII. század elejéről származó domborművek fedik.¹ Ezek a domborművek az északi lejáratban kezdődnek és a déliben végződnek. Ó- és újtestámentumi jeleneteket ábrázolnak, amelyek a középkori szimbolika nem mindig érthető, szeszélyes elgondolásával egymással párhuzamba állíthatók. Az északi lejárat dombormű-töredékeit 1883-ban fedezték fel a pécsi székesegyház restaurálásakor. Ma az összes domborművek Zala Györgynek 1888-ban készített korhű rekonstrukciójában láthatók a székesegyházban, eredeti helyükön. Az északi lejárat baloldalán a legfelső képsor külső domborműve (a képek sorrendjében a hetedik) a következő bibliai jelenetet vetíti elénk: «*Kain és Ábel áldozatot mutatnak be*. Két egymás mellé helyezett oltáron ég Kain és Ábel áldozata. Az utóbbi összetett kézzel térdel és kost áldoz, melynek füstje vígan száll fölfelé. Kain búzalkalászainak füstje azonban az oltár mellett lecsap a földre.

¹ Divald Kornél: Magyarország művészeti emlékei. Budapest, 1927. 30.

Ő maga szintén térdel és kezeit mellén keresztbe téve elfordul Istentől, a ki felé Ábel áhítattal emeli szemeit». ¹ A domborművek kétségtelenül régebbi minták után készültek. Gerecze Péter utal ² ezeknek a domborműveknek a középkori jelképes bibliaábrázolásokkal való kapcsolataira (Biblia pauperum stb.), de tárgyunk előtörténetére bennük hiába keresünk adatot. A legendánkat ábrázoló kőkép eredetijéből ma már semmi sem található a pécsi püspöki múzeum kőtárában. ³

2. XII. század. (II. ábra.) A római S. Giovanni a Porta Latina-ban III. Celestin pápa (1191—1198) idejéből származó színes freskók találhatóak. Az ábrán bemutatott freskón ⁴ baloldalt Ábel áll égre vetett tekintettel, kezében báránnyal; jobboldalt Kájin, kalászkokat tartva. Közöttük van az oltár, amelyen a láng két részre oszlik: a lángnak Ábel felé eső része felfelé száll, a Kájin felé eső része alant kúszik. A felhők közül Ábel felé lenyúlik Isten keze: Isten megszemélyesítője az ókeresztény művészet korai alkotásain. ⁵ Legendánknak legkezdetlegesebb ábrázolása ez.

3. XIV. század eleje. A római Szent Pál-bazilika középhajójában ótestamentumi freskók voltak, Pietro Cavallini (1273—1330) alkotásai. Mind elpusztult s ma csak másolatuk ismeretes a Biblioteca Vaticana egy kódexéből (Cod. lat. 4406.). Innen tudjuk meg, hogy 42 freskó vette tárgyát

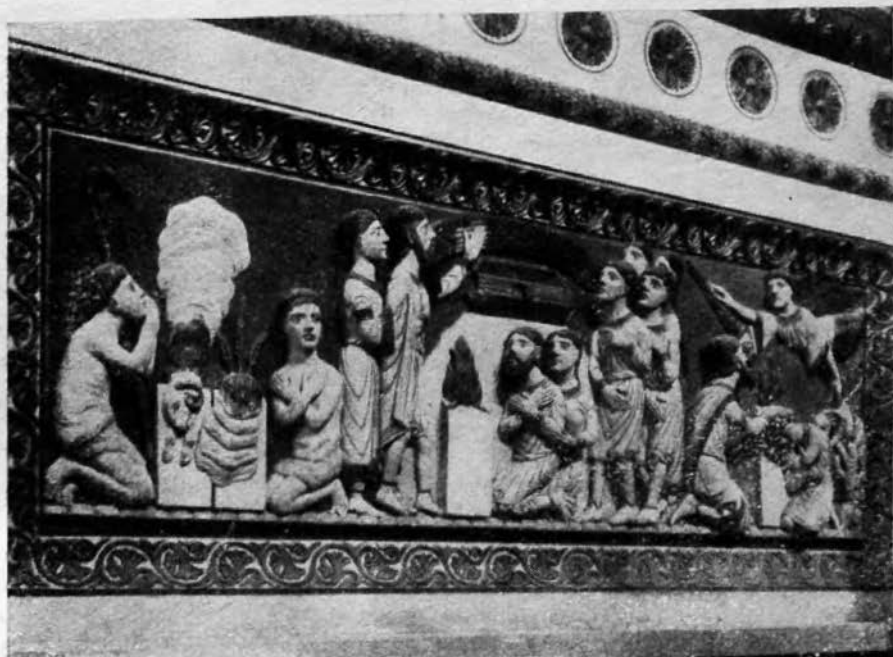
¹ Gerecze Péter: A pécsi székesegyház. Különös tekintettel a falfestményeire. Műtörténeti tanulmány. Budapest, 1893. 82.

² I. m. 77—79., 89.

³ Szönyi Ottó: A pécsi püspöki múzeum kőtára. Pécs, 1906. 103.

⁴ Joseph Wilpert: Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jahrhundert. IV. Freiburg im Breisgau, 1916. 256. tábla.

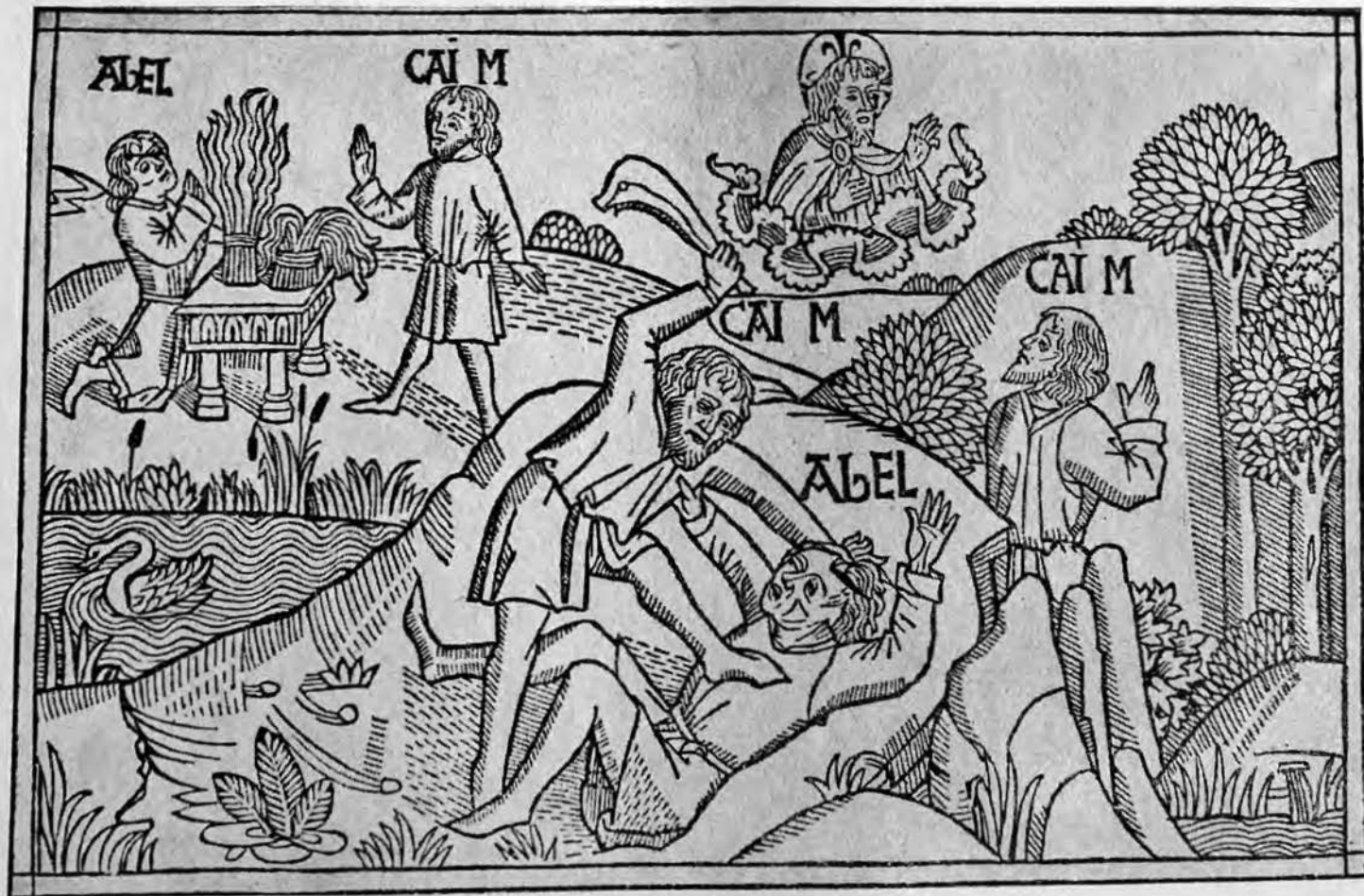
⁵ Carl Maria Kaufmann: Handbuch der christlichen Archäologie. Paderborn, 1905. 392.

I. ábra. Dombormű a pécsi székesegyház altemplomának északi lejáratában: Kájin és Ábel. — A vízözön és Noé áldozata. — Ábrahám megkísértése.
XII. század.

II. ábra. A római S. Giovanni a Porta Latina freskója.
XII. század

III. ábra. A kölni Biblia egy illusztrációja: Kájin és Ábel története. 1480.

IV. ábra. Catholische Bibel c. német Biblia szövegképe. 1763.

az Ótestamentumból. A kódex őrizte meg a bennünket foglalkoztató képet is (fol. 32.)¹: balszélen két oltárt látunk. Kájineről a füst a földre száll, Ábeléről az ég felé.² Középpütt: Kájin ennek láttán haragjában megöli öccsét. Ábel jobbtérdre rogyottan látható, míg Kájin két kézre fogott bottal üti. Jobbszélen: Isten az égből szólítja a botjára támaszkodó Kájint, aki szemnellátható egykedvűséggel felel («Hát testvérem őrzője vagyok én?» Gen. IV. 9.).

4. XIV. század 3. negyede. Biblia sacra. Latin Biblia, 1576 óta a bécsi Hofbibliothek tulajdonában. (Jelzete: Theol. 53.) Miniatúrái a sienai-nápolyi miniátoroktól származnak. A kódex 5b. lapján található miniatúra baloldalon a testvérgyilkosságot, jobboldalon az áldozást ábrázolja. Az utóbbi jelenet leírását Hermann Julius Hermann pazar kiállítású katalógusából szószerint közlöm:³ «Neben einem *brennenden* Altar links, betend, Abel mit Nimbus, in grünem Gewand und rosenrotem Mantel; darüber erscheint in einem blauen Kreissegment die segnende Hand Gottes; rechts, sich abwendend, Kain in gelbem Gewand mit roten Schatten und grauem Mantel, *mit brennenden Garben in der erhobenen Rechten, deren Rauch ihm ins Gesicht schlägt*». (A dült betűs szedetés tőlem származik).

5. XV. század első fele. A firenzei Baptisterium keleti bronzkapuja, amelyet a «Paradicsom kapuja» névvel illet-

¹ Wilpert: I. m. II. 599. lap, 243. ábra. A tárgy elő- és utóéletére érdekes adatokat hoz Wilpert (U. o. 599—600.).

² «Bei Kain zieht sich der Rauch zur Erde hin, bei Abel steigt er zum Himmel empor» (Wilpert: U. o. 599.).

³ Die italienischen Handschriften des ducento und trecento. 3. Neapolitanische und toskanische Handschriften der zweiten Hälfte des XIV. Jahrhunderts. Leipzig, 1930. (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. N. F. V.). 256. nr. 119.

nek, tíz domborműves tábláján bibliai jeleneteket mutat be. A kapu Lorenzo Ghiberti (1381—1455) műve és 1425-től 1452-ig készült el.¹ Michelangelo azt mondta róla, hogy méltó volna a Paradicsom díszítésére is.² A második tábla Kájin és Ábel történetét tárgyalja. Bennünket csak egy részlete érdekel most. Fent a jobbszélen két oltár; a baloldali oltárnál Ábel térdel, a jobboldalinál Kájin. Ábel oltáráról a füst a magasba száll, Isten kegyesen tekint le reá, míg Kájin áldozatának füstje jobbra tart.³

6. 1480. (III. ábra.) A kölni Biblia 1480-ból.⁴ Az illusztráció balsarkában fent áldozati asztal van, jobbról térdel Ábel összetett kezekkel, arca csupasz; áldozatának füstje felfelé tör. Az áldozati asztal baloldalán Kájin áll, szakállat visel és széttett kezekkel szemléli, amint áldozatának füstje lefelé tart. A kép előterében Kájin ballábával rálép Ábel mellére és állati állkapoccsal ütésre készül. A gyilkosság eszköze itt egy állati állkapocs; a szépművészet ezt a legenda-elemet bizonyára Sámsonról kölcsönözte (Jud. XV. 15.),

..... kiről írva vagyon,
Hogy ezer pogányt vert egy állcsonttal agyon.⁵

¹ Wilhelm von Bode: Die Kunst der Frührenaissance in Italien (Propyläen-Kunstgeschichte. VIII.). Im Propyläen-Verlag zu Berlin, (1923.). 22., 594.

² Reinach: A művészet kis tükre. 169.

³ Theodor Ehrenstein: Das Alte Testament im Bilde. Wien, Kunstverlag Albert Kende. 1923. 88. nr. 28. A könyvhöz elolvasandó Ernst Cohn-Wiener: Stilkritischer Kommentar zu Ehrensteins Das Alte Testament im Bilde. Wien, 1925. 48 lap.

⁴ Les Livres a Figures Vénitiens de la fin du XVe Siècle et du Commencement du XVIe. Première partie Tome I. Florence-Paris, 1907. 126.

⁵ Arany János: Toldi. III. 5.

Fabricius tájékoztat bennünket, hogy a képírók a Kájin-Ábel történetének ábrázolásában a testvérgyilkosság eszközül *általánosan* állkapcsot festenek: «vulgus pictorum communiter pingit mandibulam». ¹ Aptowitzer mindössze három ilyen képet tudott megjelölni Dr. Leo Mayer kutatása alapján. ² Dolgozatom nyomán ez a szám tizenhatalra emelkedik, ³ tehát Fabricius «vulgus» kitétele igazolást nyer. A balszélen lent vízben úszó pelikánt látunk. A jobbszélen Isten szól Kájinhoz és Kájin válaszol. Új itt a pelikán szerepeltetése, épp ezért magyarázatra szorul. A pelikán a megváltás és a feltámadás szimboluma a középkorban. Az a legenda járta róla, hogy a nőstény csókolgatásával megöli kicsinyeit, a hím azonban felszakítja önnön keblét és vérével életrekelti őket. ⁴ Gyilkossággal és halállal kapcsolatban a pelikán-szimbolum jól érthető.

7. 1486. Jacobo Philippo da Bergamo: Supplementum

¹ Codex Pseudepigraphus Veteris Testamenti, Collectus Castigatus... a Johanne Alberto Fabricio. Hamburgi et Lipsiae, 1713. 113.

² Aptowitzer: Kain und Abel in der Agada etc. Wien und Leipzig, 1922. 51., 154., 216., 178.

³ L. dolgozatomban: nr. 10., 11., 12., 15., 16., 18., 20., 22., 23., 25., 26. V. ö. még: Mary királynő Zsoltáros könyvének illusztrációját a British Museumban a XIV. sz. elejéről (Th. Ehrenstein: Das Alte Testament im Bilde. Wien, 1923. 85. nr. 19.) és a müncheni Staatsbibliothek Ótestamentumát (Deutsche Hs. 1102.) 1439-ből, ahol egyszerre két állkapoccsal készül Kájin sújtani (Ehrenstein: U. o. 89. nr. 30.). Lásd továbbá Ehrenstein: Das Alte Testament in der Graphik. Wien, 1936. 43. nr. 7., 44. nr. 8., 44. nr. 9., 46. nr. 17.

⁴ P. S. Liebmann: Kleines Handwörterbuch der christlichen Symbolik. Leipzig, (1892.). 156. s. v. Pelikan. Más változatban mondja el a legendát Wilhelm Molsdorf: Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst. Leipzig, 1926. 67—68. nr. 426.

Chronicarum (1486. dec. 15.) egy illusztrációja. Balszélen fent: két áldozati asztal. Ábel összetett kezekkel térdel asztala előtt, az áldozati bárány füstje felszáll. Kájin szintén összetett kezekkel imádkozik, de kévéjének füstje szerteszéled. Balszélen lent: vízen úszó pelikán (lásd nr. 6.). Az előtérben Kájin husággal megöli öccsét. Jobbszélen fent: Kájin felel Isten kérdésére.¹

8. XV. század vége. A páduai S. Antonio-templom (Santo) bibliai tárgyú bronzreliefjeinek egyike. Bartolommeo Bellano (megh. 1496, vagy 1497)² híres alkotása. A reliefen stilizált fák és állatok mindenfelé. A balszélen fent magasba emelt kezekkel térdel Ábel az oltár előtt. Az oltár füstje vastagon és nyílegyenesen száll az égnek. A jobbszélen fent Kájin térdrehullva nézi, ahogyan oltárának füstje több lángnyelvre oszolva szerteszéled. Középpütt az előtérben Kájin husággal agyonveri Ábelt.³

9. 1490. Biblia Vulgare Istoriata (1490. okt. 15.) egy képe.⁴ Balszélen: áldozati asztal, baloldalán Ábel térdel, áldozatának füstje égbe hatol; jobboldalán Kájin áll, áldozatának füstje lefelé veszi útját. Ugyancsak a balszélen a már előbbről ismert szimbólum: a vízen úszó pelikán (lásd nr. 6., 7.). Elöl: Kájin husággal meggyilkolja öccsét. Jobbszélen az égen megjelenik Isten glóriával feje körül, Kájin bujdosásnak indul.

10. 1494. Lübecker Bibel von 1494, Zu den fünf Büchern

¹ Les Livres a Figures Vénitiens... Première partie Tome I. Florence-Paris, 1907. 302.

² Wilhelm von Bode: Die Kunst der Frührenaissance in Italien. Berlin, (1923.). 71., 602.

³ Th. Ehrenstein: Das Alte Testament im Bilde. Wien, 1923. 89. nr. 29.

⁴ Les Livres a Figures Vénitiens etc. 126.

Mose. Egyik képe¹ a hegycsúcson áldozati asztalt ábrázol. Balról térdel Ábel, áldozatának füstje felfelé tör; jobbról térdel Kájin, az áldozat füstje oldalvást tart. A hegy lábában Kájin állati állkapoccsal agyonveri Ábelt.

11. 1500 körül. A kopenhágai kir. könyvtár 1500 körül íródott, németalföldi eredetű Psalteriumának (jelzete: Gl. Kgl. S. 1605.) egy iniciáléja a Kájin-Ábel történetének mozzanatait eleveníti meg. A baloldali oltár füstje a magasba szökik, a jobboldali oltaré szerteszáll. Középen Kájin, megragadva Ábel üstökét, állati állkapoccsal ütni készül. Legelesző nyáj élénkíti a mozgalmas kis képet.²

12. XVI. század első fele. Hans Sebald Beham, német festő és rézmetsző (Nürnberg, 1500—1550) fametszete. Balszélen: Ábel imádkozva áll. Az oltár füstje hatalmas gomolyban szárnyal az égnek. Elöl: Kájin állati állkapoccsal rátámad Ábelre.³

13. 1534. Hans Leonhard Schäufolein, német festőnek (Nürnberg, 1480—1538/40), a magyar származású Albert Dürer tanítványának⁴ fametszete e műben: «Teutsch Cicero. Augspurg. Heinrich Steyner. 1534.» A balszélen áldozati bárány látható, amelynek füstje felfelé csavarodik, mellette eldült, égő gabonakévé, amelynek füstje alant lapul. Az előtérben a testvérgyilkosság.⁵

14. 1543/44. Tiziano híres mennyezetképe Velencében,

¹ Th. Ehrenstein: Das Alte Testament in der Graphik. Wien, 1936. 42. nr. 4.

² Th. Ehrenstein: Das Alte Testament im Bilde. Wien, 1923. 89. nr. 31.

³ Th. Ehrenstein: Das Alte Testament in der Graphik. Wien, 1936. 42. nr. 6.

⁴ Rados Jenő: Magyar oltárok. Budapest, Szent István éve (1938.). 25.

⁵ Th. Ehrenstein: Das Alte Testament in der Graphik. 44. nr. 10.

a Sta. Maria della Salute-ban, 1543/1544-ből : Kájin agyon-
üti Ábelt. A mennyezetkép két társa ugyanott : Ábrahám
áldozata és Dávid-Góliát. A kép számos reprodukcióban
ismeretes. Tiziano átütő erővel vetíti elénk, amint Kájin
a letepert Ábelre lép és hatalmas husáanggal épp sujtásra
kész. Jobbszélen a háttérben az egyik oltárról egyenesen
gomolyog fel a füst, a hátrább álló másik oltárról a sűrű
füstoszlop rézsút halad.¹

15. XVI. század közepe. Etienne Delaulne (Orleans,
1518/1519-1583), nagyhírű francia ötvös és rézmetsző réz-
metszete. Jobbszélen : jobbról oltára előtt térdel Kájin,
az áldozat füstje jobbra tódul ; balról Ábel térdel oltára előtt,
amelyről a füst felfelé emelkedik. Napsugarak vetődnek
Ábelre, jeléül annak, hogy áldozatát Isten kegyesen fogadta.
Lent a balsarokban : a testvérgyilkosság állati állkapoccsal.
Legelésző állatok szerte.²

16. XVI. század második fele. Pierre Woëriot de Bonzey
(szül. 1532) rézmetszete. Balszélen Ábel térdel oltára előtt,
amelyről a füst hatalmasan gyűrűdzik felfelé. Kájin oltára-
nak füstje lent fut, amiért is Kájin megdőbbsenten nézi
Ábel áldozati füstjének magasba szálltát. Elöl : a testvérgyilkosság,
amelynek állati állkapocs az eszköze.³

17. XVI. század második fele. Tobias Stimmer (1539—
1585) fametszete Josephus Flavius : Jüdische Altertümer
c. művében.⁴ Jobbszélen : jobbról az oltár előtt térdel

¹ Oskar Fischel : Tizian. Des Meisters Gemälde in 274 Abbildungen. Dritte Auflage. (Klassiker der Kunst in Gesamtausgaben III.). Stuttgart und Leipzig, Deutsche Verlags-Anstalt. 1907. 107., 236.; Emil Waldmann : Tizian. Im Propyläen-Verlag. Berlin, S. a. (1922.). 148. nr. 75., 230.

² Th. Ehrenstein : Das Alte Testament in der Graphik. 45. nr. 15.

³ U. o. 45. nr. 14.

⁴ U. o. 44. nr. 11.

Ábel, az áldozat füstje felfelé kanyarog. Balról áll Kájin, az áldozat füstje szerteszéled. Elől a testvérgyilkosság.

18. XVI. század vége. Jan Wierix (1549—kb. 1615), holland rézmetsző és rajzoló rézmetszete.¹ A jobbszálen két gazdátlan oltár helyezkedik el. A jobboldali oltár füstje egyenest az égnek irányul, a baloldali oltáré balra húzódik. Elől a testvérgyilkosság. Kájin kezében állati állkapocs. A kép alatt a következő disztichon olvasható, amely legendánkat most már irodalmi formába is önti:

Crudelis livore Cain, dum surgit Abeli
Victima, Germanum sternit et osse necat.

Magyarul így hangzanék:

Durva irigységben Kájin, szemlélve, hogy Ábel
Áldozata felszáll, csonttal agyonveri őt.

19. XVI. század vége. Antonio Tempesta (1555—1630), firenzei festő és rézmetsző rézkarca. Jobbszálen két oltár. A jobboldaliról a füst a magasba kígyózik, a baloldaliról oldalvást tart. Elől a testvérgyilkosság. A képen még legelesző állatok is láthatók.²

20. 1556. A Luther-Biblia három jelenetet ábrázoló illusztrációja: ³ 1. Balszálen Ábel összetett kezekkel áll az oltár mellett, amelyen még látható az áldozati állat maradványa. Áldozatának füstje felfelé tör. Az oltárnak oldalvást áll Kájin, kéréjének füstje a földre nyomul. 2. Középpütt Isten a felhők közül szólítja Kájint, Kájin széttárt

¹ U. o. 46. nr. 16.

² U. o. 45. nr. 13.

³ Biblia. Das ist: Die gantze heilige Schrifft: Deudsch. Doct. Mart. Luth. Gedruckt zu Wittemberg. Durch Hans Lufft. 1556. Folió. 3. lap. (A Magyar Tud. Akadémia könyvtárában. Jelzete: Theol. A. F. 14.).

karokkal válaszol. 3. Jobbszélen Kájin állati állkapoccsal agyonüti öccsét.

21. 1564. D. Johan Dietenberger katolikus bibliafordításarak (Cöln, MDLXIII.) egy iniciáléja.¹ Az iniciálék ismeretlen művésztől származnak. A «B» betű háttérében a következő zsúfolt képsor pereg le előttünk: jobbról Ábel térden imádkozik, oltáráról a füst felfelé száll; balról Kájin haraggal fut el áldozati kévjétől, amelynek füstje lefelé csapódik. Az előtérben a testvérgyilkosság.

22. 1571. A Biblia képekben, Philippus Lonicerus disztichonjaival. A könyvecske harmadik fametszete a következőt mutatja be:² 1. Jobbszélen Ábel térden, égnek tartott kezekkel imádkozik oltára előtt, amelyről a füst nagy erővel emelkedik a felhők közé. Kájin szintén térden és széttárt karokkal nézi, amint oltárának füstje jobbra száll. 2. Középen az előtérben Kájin állati állkapoccsal agyonüti Ábelt. 3. Balszélen Kájin elbujdosik; az égen Isten szeme, közepében a tetragrammaton (יהוה), amelyből sugarak vetődnek Kájin alakjára. Azt akarja kifejezni vele a kép készítője, hogy Kájin Istennek mindentlátó szeme elől menekül. A metszet fölött és alatt egy-egy latin disztichon olvasható.

23. 1577. A Luther-Biblia későbbi kiadásának egy illusztrációja. A háttérben legelésző állatok. A kövekből rakott oltárról magasra száll a füst, előtte térdel Ábel imára kul-

¹ A. F. Butsch: Die Bücherornamentik der Hoch- und Spätrenaissance. II. Theil der Bücherornamentik der Renaissance. München, MDCCCLXXXI. 99A. tábla.

² *Bibliorum Utriusque Testamenti Icones, summo artificio expressae...* Francofurti ad Moenum, Cum Privilegio Caesareo. MDLXXI. 16°. 3. lap. (Az Orsz. M. Szépm. Múzeum könyvtárban. Jelzete: G. 64. A cédulakatalógus szerint: «Jost Amman fametszeteivel»).

csolt kezekkel. Madarak úsznak a légben. Valamivel távolabb magasba meredő sziklák, közelükben oltár, amelyről földre csap a füst és ott kúszik. Kájin térdel s tarkóra tett kezekkel nézi oltárát. Az előtérben Kájin állati állkapocscsal agyonüti öccsét.¹

24. XVII. század eleje. Rubens (1577—1640) egy festménye nyomán készült rézmetszet.² A jobboldali oltár füstje felfelé irányul, a baloldalié hátrafelé lebeg. Középen a testvérgyilkosság kap helyet.

25. 1649—1656. Rembrandtnak (1606—1669) a mai napig is több mint hétszáz bibliai tárgyú alkotása ismeretes. A reánk tartozó rajz-vázlatának eredetije Berlinben van, címe: Ábel holttestét siratják szülei. A háttérben két szikla. A jobboldaliról áldozati füst cikázik felfelé, a baloldalirol a füstkarikák földre gördülnek. Elöl Ábel holtteste, amelyet a szülők gyászolnak. Jobbszálen Kájin gonosz arccal firkészi anyját. A holttest mellett egy állati állkapocs hever, a gyilkosság áruló-jele.³

26. 1697. Latin Biblia. A benne található egyik illusztráció⁴ három jelenetet ábrázol: 1. Balszálen a háttérben Kájin térdel oltára előtt, kezeivel kérdő mozdulatot tesz. Oltárának füstje alatt lapul. Az előtérben oltára

¹ Biblia. Das ist: Die gantze Heilige Schrifft: Deudsch auff neu zugericht. D. Mart. Luth. Gedruckt zu Franckfurt am Mayn . . . , MDLXXVII. 8°. 3a. lap. (Klopfer Izidor, a Dunaföldvári Kendergyár r. t. gyárvezetőjének tulajdonában.)

² Th. Ehrenstein: Das Alte Testament in der Graphik. 47. nr. 19.

³ Rembrandt-Bibel. Vier Bände mit 270 Abbildungen gewählt und eingeleitet von E. W. Bredt. Hugo Schmidt Verlag, München, (1921.). Altes Testament. I. 2.; Neues Testament. II. 124.

⁴ Biblia Sacra Vulgatae Editionis, Sixti V. Pontificis Max. Jussu recognita, et Clementis VIII. Auctoritate edita; versiculis distincta, et ad singula Capita Argumentis aucta; Pluribusque

előtt összekulcsolt kezekkel térdel Ábel, áldozatának füstje sűrű felhőben kanyarodik Istenhez, a glóriás Isten letekint reá és kinyújtja felé kezét. 2. Középen Ábel imádkozik, mögötte legelésző kis állat vehető ki; Kájinn ássa a földet. 3. Jobbszáron Kájinn rátapos testvérére és állati állkapocs-csal ütésre készül.

27. 1715. Cseh Biblia egy szövegképe.¹ Baloldalon oltára előtt térdel Ábel kezeit összetéve. Az oltárról a füst felfelé tör. Jobboldalon a kisebbik oltárról a kéve-áldozat lángnyelvei a földet nyalják. Kájinn kérdő-lemondó mozdulatot tesz kezével. Az előtérben Kájinn husáanggal agyonüti Ábelt.

28. 1763. (IV. ábra.) Illusztráció egy német Bibliában.² Baloldalon sziklák alján Kájinn husáanggal agyonveri megrémült öccsét. Jobboldalon az áldozás látható. Jobbra oltára előtt térdel Ábel, kezében pásztorbottal, az oltár-füst sűrű karikákban megy felfelé. Balra Kájinn térdel oltára előtt és kétségbeesetten nézi, hogy áldozati füstje a földet éri.

29. 1770. Kétnyelvű (latin-német) Biblia egészlapos

Imaginibus, ad Historiarum notitiam politissime elaboratis, ornata; Indiceque Epistolarum, et Evangeliorum locupletata. Venetiis, MDCXCVII. Apud Nicolaum Pezzana. 8°. Változatlan kiadása: MDCCXXVII. 4. lap. (A Magyar Tud. Akadémia könyvtárában. Jelzete: Theol. O. 4455.).

¹ Bibli Lžeska to gest Swaté Pismo Podlé Starožitného... Překoženj, MDCCXV. Folió. 9. lap. (A Dunaföldvári Ferenc-rendiek könyvtárában.)

² Catholische Bibel, Das ist die ganze Heilige Schrift alten und neuen Testaments,... von der Heil. Catholischen Kirch bewährten... Übersetzung... und mit vielen Kupfern der fuernehmsten Historien... herausgegeben von des hohen deutschen Ritter-Ordens bey der Loebli. Commenden in Nuernberg verordneten Geistlichen. Neurnberg, 1763. Folió. 5. lap. (Az Orsz. M. Szépm. Múzeum könyvtárában. Jelzete: Gf. 283.).

illusztrációja. A jobboldalon Ábel az oltár előtt imára kulcsolt kezekkel térdel. Az oltáron elemésztett áldozati állat csontmaradványai. A füst az oltárról a felhőkbe szárnyal. A füst körül három galamb kering. Ábelre fény-sugár vetődik az égből. A baloldalon Kájin az oltár előtt térdenállva rémulten látja, hogy áldozatának füstje a földön hullámszik. Az oltár körül a kévék maradványa. A háttérben tarka állatsereg. A kép alatt Gen. IV. 4—5. versére való latin és német hivatkozás («Cain Ira fervens, Invidia pallens»; «Der zornige und neidige Cain»).1

Nem Byron tehát, hanem nagymúltú művészettörténeti hagyomány vitte rá az újabb művészeket Kájin és Ábel áldozásának ábrázoltán a fel- és alászálló füst szerepeltetésére (Beckerath, Doré, Ebbinghaus, Hegedüs László, Skovgaard, Zord Arnold stb.).

III. Eredmények, következtetések.

Rövid pontokba foglalva dolgozatom eredményeit, a következőket állapíthatom meg:

1. A Kájin és Ábel áldozati füstjéről szóló legendát az eddigi kutatásokkal szemben (Byron Kain-jában fordulna elő először 1821-ben!) az irodalomban 1499-ig tudtam visszavezetni (tehát 322 évvel korábbi időig), a művészetben pedig a XII. századig (tehát hét évszázaddal korábbig). Ez a téma azonban a művészetben bizonyára régebbi hagyományra megy vissza, noha az

¹ Biblia Sacra Vulgatae Editionis iussu Sixti V. Pontif. Max. recognita, ... illustrata. Una cum nova... versione Germanica... sub directione P. Germani Cartier. Editio tertia. Constantiae, Tom. I. MDCCLXX. Folió. Illusztrációnk a 6. és 7. lapok között van. (A Dunaföldvári Ferenerendiek könyvtárában.)

ókeresztény művészet ritka Kájin-Ábel ábrázolásaiban a füst-motívum még nem szerepel.¹ Nem valószínű ugyanis, hogy a római S. Giovanni a Porta Latina freskó-festője és a pécsi székesegyház lejárati reliefjeinek kőfaragója csaknem egyidőben ugyanazt a legendát *magától* alkotta volna meg.

2. Az összehordott irodalmi és művészeti adatokban nincs egyetlen zsidó eredetű sem, tehát szinte bizonyosra vehető, hogy nem zsidó (keresztény) legendával van dolgunk. A zsidóság elég korán kezdett foglalkozni a Szentírás illusztrálásával. Dura-Europos zsinagógájának falfestményei (a III. század közepéről) az Ótestamentum legrégebb ismert képköre.² Ezzel a zsidóság megelőzte az ókeresztény művészet Bibliát-illusztráló képsorait.³ Legendánknak azonban nincs nyoma a zsidó — régi és új — művészeti emlékekben. S ha a jövőben előkerülne is zsidó kéz alkotta ábrázolás (aligha lehet előbből, mint a középkorból ilyesmire számítanunk), a legenda zsidó eredete akkor sem volna belőle eldönthető. Ez esetben keresztény hatásra kellene gondolnunk. A zsidók megismerkedhettek a keresztény képírás motívumaival. Spanyolországban pl. a XV. században *zsidók*

¹ Carl Maria Kaufmann: Handbuch der christlichen Archäologie. Paderborn, 1905. 326., 332—333. § 148. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Paderborn, 1922. 300—301. § 127.

² Zofja Ameisenowa, MGWJ. LXXIX. 1935. 411.

³ Legrégibbejt felsorolja Victor Schultze: Die Quedlinburger Itala-Miniaturen der Königlichen Bibliothek in Berlin. München, 1898.; Blau, HUCA. III. 1926. 202.; Ernst Cohn-Wiener: Die jüdische Kunst. Ihre Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin, (1929.). 107.

festettek képeket a keresztény templomok és magán-személyek részére.¹ M. Grunwald meggyőző példákkal bizonyította, hogy a Biblia illusztrálásában a zsidó és keresztény ábrázolások milyen benső összefüggést és rokonságot mutatnak.²

3. Dolgozatomból kitűnik, hogy a legenda eddig ismert legkorábbi forrásai a szépművészetben találhatóak. Ez a tény talán messzebbmenő következtetésre is felbátoríthat bennünket. A Szentírás a testvérek áldozásáról annyit mond csupán: «És tekintett az Örökkévaló Ábelre és áldozatára. De Kájinra és áldozatára nem tekintett» (Gen. IV. 4—5). Szavakból ennyi is elég. De a szépművészet, amelynek kifejező formákra van szüksége, olyan jelenethez folyamodott, amely a szemnek is érthető. Így juthatott el a füst-motívum ábrázolásához. Valószínű tehát, hogy egy, a szépművészet alkotta legenda van előttünk. Meglehet azonban, hogy egy régi egyházi prédikátor, bibliamagyarázó ma még lappangó, vagy elveszett, vagy előttünk ismeretlen írása indította évezredek útjára ezt a legendát, amely a szépművészetben talált a legtermékenyebb talajra. Ez esetben a szépművészetnek annyi az érdeme, hogy a legenda legkorábbi adatait őrzi. Hiszen van reá

¹ Zofja Ameisenowa, MGWJ. LXXXI. 1937. 208.

² Beitrage zur Volkskunde und Kunstgeschichte. Occident and Orient... Gaster Anniversary Volume (London, 1936.) 198—202. Ezzel szemben helytelenül ítél Ernst Cohn-Wiener: «Trotzdem doch in Kirche und Synagoge zum Teil dieselben biblischen Bücher verwandt werden, gibt es in ihrer Handschriften-illustration garnichts, was sich inhaltlich entspricht». (Die jüdische Kunst, 153.).

példánk, hogy ma már elsikkadt legendát *egyelőre egyedül* a szépművészet hagyományozott napjainkra.¹

4. Ha dolgozatomnak gyakorlati eredménnyel is kell zárulnia, azt javasolnám, hogy hitoktatásunk őrizze meg továbbra is ezt a régi legendát, amelynek ismerete sok művészi alkotás megértéséhez segíti hozzá a jövő nemzedékét. Kár lenne elfelejteni.

Dunaföldvár.

DR. SCHEIBER SÁNDOR

KÓBOR TAMÁSNAK EGY SZÁL VIRÁG ...

Isteni bölcsesség, amely végtelen,
 Angyali szívjóság, mit csak ez terem,
 Fáklya, mely világít sötét éjjelen,
 Mindent megértő, tiszta értelem.
 Szent misztikumba mélyen-mélyrelátás ...
 Profán harcokban kegyes megbocsátás.
 Igaz-vállalásban tántoríthatatlan,
 Ő és az Igazság: egy s így halhatatlan.
 Jótett alakjában: feltámadás!
 Ez voltál ... Ez maradsz: Kóbor Tamás.

SZILAS FRIDA.

¹ Lásd erről dolgozatomat: Elvesztett legendák nyomában. — Sámson fát tép ki. — Mult és Jövő. XXXII. 1942. 125.

AZ IMITATIO DEI A ZSIDÓSÁGBAN.¹

«Göttern kann man nicht vergelten,
Schön ist's ihnen gleich zu sein.»

(Schiller.)

A legtöbb kor létrehozta a maga eszményképét, mely felé centripetális erővel vonzódtak a kor emberei. Az eszményképeknek ilyen módon való változása azonban módosulást eredményezett az erkölcsi értéktartalom elbírálásában és az ebből eredő életirány követésében is.

A zsidóság életeszményét klasszikusan jelöli meg a tanítás: Szentek legyetek, mert szent vagyok én az Örökkévaló, a ti Istenetek (Lev. 19, 2). Az ember előtt tehát akarásában és tetteiben, gondolkodásában és szándékában ott lebeg a tökéletesség mintaképe, hogy ezáltal céljaiban nemesedjék, élete pedig örök törekvéssé váljék az emberileg elérhető legfőbb jónak a megvalósítására. «Nincs olyan szent, mint az Örökkévaló, bizony nincs senki kívüled» (I. Sám. 2, 2) világosan mutatja, hogy az ember nem tud teljesen Istenhez hasonlónak válni. De életünknek egy folytonos teljességben ugyan sose elérhető célkereséssé kell magasulnia, örök felfelé vágyó igyekezetté: a «szentség» megközeletésévé. E fogalom, amelyben összpontosul a zsidó tanítások lényege, erkölcsi tökéletességet jelent. A szent-

¹ *Irodalom*: Abrahams, *Studies in Pharisaism and the Gospels* II. — M. Buber, *Morgen* I. 1926. 638—647. — A. Marmorstein, *Jüdische Studien* J. Wohlgenuth zu seinem sechzigsten Geburtstag. Fr. a/M. 1928. 144—159.

ségnek transzcendens valóságát, Rudolf Ottó híres könyve elemzi behatóan.¹ Ő az abszolút erkölcsi tökéletességen, a kanti «erkölcsi predikátumon» felül benne érzi a *numinosum*-nak, az elragadtatásnak meg a fenségesnek lenyűgöző erejét. Továbbá a *mysterium tremendum*-ot, a nagyságnak megdöbbenést keltő élményét, mely «felfoghatatlan» és az «egészen más» érzését váltja ki az emberből; de a szentségesben benne rejlik az Isten iránti vágyódás, vonzás (Anziehendes Faszinierendes), az isteni kegyelem átélése, mely meggyőz, boldogít és hivatásvállalásra ösztönöz.

Így válik a szentség az erkölcsnek meg a vallásnak alapjává. Amidőn a Szentírás Istent szentnek ismeri el, ezzel egyben felszólítja az embert, hogy igyekezzék hozzá hasonlóvá válni. Metafizikai tulajdonságaiban azonban Isten felfoghatatlan és utánozhatatlan, lényét csupán hatásaiból és a világban való működéséből ismerhetjük meg. De nem így van Istennek azokkal a tulajdonságaival, melyekben mint az erkölcsi tökéletesség mintaképe, mint az irgalom, könyörületesség és szeretet megtestesült valósága mutatkozik meg. Találón írja Kaufmann-Köhler,² hogy Mózesnek két kérése volt Istenhez: Ismertesd meg velem a Te útjaidat (Ex. 32, 13) és «Engedd látnom a Te dicsőségedet» (Ex. 33, 18). Az utóbbit ember nem érheti el, mert

¹ Das Heilige, 12. Auflage, Gotha Stuttgart, 1924. VIII. + 288 lap. V. ö. Vidor, M. Zs. Sz. 1932. 190—197. Heller Emlékkönyv 287—296. Benoschofsky, IMIT-Évkönyv 1939. 118. Zsidóságunk tanításai 30. l.

² Grundriss einer systematischen Theologie des Judentums auf geschichtlicher Grundlage. Leipzig 76.

Isten irracionális lényege a felfoghatóság határán kívül van. Az előbbit feltárta Isten «Tizenhárom tulajdonságban» (Ex. 34, 6—7). Ez ugyan *Istenről*, az ő erkölcsi lényéről szól, de szól az *emberhez* is, hogy válják ezeknek az attributumoknak követőjévé és utánozójává.

Az emberben megvan az Istenhez való hasonlóság lehetősége, hisz Isten az embert az ő képmására teremtette (Gen. 1, 26—27). Ez a halandónak erkölcsi szabadságot, lelki és szellemi magasrendűséget kölcsönöz. A szellem principiumában, az Istenhez való hasonlóság gondolatában rejlik a bűn legyőzésének a lehetősége is. Ez a hasonlatosság azonban még nem befejezettség, ez lehetőség, de egyben cél is. Az emberben megvan a képesség a jónak megvalósítására és az a feladata, hogy az Istenhez való hasonlatosságot mintegy befejezze, kibontakoztassa az istenit magában és erények gyakorlása által hasonlóvá válják az Alkotóhoz. R. Akiba tanítja: ¹ «Kedvelt az ember, hogy az Úr képmására teremtett, kedveltségének még nagyobb foka abban mutatkozik meg, hogy ezt tudtul is adta az embereknek.» Mivoltát, természetfeletti lényét, mint már említettük, ember nem utánozhatja. Szigorú tulajdonságainak követését sehol sem kívánják tanításaink. ² Így értelmezhetők Jeremiás szavai (9, 22—23). Így szól az Örökkévaló: «Ne dicsekedjék a bölcs az ő bölcsességével s ne dicskedjék a hős az ő hősiességével, ne dicsekedjék a gazdag az ő gazdagságával. Hanem azzal dicsekedjék a dicsekedni vágyó, hogy megért és ismer

¹ Ábot, III. 18. v. ö. Buber, Morgen I. 644.

² IMIT. — Pentateuchus III. 190.

engem, hogy Én az Örökkévaló szeretetet, jogot és igazságot gyakorlok a földön, mert ezekben telik kedvem.» Az istenismeret alázatos lélekkel való felismerése annak, amit Isten tőlünk kíván. Tulajdonságai közül kizárólag szeretet, jog, igazság, irgalom, könyörületesség áll követendő eszményképül az emberek előtt. Így válik az imitatio dei gondolata az erkölcs alapjává és így emeli az életet a szentség fokára, hogy mindig, a dolgok változó jelenségeiben is, az eszményeknek átértékelő korában is, mint pl. napjainkban, az abszolút jó, a sub specie aeternitatis szemlélt örök erkölcsi érték legyen a mintakép.

A következőkben az imitatio dei gondolatának néhány nyomára próbálunk rámutatni, a görög filozófiában, a keresztény teológiában és a zsidó hagyományos irodalomban.

I.

A pythagorasi filozófiából származik a mondás: Legjobban tiszteled istent, ha gondolkodásban hasonlónak leszel hozzá τῆ διανοίᾳ ὁμοίωσις. E gondolatot Platon továbbfejlesztette. Az imitatio deivel összefüggésbe hozható az ideákról való tana. A mi múltó változó világunkkal szemben létezik egy másik, az örök létezés és változatlanság világa, az ideák hona. A jó ideája Platon fölfogásában összeolvad a szentírási isteneszmével, az istenséggel, minden lét forrásával. Platon az életben teleológikus értelmet lát: a földi hivatásteljesítés kötelező erejét, hogy az ember ezt a világot igyekezzék hasonlónak tenni az ideákéhoz. A legfőbb jó a test béklyóiból való kiszabadulás és a felemelkedés az ideális

élethez s az élet célja: ὁμοίωσις τῷ θεῷ hasonlóná válni az istenhez. *Phaidros* XXIII: Az a lélek követi legjobban az istenséget, amely leghasonlóbb hozzá.¹

Platonnak a lélekről, meg a lélek halhatatlanságáról vallott felfogása is összefügg az imitatio deivel. A lélek istenhez hasonló, tőle eredő ideaszerű valóság, mely földi életében visszaemlékszik és visszavágyik az ideák világába. Igazi életét nem a földön, az érzéki létben, hanem a jövőben, a testtől való elválása idején fogja élni. Vándorlása attól függ, hogy a földön, az érzéki léttel való kapcsolata nyomán mennyire maradt távol a bűntől. Mindaddig vándorol, emberbe, állatba, míg meg nem tisztul és el nem nyeri istenhez való hasonlatosságát, hogy aztán visszatérjen az istenek világába.² A *Theaitetos*-ban olvassuk, hogy a rossz sohase fog eltűnni a mi világunkból, a jó ellentétéül szükség van rá. Az istenek világában azonban számára nincs hely, csak az emberekében. Ezért igyekezzünk innen menekülni; ennek módja: Válgjunk hasonlóná istenhez.³ E tanítások erkölcsi hatását rendkívül gyengíti azonban az a körülmény, hogy Platon a *Phaidros*-ban Zeust tartja a követendő mintaképnek: «A Zeus követői olyat szeretnek, aki lelkileg második Zeus. Bölcs és uralkodó természetet keresnek tehát... Az emlékezés révén hozzáilleszkednek istenükhöz és belőle merítik erkölcsüket meg jellemüket lelkesedéssel, amennyire ember részesedhetik az istenségben.»⁴

¹ L. Platon válogatott művei III. Filozófiai Írók Tára XXIII. Fordította Dercsényi, Bp. 1909. 82.

² *Phaidros*, id. m. 83, 138 és kk.

³ L. idézve Buber, *Nachahmung Gottes*. *Morgen* I. 638.

⁴ *Phaidros*, id. m. 86. l.

II.

Az imitatio dei a kereszténységben Jézus követésével egyenlő.¹ Az azonosításból eredő ellentmondást Tertullianus (II. sz.) oldotta meg azzal, hogy Isten Jézusban emberré vált, hogy ezáltal az emberiséget magához emelje. A kereszténységben tehát az imitatio dei nem magának Istennek, hanem a misztérium e hité szerint az ő emberi alakjában megtestesült közvetítőjének a követése. Pál tanításaiban nem egy helyen találkozunk e gondolattal. Legyetek az én követőim, mint én is a Krisztusé (I. Korinth. 11, 1., v. ö. u. o. 4, 16. Lev. Phillippiből 3, 17). «Legyetek annak okáért követői Istennek, mint szeretett gyermekek» (Ephes. 5, 1). Lukács 9, 59—60-ból kitűnik, hogy Jézus követése «Isten országa» hirdetésében rejlik s «aki ekeszarvára veti kezét és hátra tekint, nem alkalmas az Isten országára.»

Jézusnak nem annyira a történeti és emberi alakja lebegett Pál apostol előtt, mint inkább az égből való, szenvedéseket tűrő istengyermek képzelete. Az erény követésénél inkább kifejezésre jutnak a mítikus vonatkozások.² A cselekedetek meg az életfolyamat példaadó ereje csak később válik mintaképpé. Kezdetben azt hitték, hogy a szenvedés vezet a tökéletesség útjára és Jézus életéből a mártíriumát tartották követendőnek. Később Clemens Alexandrinus (150—211/16) és

¹ János 14, 9. Aki engem látott, az atyát látta. V. ö. 12, 45.

² Religion in Geschichte und Gegenwart s. v. Nachfolge Christi, II. Aufl. IV. 395. (Dibelius.)

Origines (185/86—254) módosítják ezt. Elég ha az élet a bűn elleni örökös küzdelemmé válik. Így a mártírium aszketizmussá enyhül, és uralkodóvá lesz az a felfogás, hogy a földi élet élvezeteinek elfojtása jelenti az istenséggel való azonosulást. Erkölcsi vonatkozások erősebb hangsúlyozása csak később jelentkezik,¹ így Augustinusnál (354—730) az alázatosság (humilitas), Assisi Szent Ferencnél (1182—1226) a szegénység (paupertas). A német misztikusok fejének, Eckhartnak iskolájához tartozik Tauler János (1300—1361) a «Von der Nachfolge des armen Lebens Christi» című mű szerzője. A «szegény Jézus» követése megfelelt a kor individualizmusának, bár külsőségessé vált.² Igen jelentékeny Kempis Tamás³ (1380—1471) «De imitatione Christi» című irata, mely kiemeli az erkölcsi vonatkozásokat, így az alázatosságot, igazságot, a szívnek töredelmeségét stb., de ugyanakkor az aszkézist, a szegénységet és a fájdalmat is mintaképpül állítja. Így Kempis panaszkodik, hogy sokan vannak, «kik Jézusnak mennyei országát szeretik, de kevesen akarják keresztit viselni... háborúságot szenvedni... velle tűrni, szenvedni... a kínszenvedés poharának italáig».⁴

¹ Völker, Religion in Geschichte und Gegenwart 4. 396.

² U. o.

³ Kempis Tamásnak Christus követéséről négy könyve. Magyarra fordította Pázmány Péter. Sajtó alá rendezte Kisfaludy Árpád Béla. I. P. P. összes munkái I. Bp. 1894. 200—370.

⁴ Id. m. 260. és kk.

III.

Platonnál a követendő mintakép Zeus, a keresztény teológiában Jézus, a zsidóságban Isten. E különbségen kívül az imitatio gondolatából eredő kötelességek konkretizálását és tisztán erkölcsi irányú feladatait a zsidó források nyújtják.

E tanítás már Philónál is előfordul: Minden ember szelleme az istenséggel rokon, mert képmása, visszaverődése az ő lényének (De opificio mundi, Mangeys I. 35, Cohn—Wendland 146). — «Istent utánozod, ha te hasonlóan jó cselekedeteket tanúsítasz» (De virtutibus (de caritate) M. II. 404, C.—W. 169). — «Igaz, amit a régiek mondanak, hogy az emberek csak akkor válnak Istenhez hasonlóvá, ha jót tesznek. Milyen nagyobb jó képzelhető el, mint Isten utánzása.»¹ (De specialibus legibus IV. (de iudice) M. II. 347. C.—W. p. 73).

Az aggádban igen gyakran találkozunk az imitatio dei gondolatával. Sűrűn idézik, különböző szerzőknek tulajdonítva e mondást: Nagy a próféták ereje, mert ők a teremtett formát a teremtőhöz tudják hasonlítani.² Azaz a próféták hasonlatok és leírások által lehetőséget nyújtanak az embernek, hogy fogalmat alkosson Istenről. R. Méir szerint «menj oda» (Ex. 17, 5) annyit jelent: légy hozzám hasonlóvá, miként én jót fizetek a rossz helyett, te is jóval viszonzd a

¹ J. Hehn, Zum Terminus, Bild Gottes. Sachau-Festschrift 51.

² B. R. 27, 1. Tan. Chukat 6. Peszikta (ed. Buber 36b). Midr. Teh. (ed. Buber) 3a, ad. 1. Koh R. 2, 24. V. ö. Marmorstein, Wohlgemuth-Festschrift 145.

rosszat (Ex. R. 26, 2). — Abba Saul a **ואנורו** szóban (Ex. 15, 2.) az imitatio gondolatát látja. Légy hozzá haonlóvá, amiként ő könyörületes és irgalmas, úgy légy te is olyan.¹ Rási szerint **אני והוא = אנורו**, azaz olyanná akarom magam tenni, mint ő. Ugyancsak Abba Saultól ered e mondás: A király kíséretének kötelessége, hogy hasonlóvá váljék urához (Szfira Kedósim 1).

Gyakran a «celem előhim» gondolata viszi el az aggádistát az imitatio deihez. Tan. Ber. 7: A Mindenható, aki igaz és egyenes, csak azért teremtette az embert az ő képmására, hogy ő is igaz és egyenes legyen. — Jákob Kefar Chananból Gen. 1, 26. 28-ban a kettős értelmű **ייררו** és **ררו** kifejezéseket úgy magyarázza, hogy akik Isten képmására teremtettek, azaz törekednek az ő hasonlóságára, azok uralkodni fognak, a többieknek azt mondja Isten: Süllyedjete alá. (B. R. 8, 12. v. ö. Bacher, Ag. pal. Am. III. p. 570 és I. p. 27, 8.) — Deut. R. Levi b. Chamma nevében közli, ha a bálványimádó olyanná lesz, mint a bálvány, mert ha azt mondja az Írás: amilyenek ők, olyanná lesznek alkotóik, akkor az, aki Istent szolgálja, annál inkább kell, hogy hozzá hasonlóvá váljék. A midrás ismeretlen bölcese a zsoltárossal kérdi: Mert a mennyben ki vehető egybe az Örökkévalóval? (89, 7.) Felelet: Aki cselekedeteim szerint cselekszik, az legyen hozzám hasonlóvá. (Tan. B. Bechukot. § 6 (56 a.)

¹ Mech. (ed. Friedmann) 37a. Mech. S. b. J. (ed. Hoffmann) 133b. Szofrim 3. § 13. Sab. 133b. V. ö. Bacher Ag. Tan. II. 367. Abrahams, Studies in Pharisaism and the Gospels II. 175. — E szó más magyarázatát l. Komlós, A targum Onkelosz aggádikus párhuzamai. 39.

Szentírásunkban sűrűn hangzik el az a felszólítás, hogy járjunk Isten útjain.¹ Ez az út nem az, amelyen Isten halad, hanem, amelyet Isten az ember számára kijelöl.² Isten útjain járni annyit jelent, mint követni és utánozni az ő cselekvéseit.³ Így értelmezik ezt az aggáda mesterei is. Chamma b. Chanina (260 körül) az imitatio deinek eszményi tartalmú gyakorlatát adja. «Az Örökkévaló Istenetek után járjatok és őt féljétek» (Deut. 13, 5). De lehet-e Istent követni, veti fel a kérdést az aggádista, hiszen ő «emésztő tűz»? Azonban a tulajdonságait kell követni. Klasszikus szépségű a felszólítás: Amint Isten felruházza a mezíteleneket (Gen. 3, 21), ápolja a betegeket (Gen. 18, 1), vigasztalja a gyászolókat (Gen. 25, 11), eltemeti a halottakat (Deut. 34, 6), tégy te is így (Szóta 14a). — A jer. Targum Deut. 34, 6-hoz a következő parafrázist fűzi: Áldott legyen a világ Ura, aki megtanított bennünket az ő helyes ösvényeire, 1. hogy felöltöztessük a mezíteleneket, miként Isten felöltöztette Ádámot és Évát, 2. hogy vőlegényeket és menyasszonyokat házassághoz segítsünk, amint Ő tette az első emberpárnál, 3. hogy látogassuk a betegeket, mint ahogy a Mindenható megjelent Ábrahámnak az ő betegségében, 4. hogy vigasztaljuk a gyászolókat, amiként Jákob kapott isteni vigaszt anyja halálakor, 5. hogy tápláljuk a szegénye-

¹ Gen. 18, 19. Deut. 10, 12. (v. ö. Philo, De specialibus legibus I. de sacrificantibus. M. II. 257.C.—W. 299—300). Deut. 26, 17—18. Birák 2, 22. Jezs. 55, 8. 58, 2. Jer. 5, 4. Péld. 10, 29.

² Auerbach: Die Prophethie 80.

³ Maimuni, Hilchot déot 1, 6. v. ö. M. Ch. Luzzatto, Messillat jesárim. (Előszó.)

ket,¹ miként Isten az égből táplálta Izrael fiait, 6. hogy eltemessük a halottakat, amint Isten eltemette Mózeszt. — A 2. és 5. tanítás kivételével a targum azonos a fönti aggádaival, a 4. Jákob vigasztalásáról szól, míg az aggáda Izsákéről.

Tannaitikus forrás szerint Isten útja az ő tizenhárom tulajdonságának (Ex. 34, 6—7) követésében áll. Amiként Isten irgalmas és könyörületes, légy te is olyan. Gyakorolj jótékonytságot s amiként Istent igaznak és jámbornak nevezik (Zsolt. 147, 17) légy te is olyan.² — Hasonlót tanít a késői Széder Eljahu Rabba midrása is: Miként Isten, legyetek ti is irgalmasak egyik a másik iránt, adjatok adományokat, legyetek hosszantűrőek, és amint Isten inkább a szeretet felé hajlik, legyetek tekintettel ti is inkább a jóra, mint a rosszra.³

Az aggáda sokszor példázattal világít rá az imitatio deire. Földi király féltékeny kiváltságaira, senki sem ülhet trónjára, nem szállhat lovára, nem használhatja kormánypalcáját, nem veheti fel koronáját, nem öltheti fel ruháját, nem engedi meg, hogy bárkit is az ő címén Caesarnak, Augustusnak vagy Basileusnak szólítsanak. Ha valaki mégis megteszi, életével lakol. Isten mindezek ellenkezője. Salamont trónjára ültette (II. Krón. 29, 23), Eljahut lovára engedte szállni, a szélvész és a

¹ V. ö. Tan. B. Bechuk. 6. 56. — A jer. targ. ad Ex. 18, 20. «Isten útja» hasonló, csak nem ennyire teljes magyarázatot fűz. v. ö. Mech. Jism 59 b. Mech. s. b. J. 89.

² Szifre Deut. § 49. v. ö. Midras Tannaim, ed. Hoffmann 43. Jalkut Machiri ad Psalm. 11, 22 ed. Buber. 70.

³ Széder Elija R. 24 ed. Friedmann 135, 16. v. ö. Midr. Zutta ed. Buber 16. Agadat Sir Hasirim ed. Schechter 18.

vihar az Ólova (Náchum 1, 3), melyen a próféta az égbe ment. Mózesnek botját adta kezébe (Ex. 4, 20), a messiási királynak koronáját juttatta, a zsoltáros szava szerint «fejére tettél színarany koronát» (21, 4). Isten ruháját, az «erőt» Izrael öltötte fel, amint az Írás mondja: Az Örökkévaló erőt ad népének (Zsolt. 29, 11). Nevére sem féltékeny az Isten; Mózesnek azt mondta: Olyanná tettelek téged, mint önmagamat Fáraóval szemben. (Ex. 7, 1. lásd, Isten gyanánt tettelek Fáraónak.)¹

A királynak volt egy igen gazdag barátja, akit meg akart ajándékozni, de nem tudta mivel, mert alattvalójának aranya, ezüstje, szolgái, állatállománya mind bőségben volt. A király végül elhatározza, hogy neki adja kardját. Isten a király, Ábrahám a barát és Isten azzal tünteti ki őt, hogy önmagához hasonlónak teszi.²

A király a pusztában van hadseregével. Elfogy a tápláléka; egy katonája enni és inni ad neki. Haza érkezve, az uralkodó megfélemedezik jótevőjéről. Mikor a katona erre figyelmezteti, a király különböző méltóságokba helyezi, a nélkül, hogy megelégedését elérné. A király felrója: Olyanná tettelek, mint saját magamat, még többet is akarsz? Isten is így szól az igazakhoz: Ti hozzám hasonlóak vagytok, de még többet kívántok? amiként én világokat teremtek és halottakat élesztek, úgy ti is?³

R. Simon b. Jochai e verset «mert én az Örökkévaló,

¹ Tan. B. Vaéra § 7/11b, 12a/Ex. R. 8.

² Tan. B. lech lecha § 23/40. ab) v. ö. u. o. Ag. Beresit ed. Buber. 34.

³ Midr. Teh. ed. Buber ad 116. 478.

szeretem a jogot és gyűlölöm a jogtalan rablást» (Jes. 61, 8), egy példázattal világítja meg, hogy belőle negatív tanulságot merítsen az imitatio deire vonatkozólag. A király úton van, kíséretével a vámházhoz érkezik és vámot akar fizetni. Szolgái csodálkoznak, hisz minden vám őt illeti, de a király azt mondja, példát akarok adni az utasoknak, hogy ne vonják ki magukat a vám megfizetése alól. Így Isten is gyűlöli a «jogtalan rablást» hogy ebből tanulják meg az emberek a bűntől való tartózkodást.¹

Az imitatio deivel függ össze az a gondolat, hogy aki erkölcsös cselekedetet gyakorol, folytatja és kiegészíti a teremtésnek Istentől való művét. A bíró, aki az igazsághoz hűen ítélkezik, társa a Mindenhatónak a teremtésben. Sab. 10a. Mech. 59a. Az univerzum, mely változatlan törvények szerint működik, a szabad akaraton alapuló erkölcsiség követése által nyeri el tökéletességét. Azaz a világ nem válik teljessé addig, míg át nem hatja az istenihez hasonló erkölcsi eszme.² — Aki hallja szidalmazását és túri, habár volna módja, hogy megakadályozza, társa az a Mindenhatónak³ (Midr. Teh. 44).

Vannak olyan tanítások, ha csekély számban is, melyekben az erkölcsi gondolat mellett bizonyos gyakorlati elv érvényesül. Így Jehuda b. Simon Deut. 13, 5-ből,⁴ amelyből Chamma b. Chanina az imitatio dei

¹ Szukka 30a v. ö. Jalkut Machiri ad Jes. 246. v. ö. Marmorstein, id. m. 150.

² V. ö. Lazarus, Die Ethik des Judentums Fr. a/M. 1898. 9. 122.

³ L. Marmorstein Wohlgemut-Festschrift 154.

⁴ «Az örökkévaló Istenetek után jájatok és őt féljétek.»

örökszép példáit következtette, azt a tanulságot meríti, hogy miként Isten a világ teremtésekor ültetéssel foglalkozott (Gen. 2, 15), úgy Izrael is, ha bemegy az Ígéretföldre, ne foglalkozzék először mással, mint ültetéssel (Lev. Rabba 25/123 b). — R. Eleázár b. Pedat pedig Deut. 4, 24-hez azt a gondolatot fűzi, hogy aki leányát talmudtudóshoz adja, számára üzletet szerez, aki a talmudtudósokat az ő vagyonából részesíti, azt olyannak tekinti az Írás, mintha Isten glóriájához csatlakoznék. (Ket. 111b. v. ö. Bacher Ag. pal. Am. II. 30.)

Találkozunk azzal a gondolattal is, hogy e világon az ember ragaszkodhat ugyan az Istenhez, de a hozzá való hasonlóságot csak a jövő messiási korban érheti el. (Peszikta Rabbati ed. Friedmann 46b.) Deut. 1, 10. רב = רב, Deut. Rabba 1, 12. רב = רב, השמים ככוכבי השמים לרב אתם עתידין להיות דומים לרבכם Most olyanok vagytok, mint a csillagok, de ez elkövetkező időben Istenhez fogtok hasonlítani.

IV.

Életünk célja tehát az, hogy megközelítsük a szentséget és erkölesi magatartásunkkal megvalósítsuk az imitatio deinek a zsidó forrásaink szerint értelmezett gondolatát. Az olyan élet, mely a jónak és a nemesnek megvalósítását tűzi ki céljául és törekvésében eléri az emberi lehetőség határát: Istennek dicsőségét szolgálja. Önmagunknak eszmények által való megszentelése egyben Isten nevének megszentelése is (kiddus hassém). Ilyen értelemben mondja a próféta: «A szent Isten megszenteltetik igazság által» (Jes. 5, 16) és tanítja a midrás

bölese «Ha megszentelitek magatokat, olybá veszem, mintha engem szenteltetek volna meg» (Szifra Kedosim 1.). Azonban az egyes ember cselekedete az egész zsidóságra kiterjedő megbecsülés vagy lekicsinylés forrásává lehet. Így válik fenséges kapcsolattá erkölcs, vallás és népiség.

Az önmegszentelés, az imitatio dei megvalósítása nemcsak az egyénre, hanem a közösségre is hárul. A népek között Izráel van hivatva Isten szentségének hirdetésére (Mech. 15, 1.); az imitatio dei megvalósítása a zsidóságra mint közösségre háruló feladat. Aggádánkat áthatja az a gondolat, hogy Isten és Izrael a szentségben hasonlóak (Tan. B. § 2. 366). A «papi nemzetség» és a «szent nép» eszmeiségének vállalásával a zsidóság kötelezte magát, hogy magasztos erkölcsi ideálok hordozója, példaadója lesz és valósággá váltja az imitatio dei gondolatát.

DR. KOMLÓS OTTÓ.

DIVINA ARS POETICA.

Az ember teremtéséről.

Lüppich Theodorral, az egykori esztétika-professzorral ezúttal ama szép sétányon találkoztam, amelynek padjai és a nyári idényre kitett széksorai előtt a esinosan öltözött közönség szokott sétálni, hogy egymásnak bemutassa a kozmetikusok művészetét, akik szeretik rendbehozni mindazt, amit a természet elrontott. A gondolkodástól és az időtől szépen kopaszodott professzor, elefántcsontfogású botjára támaszkodva me-

rengett el mindazon hölgyek után, akiket a merengésre e téren szerzett rutinja és esztétikai jártassága érdekesített és úgy tűnt, mintha olykor csettintett volna, de persze csak diszkréten és alig hallhatóan, valahogy úgy, mintha e csettintésben kifejezésre akarta volna juttatni a szerelem öröméről, a fiatalság bájáról kényszerű és immár örökre való lemondásnak bánatos tudomásulvételét.

— Úgy hetven felé — kezdte a tanár úr a beszédet — az ember minden tette, mozdulata, révedezése már magán hordja bizonyos mértékig a búcsúzkodás jellegzetességét. Bevallom önnek, fiatal barátom, hogy noha kevés dologgal gyűlt meg többször a bajom, mint éppen a homo sapienssel, mégis tőle búcsúzom a legnehezebben. Nézze csak, fiatal koromban rajongtam érte, csodáltam, Isten legdicsőségesebb művészi alkotásának tartottam. Később, midőn a természettudományok az én elmémet is eltérítették egy poétikus filozófiától, rá kellett jönnöm, hogy egy katicabogár hátának pöttyei sem maradnak az emberi konstrukció csodái és titkai mögött. Még később, midőn a politikát helyeztem minden más dolog fölé, bevallom önnek őszintén, több emberi kiállást láttam egy önvád makacosságában, mint amennyi a két milliárd ember közül másfél milliárdban összesen található. Ám még később, kedves barátom, az ötvenes esztendőök küszöbén, amikor a fehér hajszaalak növekedésével együtt nő az ember szkepszise és az elvesző hajszaalak arányában vesznek el az ember reménységei, egyszerre csak mérhetetlen szeretet és bensőséges csodálatot éreztem az emberek iránt. Ne higgye, hogy a felettük gyakorolt kritikám vesztett volna lendü-

letéből, sőt hibáikat rendszerbe szedtem, skatulyáztam, és mint vizsga előtt a tananyag, oly tisztán és leegyszerűsödve állottak előttem embertársaim, csodálatraméltó butaságukkal, szellemi és testi betegségeiknek roppant áradatával, valamint oktalan komizságuk szinte hihetetlen skálájával egyetemben. Ám ezekben a deres, illetve kopaszodó esztendőkbén megszűntem moralista lenni, megszűntem gyakorolni felettük néptanítói dührohamomat, az időre, a századok sokaságára bíztam pallérozásukat, mert nem akarom a sírba vinni magammal az oktalan gyűlöletnek, megvetésnek és reménytelen szerelemnek azt az érzését, melyet fiatalabb koromban tápláltam magamban irántuk. Úgy nézem őket ma, mint ahogyan az égre, a csillagokra, a hegyekre, a madarakra vagy akár egy sovány kis csacsira is nézek: mindent, amit magam körül látok egy hatalmas műalkotás feltétlenül szükséges kellékének tartok s már régen belenyugodtam, hogy az Isten nem foglalkozik vígjátékok írásával. Voltaképpen életem ez utolsó hónapjaiban minden pillantásommal búcsút veszek valamitől. Mégis, semmitől sem búcsúzom el fájdalmasabb szívvel, mint éppen az embertől. Szentimentalizmusom mögött azonban még ma is ott dohog a bíráló szenvedélye és nem titkolhatom el, hogy Isten, ki e műremek megalkotásánál egyenlő gondot fordított minden hősnék megtervezésére, bizonyos csalódottságot kell, hogy érezzen, ha az emberre tekint le. Csalódásról beszélek csak, mivel nem akarom elrontani hajlott koromra való tekintettel helyreállított azon összeköttetéseimet, amelyet az Eggyel tartok fenn és úgy vélem, nem volna tanácsos az ilyesmi kopasz fejjel, a Teremtővel való

személyes megismerkedés előtt talán csak néhány hónappal. Ha nincs ellenére, ezúttal elmondom önnek, kedves barátom, hogy Isten hogyan is képzelte az ember teremtését. Csak üljünk le egy padra, mert fájdalom, Isten alkotó kedvében az ischiasról sem feledkezett meg és én azon nyomorultak közé tartozom, akik hivatva vannak hirdetni ennek a különös alkotásnak a kelleténél is nagyobb tökéletességét.

Lüppich tanár tehát leült a padra, maga mellé ültetve engem is, és elefántesont gombos botjával hat vonalat húzott a porba.

— Ez a hat vonal — mondta — jelképezni van hivatva azt a hat napot, amelyen Isten a világot teremtette. Ez volt az ő alkotási munkarendje. Nagy szimbólum ez már önmagában véve is, mert bizonyítja minden alkotó számára, hogy az ihletet is lehet szabályozni és beosztani, valamint, hogy a beosztottság és a szorgalom nem kizárólag a kettős könyvelők privilégiuma, hanem a művészeké is. Az Úr ugyanis minden áldott nap három dolgot teremtett, amint talán ezt tudja. Ez volt a napi adag, a penzum, úgy, ahogy Balzac sem pihent meg addig, amíg legalább három fejezettel el nem készült. Isten az első napon az eget, a földet és a világosságot teremtette. A másodikon: a száraz földet, a poklot és a szolgálattelvő angyalokat. A harmadikon: a fákat, a füveket, a folyókat. A negyediken: a napot, a holdat és a csillagokát. Az ötödiken: a halakat, a Leviáthánt és a madarakat. A hatodik napon azonban kettős feladata volt, mivel meg kellett teremtenie a szombat előtti nap és a szombati nap penzumát, vagyis: Ádámot és Évát, tehát az embert, minden barmot és a szelle-

meket. Isten, kedves barátom, semmit sem vett komolyabban, mint a maga művészi, illetve alkotói törvényeit, amelyeknek pontos és százféle módon kitervelt keretei között volt csak hajlandó az alkotást gyakorolni. Alkotási módszerének ugyanis egyik legfőbb törvénye volt a szombati pihenő nap, amelynek érvényességét önmagára is vonatkoztatta, noha elképzeli, hogy nem került volna különösebb fáradságába föloldoznia önmagát a tilalom alól és mégis a legkényesebb rabbik és tisztelendő atyák sem mertek volna megmukkánni az ilyen kis isteni poetika licenciák láttán. Ő azonban végre is nem a papok elragadottsága kedvéért és nem a teológia számára ragaszkodott a maga szabályaihoz, csupán annak az elvnek érdekében, amelyre ráépítette remekművét. Hogy példával is bizonyítsak, elmondom, hogy mire volt képes Isten, csak hogy elvét és módszertanát ne kelljen megingatnia. A hatodik napon már nagyon is rásötétedett Istenre, amikor a szellemek megalkotásához látott. Megtehetette volna, hogy az első csillag feljöttét kissé elodázza, vagy hogy a napot még rövid időre a mennybolton marasztalja, de Isten, mint ahogyan a jó művészhez illik, nem élt művészetének sem fogásával, sem másféle ügyeskedéssel, hű maradt elvi álláspontjához s nem csorbította meg azt a szellemek teljes megalkotása kedvéért sem. A nap távozásának idejét éppúgy ő határozta meg egy műremek tökéletességének szolgálatában, mint a csillagok feljöttének idejét. Ezen nem lehetett változtatni még kedvenc elképzelésének, a szellemek teljes megteremtésének érdekében sem. A szombat azonban ráköszöntött, mint írva van, az alkotást abba kellett hagyni és nem jutott már

idő, hogy a szellemeknek testet is teremtsen. Ezért mondja az Írás: «Az Úr megpihent minden munkájától, melyet alkotott és *alkotni akart.*» Nagyon kérem önt, kedves barátom, hasznosítsa e rege tanulságát irodalmi munkássága közben.

A tanár úr szünetet tartott, majd így folytatta: — Erről a csodálatos, munkával túlsúfolt és halhatatlan hatodik napról kiváltképp szeretek beszélni. Gondolja csak meg, ezen a napon került sor az ember megteremtésére. Ezt a kissé meghatott rezignációt semmiképp sem minősítheti az aggastyán szentimentalizmusának, ha csak egy pillanatra is annak az alkotási izgalomnak hőfokára, tisztaságára, szándékaiban való nemességére és bonyolultságára gondol, ami Istent ezen a hatodik napon eltöltötte. Az objektív és személytelen művész egyszerre csak, mintegy a finisben, rádöbben arra, hogy mindaz, amit eddig alkotott csak méltányos és leleményes szellemének szülötte, de nem éri be ennyivel, kilép ebből a flauberti személytelenségből és fékezhetetlen buzgalmában olyan kritikai lényt alkot, kivel az idők végtelenségéig ellenőrizteti, tagadtatja, sőt utánoztatja önmagát. Persze, ha ön most azt hiszi, hogy Isten az ember megteremtését csupán egy felbukkanó ötlet spontaneitására bízta, akkor éppúgy téved, mintha azt hinné, hogy Isten az alkotás művészetét a felhők hátán, a csillagok között épült elefántcsonttoronyban végezte határtalan önkénnyel, rá sem hederítve az angyalokra, akik előkelő rangjuknál fogva szívesen beszéltek bele a Mester dolgaiba. Az ember megteremtését ugyanis, amint már erről beszéltem önnek, évezredekig tartó tárgyalások és megfontolások előzték

meg. Elképzélheti, hogy micsoda méretű és mélységű tanácskozások folytak ebben az ügyben.

— Isten ugyanis az angyalokkal tárgyalta meg terveit, nekik mutatta be az alkotás projektumait, amihez persze előbb az angyalokat is meg kellett teremtenie. A regék szerint naphosszatt méregette óriási lépteivel a mindenséget, szenvedélyes hangon esetelevelé elóttük a víznek, tűznek, csillagoknak, holdnak, földnek s a többi dolgoknak kezdeti elképzelését. Persze az angyalok jogai közé tartozott, éppen mivel angyalok voltak s így némiképp kartársai az Örökkévalónak, hogy véleményüket nyilváníthassák. De ne gondolja ám, hogy ezek a csodálatos jogokkal felruházott angyalok valamilyen rangjukhoz és régi szerepükhöz méltatlan szerénységgel és alázattal fogadtak minden isteni bejelentést. Isten az angyalokat nem szervilis lényeknek teremtette, aminthogy az embert sem szánta ilyennek. Hogy helyes és kellő képzelet legyen az angyalok tiszteletreméltó ellenzéki álláspontjáról, tudnia kell, hogy két nemzedéken keresztül ellenezték az emberek megalkotásának tervét. Olykor szinte kínosan éles vitákban azt az álláspontjukat fejtették ki, hogy az ember megalkotásának nincsen semmi értelme, mert az ember cél és dolog nélkül való lenne a földön. Mivel — és most figyelje csak az angyalok okfejtését — ha az ember célja az isteni alkotás érlelése és tökéletesítése, akkor vajjon mi az ördögnek teremtette Isten az angyalokat? Másodszor pedig, ha az Isten az emberekkel akarja pótoltatni a maga teremtésének fogyatékoságát, evvel olyan hatalomhoz juttatja az embert, amely által nemcsak az

angyalok, de még Isten pozíciója is meginoghat időnként. Harmadsorban, ha Isten megmutatja magát az embereknek, a legfőbb kitüntetést, amelyet idáig csak angyalok élveztek, ezentúl kénytelenek lesznek megosztani az emberekkel, ami megint csak angyali helyzetük megingásához vezet. Negyedszer végre az éleselméjű angyalok bizonyos erkölcsi fogyatékoságot is láttak az ember megteremtésében, mivel ezzel az élőlények egyenjogúsága szenved súlyos sérelmet. Kétségtelen, hogy az egyenrangúság és társadalmi egyenlőség elve a tetű és az oroszlán teremtési értékelésében is tagadhatatlan csorbát szenvedett volna. Nos, az amúgy is kínos csorbát azonban az ember megjelenése csak még jobban kimélyítene, mivel a többi élőlény fölé emelése a leg súlyosabb megbántása lenne az egyenlőség elvének. Ám, kedves barátom, ön művész és így tudja, hogy az igazi művész milyen szenvedélyesen ragaszkodik terveéhez s milyen kicsinyessé válik, ha művéből csak egy sort is kénytelen feláldozni. Viszont az angyalok érvelése nagyon is meggyőző volt, ami Istent, akiben az alkotó csökönység csodálatosan párosult az igazi művész biztos ösztönével, mélyen, higgye meg, nagyon mélyen elkésértette.

Kedves barátom, okosan teszi, ha most jól figyel, mert igen fontos és tanulságos dolgok következnek.

Immár két angyalgeneráció szállt perbe Istennel, ami megdöbbenően hosszú idő, ha figyelembe vesszük az angyalok évezredes élettartamát. Isten ezekben a kétségtelenül méltányos szelleme következtében nagyon is szabadelvű módon folytatott vitákban elnézőnek, barátnak, sőt gyakran még befolyásolhatónak is bizo-

nyult. Aztán meg büszkébb is volt tulajdon alkotására, semhogy véleményüket ne vegye komolyan. Egyszer azonban azt kérdezte az egyik angyaltól, akinek a nevét az idő elmosta: «Mondd, kérlek, mit tartasz fontosabbnak: a szellem méltányosságát, vagy az én művem tökéletességét?» Az angyal, akinek érett és jó füle volt, tüstént megszimatoalta a kérdés mögött rejlő veszélyeket s így felelt:

«Ha Te, a szellem méltányosságán az angyalok véleménye iránt való türelmedre célszól és a mű tökéletességének elérésén az erőszakra gondolsz, azt ajánlom, vedd körül magadat olyan angyalokkal, akik helyeslik tervedet, mert ezáltal megőrizheted a szellem méltányosságának látszatát és elkerülöd az erőszakot.» Isten, tudja barátom, ezen az estén boldog volt, hogy ilyen bölcsenek tudta teremteni az angyalokat. Másnap azonban nekilátott a munkának és úgy tett, ahogy a névtelen angyal ajánlotta neki. A két angyalnemzedéket elpusztította, valahogy úgy, ahogyan az író kitűnőnek vélt és sok gonddal megírt kéziratlapjait tépi össze valamely konstrukciós hiba láttán és — új angyalokat teremtett. Isten bölcsesége azonban, amint bizonyára már sokaktól hallotta, határtalan. Így szólt tehát magában: «Ha én ismét csupa fejbólintó angyalt teremtek, hatalmamnál és képességemnél fogva megint csak az erőszak álláspontjára helyezkedtem, így hát sokkal jobb, ha az angyalok felét híveimmé, felét ellenfeleimmé teremtem, mert így mindenkor lesznek olyanok, akik azt hiszik, hogy az ő tanácsaikat követem, holott csak azt teszem, amit jónak látok». Persze, kedves barátom, nem tudom, hogy szószerint így mondta-e Isten, azon-

ban valami ilyesmit gondolhatott magában, mivel az angyalok, mármint az új angyalgeneráció, tüstént két pártra szakadt. Az egyik helyeselte az ember megteremtését, a másik a leghevesebben tiltakozott ellene.

Lüppich most okos ujjaival egy kíméletlenül hosszú és vékony szivart kotort elő felső zsebéből, az öreg szivarosok szakértelmével nyaldosta körül, mígnem a mindig nála levő foszforos gyufával, melyet a pad támláján húzott végig, meggyújtotta a fekete levelű virzsiniát.

— Ön bizonyára tudja, milyen távol áll tőlem minden frivolitás s talán az a gondolatom sem számít az ilyesmi közé, ha azt mondom, hogy Isten az új angyal-nemzedék életrehívásával a parlamentarizmus korai megnyilvánulását valósította meg. Az ember így hetven felé sem híve, sem ellenzője semminek, legfeljebb csöndes szemlélője. Ezért nem tagadhatom, hogy az égi parlament kétségtelenül megtalálta a módját a többségi jog elvén gyakorolt erőszaknak. Ne nevéssen, kedves barátom, kérem ne nevéssen, inkább értse meg, hogy az emberek boldogsága sohasem a szabadság teljességén, hanem mindig csak az erőszak minőségén és mennyiségén múlik.

De ne kalandozzunk el, hanem térjünk vissza a mi kedves angyalainkhoz, akik az emberalkotáshoz mérhetetlen sok hozzászólással és ajánlattal fárasztották Istent. Az egyik párt a legmesszebbmenően ellenezte az ember megteremtését, sőt e párt konzervatív szárnya vállalta volna még az előző két angyalgeneráció sorsát is, csakhogy eltérítse Istent eredeti szándékától. Az Úr azonban roppant tapintattal vigyázott kedves ellen-

zékére, amely nélkül az önkényes cselekvésre lett volna kényszerítve. Akadtak angyalok, akik avval a föltétellel járultak csak hozzá az isteni programm végrehajtásához, hogy az Úr csak jámborokat teremtsen. Akadtak, akik csak az irgalmasok alkotásához járultak volna hozzá. Megint mások csak békeszeretőket akartak a földön látni, míg akadtak olyanok is, akik kizárólag az igazságos ember megteremtésére adták volna szavazatukat. Ezeknek az angyaloknak a véleménye mérhetetlenül fölháborította Istent, mivel föltétlenül bízott benne, hogy az ember amúgy is igazságos lesz, hiszen ember másként el sem képzelhető. Erre Isten, szokott élénkségével, amint ezt a regében olvasom, így szólt az angyalokhoz: «Ugyan, ugyan, kedves angyalaim, hát honnan tudja az egyik jámbor, hogy a másik is jámbor, ha egyszer mindenki jámbor? Kihez legyen irgalmas az irgalmas, ha mindenki irgalmas? Mi dolga van a békeszeretőnek, ha mindenki szereti a békét? Én az ellentétekre alapítottam egész művemet s ti most éppen a remekmű lényegét támadjátok meg.» Erre az igazságosság angyala emelkedett szólásra és az őt jellemző keménységgel így szólt: «Rendben van. Akkor azonban ne teremts embert, mert az ember mindig álnok és igazságtalan lesz, a hazugság és az igazságtalanság lesz lényege».

Nos, kedves barátom, a legméltányosabb szellem az, amelyik a méltányosság elvét a maga tervei érdekében alkalomadtán korlátozni is tudja és az igazi szólás-szabadság csak az lehet, amelynek elegendő erő áll rendelkezésére, hogy a szabadság korlátozásával védje meg a szólás szabadságát. Így aztán érthető, hogy

Isten, aki az angyalokkal való évezredes vitáiban a legméltányosabb szellemnek bizonyult, megelégette a dolgot és az igazságosság angyalát lehajította a földre. Azóta itt bolyong köztünk. Akik minden dolgokhoz hozzászólnak, azt mondják, hogy nincs igazság a földön. Én nem tudom. Bevaliom, nem tudom. Csupán mindenkor alázatos és szerény véleményem alapján arragondolok, hogy az igazságtalanság képzete csupán a világ végső rendjének és az ember érdekeinek különbségéből áll elő. Nagy és nehéz időkben okosan teszi az ember, ha elméletekkel vigasztalja magát. Érti, amit beszélek?

Lüppich tanár úr okos és fénylő szemével reámnéz és azt mondja :

— Szeretném, ha nem fárasztaná mindaz, amit elmondok, mivel még sok dolgunk van egymással. Ha már ugyanis az ember teremtéséről, illetve egy isteni költészettanról ennyit közöltem, nem mellőzhetem a mitológiai problémák egy másik és az alkotás módszerére nézve oly lényeges probléma fölvetését sem. Arról az isteni problémáról beszélek, hogy mikor kellett Istennek megteremtenie az embert : elsőnek-e, vagy utolsónak? Érzékeny füle bizonyára már pedzi is a kérdés fontosságát és mélységét. Elvégre is itt egy műremek konstrukciójáról van szó, ami hihetetlen körültekintést, gondosságot és mérlegelést kíván. Ha ugyanis Isten előbb teremti az embert, mint a földet, úgy az ember mindaddig, amíg a föld nincsen megteremtve, kénytelen az égben lakni s ha még annyira is csak öt napot tölt az égben, Isten és az angyalok szomszédságában, nem kétséges, hogy ismerve hiú és gőgös tulajdon-

ságait, olyan büszke lesz származására, hogy aligha lehet majd vele bírni. Ha azonban Isten előbb teremti az embert, mint a növényeket, az állatokat, a vizet s minden egyebet, kénytelen lesz néhány napig étlen-szomjan bolyongni a földön, ami az Isten ellen lázítja majd, mielőtt az még befejezte volna alkotásait. Tegyük fel azonban, hogy az ember teremtése a napét és holdét előzte volna meg, úgy a mű konstrukciójába mérhetetlen hiba csúszott volna be, mert az embernek szüksége van a nap és a hold melegségére és fényességére, viszont a napnak és holdnak semmiféle szüksége sincsen az emberre. Erre a régi könyvek avval az ellenérvvel felelnek — mert ugyan mire nem felelnek ellenérvvel? — hogy ez az okoskodás hibás, mert a napnak, holdnak s a csillagoknak mulhatatlanul és igenis szükségük van az emberre, mert az ember az egyetlen élőlény, amely nemcsak látja, hanem nézi is őket. Már pedig, bármennyire távol esik is Istentől a híúság és a siker vágya, tagadhatatlan, hogy az embert részint, hogy úgy mondjam, az egész mű közönségének, élvezőjének s szemlélőjének teremtette, amit úgy lehet értelmezni, hogy a nap azért ad meleget és fényt, hogy valaki lássa, sőt osodálja érte. Nézzük azonban mi történt volna, ha a Mester a poklot és az embert egyazon napon teremti és mindaddig, míg a föld elkészül, az embert a pokolban marasztalja? Ez a megoldás is teljesen elhibázott lett volna, mert Isten az Éden-kerti jelenet után tulajdonképpen a földön valósította meg a poklot s olyan kompozíciós ismétlésbe bocsátkozott volna az embernek a pokolból a pokolba küldésével, amely méltatlan lett volna egy műremek tökéletességéhez. Mindezekből tehát

világosan következik, hogy az isteni Mester négy pontból álló érvelésének kell e kérdésben igazat adnunk. Az érvek ezek: 1. Az embert azért kellett az utolsó napon teremteni, nehogy a többi teremtmények azt higgyék, hogy az embernek is része volt a világ megteremtésében. Mondja meg, mi ez, ha nem a szerző indokolt és méltányos hiúsága, hogy arról a bölcs előrelátásról ne is beszéljek, amellyel megóvta önmagát — ismerve az embernek a tulajdonjogról vallott túlzottan ruganyos fölfogását — attól a veszélytől, hogy egyszer csak előálljon egy ügyes és talpraesett ember, aki magáról azt hiteti el, hogy ő egyike a lehajított angyaloknak? Mit tett volna Isten, ha egy ilyen álangyal egyszer csak kijelenti, hogy a bolha, a kenguru vagy a mimóza az ő alkotása? Ugyanakkor viszont Isten semmiképpen sem akarta az embert olyan reménytelennek, kishitűnek és lemondónak teremteni, hogy ne hihesse soha egy pillanatra sem, az idők végtelenségéig sem, hogy ha már egyszer Isten képmására van teremtve, képtelen legyen akár egy olyan apróságnak, mint teszem föl az uborkának vagy a villámnak megteremtésére. Így hát el kell ismernem, hogy a Mester csakugyan nem tehetett egyebet a műszempontjából, mint hogy az embert az utolsó napon teremtse. 2. Azért teremtette az embert az utolsó napon, mert a föld királyának szánta s azt akarta, hogy mint egy király, aki a kész palotában, a kész és terített asztalhoz ül, az ember is a kész lakomához telepedjék a világon. Így tulajdonképpen Isten semmi más munkát nem hagyott az emberre, mint azt, hogy az elkészített lakomán egyék. Hogy e felséges gesztusból származó föladat megoldása, melyet bizonyára nem így képzelt,

milyen nehézzé és megoldhatatlanná vált, arról alighanem mindkettőnknek van fogalmunk. Persze ne gondolja, hogy Isten e második érvben foglalt, kissé szimboliztikus nagylelkűsége feloldozza az embert tiszteletreméltó föladatai alól. Jó, neki nem kell olyan nagy ügyeket végrehajtania, mint például a csillagoknak vagy a virágoknak megteremtése, de azért véges emberi képességeihez mérten meg van a maga feladatköre. Ez Isten harmadik érvéből tűnik ki, amely szerint az ember föadata az isteni mű folytatása és tökéletesítése. Csak világos, hogyha Isten az embert, mondjuk, a második napon teremti, nem bízhatta volna reá e magasztos föladatot, mivel ha rábízta, az emberiség föladatának hitte volna mindazon dolgok megalkotását, amelyek csak a harmadik, negyedik, ötödik és hatodik napon jöttek létre. Az a tény azonban, hogy a Mester az embert a föld királyának tette meg, készítette az utolsó, azaz a negyedik évrre, amely szerint az ember megalkotása azért maradt az utolsó napra, hogy azt lehessen neki mondani: ember, légy szerény, hiszen a légy is előbb volt a világon, mint te. Hogy azonban az ember még sem lett szerény, annak nagyon egyszerű magyarázata van, az ember ugyanis tudja, mikor teremtették a legyet, a légynek viszont, legalább is föltehető, sejtelve sincs az ember teremtésének időpontjáról.

— Ha nem fárasztom, kedves barátom, folytatta Lüppich rendületlenül, mivel ma, mint rendesen bőbeszédű volt — elmondok önnek még néhány, hogy úgy mondjam, műhelytitkot a teremtésről. Világéletemben docilis elme voltam, aki a jelenségeket csupán annyira értékeltem, amennyire azokból a szimbolumok megfelelő

kihámozásával valamely igazságra lehetett következtetni. Közömbösnek tartom az ön gyanakvását az általam elmodott mitológiai intimitásokat illetően, mivel a legnagyobb nyugalommal sorolom a természettudományok körébe a mitológiát is, miután egyáltalán nem tartom kizártnak, hogy néhány ezer év múlva a mai természettudományi igazságok is mind a mitológia körébe tartoznak majd. Kopernikus égi térképe máris kissé mitológiaszerűnek hat és a természettudományok érzékenységét figyelembe véve, az, ami *kissé* mitológia, egyben már egészen mitológia. Ily módon a leghelyesebb, ha mindazt, amit könyveimben olvastam, amint mondani szokták, készpénznek fogadom el és eszemágában sincs perbe szállani tiszteletreméltó aggastyánokkal, akik az esztétika és etika törvényei alapján furakodtak be tisztelettudóan a teremtés műhelytitkaiba. Mindezt csupán tárgyamiránti bizalmának erősítésére és ébrentartására mondom, valamint azért, hogy ne támadhasson önben kétely oly problémák kapcsán, amelyek az ember örökkévalóságának vagy halandóságának kérdése körül merültek föl a teremtés periódusában. Annyi szent, hogy a legbonyolultabb kérdések egyike éppen az volt : halandó legyen-e az ember, vagy halhatatlan? Isten erről a kérdéstről így gondolkodott : «Ha az embert halandóvá teszem, sohasem érti meg az örökkévalóságot. Ha halhatatlanná, sohasem fog félni a bűntől.» Erre, a feljegyzések szerint, egy kis angyal — mondjuk a szabadelvű szárnyról — szólásra emelkedett, s ha a Mester elvetette is az indítványt, úgy érzem, a szavaiból kiáradó szabadságszeretet érdemessé teszi, hogy a beszédet az utókor számára lejegyezzem. Az

angyal ugyanis így szólt: «Ha Te azt hiszed, hogy az emberek majd tartózkodnak a bűntől, ha félnek a haláltól, én azt hiszem, hogy tévedsz. Nem akarok nálad okosabb lenni, de azt kell gondolnom, hogy semmitől sem lesznek rosszabbak, erénytelenebbek, durvábbak és istentelenebbek, mint attól a félelemtől, amely az állandóan körülöttük leselkedő halál nyomán támad. Az elmúlás rémuralma ugyanis nem a bűntől fogja őket megóvni, hanem lázadókká teszi őket előbb-utóbb s nem Téged fognak csodálni, hanem kizárólag a haláltól fognak félni. És általában, kedves Isten, ha már erről beszélünk, talán észszerű lenne a halál rémuralmát kissé korlátozni. Nézd, mit tudtál Te alkotni, mivel-hogy szabad voltál, hogy nem kellett félned senkitől. Hát miért nem teszed, mondd, miért nem teszed őket is halhatatlanná?»

A szabadelvű angyal beszédéből azonban, amelyben fel kell egyébként ismerni az emberi szabadság kérdésének korai csiráit, Isten közbevágott:

«Hogyan? — kiáltotta — én tegyem őket halhatatlanokká? Ők tegyék magukat azokká! Én is így tettem magammal.»

És így, amint ugyebár tudja, Isten az embert halandóvá tette, de megadta neki részint a képességet, részint bizonyos mértékig a mintát is, hogy magát halhatatlanná tehesse. Nos, észrevette talán, hogy lényegileg mindig erről a mintáról beszélek. Tehette volna azt is, ha figyelembe vesszük képességei határtalanságát, hogy egyeseket, akiket erre roppant igazságossága érdemesnek tartott volna, halhatatlanokká tesz, de remekművének egyik legfőbb elvi pillére a ki-

vételesség és az alkalmiság teljes mellőzése volt. Soha, senkit nem tett halhatatlanná a földön, mert nem tűrt volna meg más tanút, mint saját magát. Képzелjen csak egy ilyen halhatatlan élőlényt, aki valamilyen kínosan hosszú szakállal járna közöttünk, százezer éves emlékekkel a lelke tarsolyában. Vajjon nem bántotta volna-e meg a mű egységét azzal a göggel, amelyet tapasztalataira való büszkességéből szivattyúzott volna a felszínre? Mondottam már önnek, kedves barátom, hogy a teremtésben csak elv van, elv és törvény, de nincs semmiféle trükk. Ez a remekmű biztosítóka. Itt nem lehet másnak bőrében és óriásméretű szakállán keresztül leleplezni a titkot s még kevésbé lehet felépíteni saját világunkat, mert vétenénk e remekmű esztétikai törvényei ellen. A Mester jobban szereti, oh, sokkal jobban, ha hősei csetlenek-botlanak. Avval nem törődik, ha a maguk teremtő munkájában föllázadnak ellene, ha új és kényelmesebb isteneket gondolnak ki melléje. Ezzel mind nem törődik, mert az ilyesmi nem bontja meg a műremek elvi kereteit. Gondoljon szeretettel és áhítattal e dolgokra irodalmi munkássága közben s ha csak valamit is föl tud belőlük használni, mindketten jámbor embereknek leszünk minősíthetők.

Lüppich tanár úr most elővette fehér mellénye zsebéből duplafedelű aranyóráját, amelyet talán még atyjától örökölt, legalább is a zöld selyemzsinórral hozzákötött kulcsról erre lehetett következtetni. Aztán fölállt a padról, lassan és óvatosan nyujtva ki az ischiastól megnyomorított lábát, majd így szólt:

— Most elbúcsúzunk egymástól. Utóvégre is nem kívánhatja tőlem, hogy a teremtés hatodik napjának

történetét egy ültőmben meséljem el önnek. Ha Isten ezen a napon, a szombat beköszöntése miatt két nap penzumát végezte el, én joggal tarthatok igényt annyi szabadságra, hogy két napon át beszélgessek önnel a teremtésben annyira gazdag egyetlen napról.

Elbúcsúztunk. Lüppich kissé bicegve baktatott hatalmas panamája alatt a gesztenyefákkal övezett úton, magával víve az isteni, angyali, égi, özönvízelőtti, a tohu és bohu-korabeli intimitások légióit.

GODA GÁBOR.

MANDL BERNÁT.

1852—1940.

Emlékbeszéd Mandl Bernát arcképének leleplezése alkalmából az Országos Magyar Zsidó Múzeum közgyűlésén, 1941. szeptember 21-én.

A zsinagógai esztendő utolsó napja van ma. Búcsú-zunk a tovatűnő évtől. A Jaum Hazikóraun, az Emlé-kezés Napjának hangulatában számbavesszük zsidó közösségünk veszteségeit. A magyar-zsidó oktatásügy és tudományos élet Mandl Bernát elhúnytát fájlalja. Raus-hassónó másnapja hozza halálának első évfor-dulóját. Emlékének kíván áldozni az Országos Magyar Zsidó Múzeumegyesület, mikor az elhúnytak művészi kéztől származó képmását múzeuma történeti arckép-csarnokában méltó környezetben elhelyezi.

A magyar-zsidó történetírásnak százéves multja van. Több kiváló, tehetséges művelője támadt a század folyamán. Mandl Bernát történelmi kutatásaival a magyar zsidó mult nagy historikusainak sorába emel-

kedett, Löw Lipót, Kohn Sámuel, Zipser Meier, Venetianer Lajos mellé; a nagynevű rabbik oldalán érdeml helyet a szerény tanítómester fáradhatatlan munkásságáért, amellyel elmúlt korok magyarországi zsidóságának adatait, okmányait, emlékeit felkutatta és összegyűjtötte. Sajátos, egyéniségének megfelelő munkakört választott magának Mandl Bernát félszázados tudományos munkásságához. Nem adott áttekintő képet a magyar zsidóság életfolyamatáról, mint Löw Lipót a múlt század negyvenes éveiben, vagy Venetianer Lajos a világháborút követő forradalmi időkben, sem oly beható tudományos feldolgozást egy korszaknak, mint amelyet Kohn Sámuel nyújtott a középkori Magyarország zsidóságáról. Nem jelent meg tőle oly részleges monográfia sem zsidó község multjáról, amilyenre Zipser adott először példát a vasmegyei Rohonc község történetének megírásával. Mandl Bernát a történelmi forrásanyag felkutatásával és művelődéstörténeti adatok összegyűjtésével kívánta a magyarországi zsidóság egy későbbi történetírójának munkáját előkészíteni és megkönnyíteni.

De mi készítette Mandl Bernátot, hogy tanítói munkájának jól megérdemelt pihenő óráit és nyári szüneteit évtizedeken át könyvtárak és levéltárak látogatására használja fel, ott régi könyvekben és folyóiratokban búvárkodják, okmányokat és konskripciókat betűzve, szorgalmasan kijegyyezze a zsidó községekre, egyénekre, iskolákra vonatkozó adatokat? Soha nem lanyhuló történelmi érdeklődését a zsidóság multja iránt szülőföldjéről, az apai házból hozta magával.

A nyitrai megyei Szenicén született és a Sopron mel-

letti Németkeresztúron élte boldog gyermekéveit. A nyugatmagyarországi régi zsidó gyülekezetek kezdetei a XVII. századba nyúlnak vissza. E régi községek élete állandóan foglalkoztatta elméjét. Hisz egész hosszú életén át gyűjtötte az anyagot részletes történetük megírásához. Mily meghatottsággal tudott beszélni a szenicei mártírokról, kik a kegyetlen földesúr áldozatai lettek, és a kehilla-élet belső harcairól a felvilágosodás behatolásának éveiben Németkeresztúron. Apja, ki a zsidó tudományokban és a világiakban egyaránt járatos volt, mindkét községben mint jegyző működik. Nagy szerep jutott az akkor némileg külön politikai községet alkotó zsidó közösségek jegyzőinek a kehilla belső életében és a hatóságokkal, földesurakkal folytatott tárgyalásokban. A községek politikai életének ők az irányítói a gyakran változó előjárók mellett. Nem véletlen, hogy a XVIII. század történelmi anyaga vonzotta legjobban a szenicei, németkeresztúri jegyző fiát, mert akkor éltek a nyugati határszél községei legfőbb virágzásukat. Héber és világi tanulmányait Kismartonban és Nikolsburgban folytatta; abban a Kismartonban, amelynek Zsidó-utcájában a házak, a kövek sokszázados multról regélnek; a morva Nikolsburg pedig valóban anyaközsége volt a török idők után hazánkba betelepülő zsidóságnak. Belső hűség övéihez, szülőföldjéhez, később a hitközséghez, melynek szolgálatában áll, az iskolához, ahol működik, jellemezte őt mint embert. A ragaszkodó szeretet arra készítette, hogy multjukkal foglalkozzék, és ilymódon vált ő a magyarországi zsidóság történelmi forrásainak legszorgalmasabb kutatójává.

Rabbinak készült, a boroszlói szemináriumba kívánt belépni, de anyagi okokból kénytelen volt nevelői állást vállalni. Tizenegy évig nevelte és oktatta ugyanazon földbirtokos-család gyermekeit, több mint öt évig a vágparti Szereden, majd 1877-től kezdve Pesten. Önművelésre használja fel ezeket az éveket, nyelveket tanul. A pedagógiai pályát választja most már, megszerzi 1880-ban a tanítói, majd 1883-ban a polgári iskolai tanári képesítést. Azonban Trefort minisztersége idején álláshoz nem jut. 1886-ban a Pesti Izraelita Hitközség szolgálatába lép; az első években az elemi iskolában tanít, mikor pedig a hitközség polgári iskolát nyit, annak tanára lesz s mint ilyen működik 33 éven át. Az őt annyira jellemző alaposággal és lelkiismeretes séggel végezte mindig oktatói munkásságát. Évekig pedagógiai, didaktikai kérdések foglalkoztatják; erről tanúskodnak az Izraelita Tanügyi Értesítőben megjelent cikkei, ismertetései. De történelmi érdeklődése arra készíti, hogy hitközsége és különösen annak iskolája multját megismerje. A hitközség levéltárában, majd a Fővárosi és Országos Levéltárban folytatja kutatásait, és mikor az Izraelita Tanítóegyesület hazánk ezredéves ünnepélyére és a zsidó vallás recipiálásának «kegyeletes emlékére» megírhatja a magyar zsidó felekezet iskoláinak monográfiáját, ebben Mandl Bernát írja a Pesti Izraelita hitközség fiúiskolájának történetét, a gyűjteményes munka első és legterjedelmesebb cikkét, már eredeti levéltári kutatások alapján. De nem áll meg az 1814-ben megalakult iskola történeténél, igyekszik visszamenőleg a magyar-zsidó iskolaügy régebbi kezdeteire rávilágítani és az Országos Levéltár-

ban talált okmányok alapján kimutatja a magyar-honi zsidó tanügy első nyomait II. József uralkodása idején. Nem nyugszik, míg ki nem deríti, ki volt az az abaújszántói zsidó tanító, kiről a fiatal Kazinczy Ferenc, a kassai tankerület iskolafelügyelője, oly elismerően nyilatkozott gróf Niczky Kristóf országbírónak, a II. József-korabeli Magyarország legfőbb kormányzójának, kijelentve: «Akarnám, hogy sok keresztény iskoláinkban volnának olyanok.» Azt is keresi, kik voltak az első zsidó férfiak Magyarországon, vagy magyarországi származásúak, kik egyetemi műveltséget szereztek. Megtalálja Valerius Dávid személyében az első zsidószármazású férfiút, ki magyarországi főiskolán, a Rákócziak sárospataki kollégiumában tanít a XVII. század közepén. Megírja Márkus Mózes, Mose Charif, pozsonyi rabbi orvosfiának életrajzát és érdeklő Österreicher Manes József, ki elsőnek szerzett orvosi diplomát a budai egyetemen 1782-ben.

Mialatt a honi zsidó tanügy kezdeteit kutatja a XVIII. század iratai között, a zsidó multnak egyre több, eddig ismeretlen adatára bukkant, mert őt minden zsidó vonatkozású okmány érdekelte. Egyik értekezésében összeállítja a gazdasági, kereskedelmi és közlekedési terveket, melyeket már a XVIII. században magyar zsidók a helytartótanácshoz beterjesztettek; köztük Heine őse, a pozsonyi Simon Michel, 1703-ban bankalapításra kér engedélyt, mert a török kezéből most kiragadott Magyarországnak különös szüksége van ilyen pénzügyintézetre. Mások a Vág és a győri Duna-ág szabályozási tervét vetik fel. Vannak, akik gyárok alapítását ajánlják a különböző magyar nyerstermények

feldolgozására. Egy másik dolgozatában beszámol a magyarországi zsidók földművelési törekvéseiről, ugyancsak a XVIII. században. Közli a felségfolyamodványokat, amelyekben hanusfalvi és aszódi zsidók parasztbirtokot kérnek II. Józseftől megművelés céljából, amelyeket az akkor nagy számmal ide betelepülő németek kaptak. Szenice és Németkeresztúr történetéhez keresve adatokat, szükségesnek látja, hogy az Országos Levéltár XVII. századi anyagát is áttekintse, a helytartósági osztály elenchusaiból, tartalomjegyzékeiből kiírja magának az összes zsidó tárgyú regestákat. Történelmi érdeklődése egyre szélesbedik az évek folyamán. Nincs a magyar-zsidó történelemnek olyan korszaka, vagy olyan kimagasló egyénisége, régi családja, jelentősebb községe, melynek történetét Mandl Bernát újabb adatok felkutatásával nem gyarapította volna. Mivel pedig memóriája csodálatos fogékonyságot mutatott történelmi, genealógiai adatok megjegyzésére, azért lehetett ő idővel a magyar zsidóság történelmének élő adattára.

Az írásos emlékek mellett természetesen a tárgyi régiségek is érdekelték. Már 1895-ben az Országos Izraelita Tanítóegyesület milleniumi bizottságának megbízásából kútat az ezredévi kiállításra alkalmas régi zsidó iskolai taneszközök után Óbudán. Elmegy Pozsonyba, Kismartonba és Nagymartonba. Fennmaradt jelentésében sajnálattal állapítja meg: mily kevés figyelmet fordítanak a községek, még a legkulturáltabbak is, multjuk emlékeinek megőrzésére. Örömmel üdvözli azért az Izraelita Magyar Irodalmi Társulattal 1909. decemberében dr. Mezey Ferenc indítvá-

nyara hozott határozatát Zsidó Múzeum felállítására. A múzeum anyagának összegyűjtésén fáradozik rokonai, ismerősei, növendékei körében. A maga birtokában levő értékes régi okmányokat elsőnek ajánlja fel. Tanító kartársaihoz nyomtatott felszólítást intéz, buzdítja őket a köriratában felsorolt tárgyak felkutatására és megszerzésére a múzeum részére, mert valóban ők erre a leghivatottabbak. Az összegyűjtött múzeális anyag rendezésében, tudományos feldolgozásában együttműködik Fabó Bertalannal, Weisz Miksa rabbival és Kohlbach Bertalannal. Az érmek és pecsétek meghatározását vállalja, hiszen az oklevelek zsidó pecsétjeivel eddig is már sokat foglalkozott, ezekre vonatkozó kutatásainak eredményét külön értekezésben tette közzé. A múzeumnak mai új helyiségeiben való elhelyezésekor is nagy segítségünkre volt mindenre kiterjedő tárgyi ismereteivel. Utoljára elkészítette még azoknak a magyarországi zsidó régiségeknek jegyzékét, amelyekről olvasott vagy hallott és amelyek eddig még nem jutottak múzeumunk birtokába.

A Múzeumi Bizottság összejöveteleiről sohasem hiányzott, jóllehet nagy munkához fogott: egész élete kutatásainak eredményét felhasználva dolgozik a Zsidó-Magyar Oklevéltár újabb köteteinek összeállításán. Az 1540—1740 közé eső két század okleveles anyagát gyűjti. Túl a 75. életévén készséggel vállalja e munkát. Az iskola akkor már nem köti le; több mint 40 évi szolgálat után nyugalomba vonul s teljesen a Monumenta Hungariae Judaica folytatásán dolgozik. Merész elhatározás volt ez ily előrehaladott életkorban. De meri vállalni a megbízatást, mert több évtizedes kutató mun-

kásságával felkészült e feladatra. Az Országos Levéltár helytartósági osztályának zsidótárgyú anyagát az 1651—1740-ig terjedő évekre már két évtizeddel előbb összegyűjtötte és Marczali Henrik történettudósunk megállapítása szerint: mintaszerűen foglalta regestákba. Mégis sok munka várt még rá. Éveken át a hét öt napján ott dolgozott az Országos Levéltár kutató szobájában, ahol megvolt az állandó helye. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Oklevélbizottsága 1932-i jelentésében nyolcvanéves korában kénytelen volt bevallani: «Nem könnyű munka a sokszámú indexet és a bennük előforduló ezer meg ezer regestát agyat meg szemet megerőltető figyelemmel átnézni abból a célból, hogy ezek közül a bennünket érdeklő zsidótárgyú akták őrzési helyét kiírja az ember.» E kiírt regesták alapján kikéri az eredeti iratokat, elolvassa, azután következik csak lemásolásuk. Sokat foglalkoztatják egyes okmányok nehezebben olvasható szavai vagy szokatlan rövidítései. Különösen a Conceptus Expeditionum hevenyészett, javításoktól és toldásoktól hemzsegő fogalmazványai okoztak neki gyakran nehézséget. Páratlan szorgalommal igyekezett a nagy önzetlenséggel vállalt feladatának megfelelni. Délelőtt az Országos Levéltárban dolgozik, délután otthon tisztázza, másolja az okleveleket. Erejének végső megfeszítésével fáradozik, mert munkáját be akarja fejezni. 1937-ben készen van a két hatalmas kötet, csak azt sajnálja akkor, hogy a vidéki levéltárakban itt-ott lappangó, tárgyához tartozó, őt érdeklő iratok felkutatására már nem volt ideje és ereje. De megelégedésére szolgál, mint maga megállapítja, hogy a már együttlevő anyag ele-

gendő, abból őseink XVI., XVII. és XVIII. századbeli közjogi és gazdasági helyzetéről tiszta képet nyerhetünk, és így ennek alapján a magyarországi zsidóság későbbi történetírói kimerítő és pragmatikus munkát alkothatnak. Az évek folyamán többször felhívja a figyelmet az összes régi hivatalos összeírások, konskripciók kiadására ; ezeknek lemásolására megszerzi Csánki Dezsőnek, az Országos Levéltár akkori főigazgatójának, engedélyét. Mintha sejtette volna, hogy ezekre milyen nagy szüksége lehet még a magyar zsidóságnak.

Az Okmánytár korrektúrájának elvégzése után a túlfeszített munkától ágynak dől. Súlyos betegségen esik át. Egészséges természetének és családja gondos ápolásának köszönhető, hogy felépül belőle.

Mandl Bernátnak a zsidó közösségért való oktató és kutató munkáját köszönjük, zöchuszau jogén olénu: érdeme, munkássága szolgáljon nekünk oltalmul, legyen erősségünk. Mi pedig áldjuk emlékét és mindenkor szeretettel fogjuk őrizni arcképét. Zichraunau livróchó.

GRÜNVALD FÜLÖP.

ÉRTÉKPOSTA.

Messziről küldték, román határhoz,
három nap jött s megkaptam rendben ;
néztem a címezést — s ahogy bogoztam,
valami csillant a szememben.

Nem illett oda az a bánat,
de mikor elküldték csomagban
szülőföldemet, hazámat
s egy darabkát apám szívéből :
kertet, lugast, boltot, házat.

Elküldték Dunántúl vetését
egy frissensült fehér kenyérben ;
(Közel Péter-Pál : otthon aratnak —
kalászkok ringnak esti szélben . . .)
És küldtek tíz pengőt levélben —
mennyi robotba, kínba, harcba
került, míg otthon megszerezték.
Mögötte : atyám könnyes arca.

S így bontom tovább : sütemény, sült hús —
(Szikrázó fényben Alföld gulyája . . .)
Megállok kissé . . . Közel az alkony . . .
S mintha a kétely szívembe vájna,
amint üveg bor, aranya csillan
kezem nyomán : . . . Ha őszi dér ül,
küldhetnek-e forrongó újbort
erre a magyar venyigéről ? . . .
Elnézek messze. Már sötétül.
Hús van. A kárpáti este betakar,
könnyes álomba kábít . . .
. . . Forgószélben látom a kertet
s halott anyámnak orgonáit.

VASVÁRI ISTVÁN.

ATHALIE.

Racine *Athalie*je olyan remeke a franciák irodalmának, hogy emlegetésekor lelküket nemzeti büszkeség érzése fogja el. A zsidóság öntudata is szárnyra kap, hogy *Bibliája* világraszóló remekmű alkotására sugalmazza a világirodalom egyik legkimagaslóbb tragédia-költőjét.

Athalja történetének drámai erejét több író érezte. Egy szerény, franciaországi iskolai drámának ő a hősnője, 1658-ban adták elő a *clermonti kollégiumban*. Tudunk egy másik iskolai drámáról is. *Stancari Dominicus* írta: *Joas, Judeae rex*.¹

A francia költő *Athalie*ja után *Athalie* történetét egy olasz író is feldolgozta: a XVIII. század legnépszerűbb olasz költőjének, *Metastasio Péternek*, Mária Terézia udvari poétájának *Atalja*-drámáját 1735-ben el is játszották a bécsi udvarban (*Gioas, re di Giudea*). Zeneiség átjárta, melódiás érzelmességtől ellágyult drámákat írt. Voltaire és Schlegel olasz Racine-ül magasztalta, Rousseau a szív igaz költőjét dicsérte benne. Egy olasz irodalomtörténetíró, *Emiliani—Giudici*, úgy nyilatkozik róla, hogy az ő szelíd, zenei modorától nem lehet elvárni olyan alkotást, mint amilyen *Aischylos Prometheus-a*, vagy *Alfieri Saul-ja*.² Mégis ilyen, súlyosságában *Prometheus-ra* emlékeztető tárgy-

¹ Paul Mesnard, *Les Oeuvres de Racine* c. kritikai kiadv.-ban, III. kötet, 566—568 l.

² *Emiliani—Guidici: Storia della letteratura italiana*, 1855, I. k., 299. l.

gyal viaskodott. Athalja alakja elis bágyad, sőt elerőtlenedik Gioas-ában. Homloktérbe nyomul a tanító törekvés. Acháb leányának bukására rámutatva, Giojada, a főpap, ezt mondja a gyermek Gioas-nak:

Ah! sia scuola per te l'altrui ruina.

Mint amennyire gátja Metastasio drámaírásának a «tehetetlen érzelmesség», hogy Imre Sándort idézzem,¹ a drámai anyag alakításában és a jellemteremtésben, annyira javára válik a karénekekben. Azt írja Radó Antal ezekről a Metastasio fontosabb jeleneteit befejező dalokról, hogy «rendkívüli igazsággal és tömöntséggel» fejezik ki a szereplők érzéseit.² Így zárja be *Gioas*-t a leviták kara.

Figyelmet érdemel Metastasio kortársa, a hollandiai *Commaert* is. Ő is drámává dolgozta fel Athalja és Joas történetét. Műve, *Az Athaliától hasztalan üldözött Joas* (*Joas, vruchteloos vervolgt door Athalia*, 1748), kimesteredett, retorikus szellemre vall.³ Jóval felülmúlja *Commaert*-et kortársa, a marrano zsidó költő *Mendes David Franco* (1713—1792). Hatott reá Racine és Metastasio is. *Atalia*-jában pszichikai elmélyedésre vall a hősnő bűnhődésének ecsetelése. Mesterien és a nyelv művészetével vetíti elénk *Mendes Atalia* gyötrelmeit.⁴ A

¹ Imre Sándor: *Az olasz költészet hatása a magyarra*, *Ir. Tan.* II. k., 45. l.

² Radó Antal: *Az olasz irodalom története* II. k. 100. l.

³ L. Louten: *Racine et les Pays-Bas*, *Revue des Cours et Conférences*, 1939, 585. l.

⁴ II. f.-ből egy részt l. Patai József *Héber költőkből* c. gy.-ben, (II. k., 89—93. l.

XVIII. század egy buzgó magyar írója, *Benyák Bernát*, a kiváló piarista tanár, iskolai drámát írt róla (1770). *Joas*-a elszélesedő, erősen pedagógiai célra törekvő, zamatos, jóízű magyar nyelven írott tragédia.¹

*

Ezeknek a Racine *Athalie*-ja előtt és után írott drámáknak a szemléje után hamarosan megmutatkozik majd, milyen hatalmas, minden társát lebíró költői erővel magasodik ki a francia költő alkotása (1691).

A Bibliában, a *Királyok könyvében* (II. k., 11. v., összesen 20 versében) olvassuk: Athalja, Akkázia anyja, látva, hogy fia meghalt, «megöli mind a királyi magot», de Joséba, Akkázia húga, megmenti Joást, Akkázia fiát. Hat évig rejtegette Athalja királynő elől. A hetedik évben Jojáda szerződést kötött a vitézekkel, megmutatta nekik a király fiát, mindegyiknek kijelöli a maga tisztségét Joas védelmében. Jojáda megkoronázza Joast. Mikor Athalja meghallotta a hírt, bement az Úr házába; rájuk támadott, hogy pártot ütöttek ellene, Jojáda pedig kötést tett Isten, Joas király és a nép között. Majd a tömeg Baál templomát lerombolta; papját, Mathant, megölte. Joas a királyok székébe ült; a város megnyugodott, miután Athalja életét kioltották.

¹ Megjelent a Vajthó László-féle *Irodalmi Ritkaságok*-ban. — Mally Ferenc *Benyák és Metastasio* c. cikkében (*Irodalomtört. Közl.* 1932, 423—426) Metastasio hatását, Bácskainé Pollák Zsuzsánna pedig *Un adepte hongrois des Lettres Françaises. Le père pieux Bernard Benyák*-jában (Szeged. 1939, 126—139. lapokon) mind Racine, mind Metastasio hatását taglalja Benyák *Joas*-ában.

A Bibliának ezt az önmagában is lebilincselő érdekességű történetét dolgozta fel Racine, de a francia tragikai költészet szellemében a hely, idő, cselekvény hármas egységének erősszorítású vaspántjai alá fékezi. Így könnyen megértjük, hogy a visszaemlékezés, az elmondás, beszámolás és hírüladás mozzanataihoz folya-
modik. Shakespeare előttünk pergette volna le azt, amire Racine csak emlékezteti a nézőt: így Josebeth elboruló lelke visszaszáll abba az időbe, mikor a kegyetlen királyasszony megölette Ochosias gyermekeit. Zacharie édesanyjának, Josabethnek, megrendülten adja hírül, hogy a templomot megszentelték: Athalie megzavarta az istentiszteletet; testvérének, Salomithnak eleven közvetlenséggel beszéli el Zacharie, hogy Joast megkoronázták; nem kevésbé megkapó Ismael beszámolója a zsidó nép örömről; Athalie vesztét nem látjuk, értesülünk róla.

Az élesszemű *Deschanel* ezt a hármas egység keretébe szorított cselekvényt így fogta fel: lényegében papi összeesküvés útján előkészített és végrehajtott monarchikus visszahelyezés mozzanatának drámává való kiszövése.¹ Különben, a tragédia felépítése egy lánglelkű költőnek a szerkesztés minden csínját-bínját bámulatosan értő szellemére vall. *Faguet* eláradó magasztalással nyilatkozik róla. A szenvedélynek célja felé haladását, a *progression psychologique*-ot méltatva, ezt írja: «Az így értelmezett cselekvény *Athalie*-ből művészi csodát mívelt.»²

¹ Racine, II. k. 231. l.

² *Les grands maîtres du dix-septième siècle*, 189. l.

Athalie jellemének a *progression psychologique* útján való mesteri alakítása Racine szellemének legragyogóbb költői nyilvánítása.

Racine, mint a legtöbb nőhőse, Athalie elé is lélektani feladatot rótt. Már az indulásban, Abner és Joad beszélgetésében, felénk komorodik «Jézabel vérengző leányá»-nak gyűlölködő és kincsekre sóvárgó lelke. Hatalmában gögösen bizik, de egy álma megzavarja: anyja, Jézabel jelent meg előtte; inti, hogy a zsidók istene legyőzi majd; az árnyék feléje hajolt, de mikor hozzá akart nyúlni, véres húsfoszlányokká oszlott, falánk kutyák marakodtak értök; majd ragyogó ruhában egy gyermek tűnt fel; keblébe acélt döfött; Baal oltáránál keresett menedéket. Valami ösztön kergeti a zsidók templomába is: megdöbbenve ismer rá arra a gyermekre, akit álmában látott. Faggatja, a szelídség lebírja Athalie ellenérzését. Palotájába édesgeti. Megdöbbenve hallja Éliacin axiomáját: «A gonoszok boldogsága hegyi patakként folyik el.» Feddőzik Josabet és Joad ellen: a gyermek lelkét megrontották. Rideg kegyetlenséggel vallja, mennyire idegenek előtte saját ivadékai:

David m'est en horreur et les fils de ce roi,

Quoique nés de mon sang, sont étrangers pour moi. (II. f. 7.)

Mégis megroppan, többé nem a régi, a rettenthetetlen, mint ahogyan Mathan jellemzi Nabal előtt; meginog, egyik tervével rontja le a másikat; Joad-tól túszként követeli a gyermeket, különben felgyújtja a templomot (III. f., 3. j.); Dávid kincsét is ki akarja harcolni (V. f., 1. j.); A templomban rátámad Joad-ra, csábító-nak, összeesküvőnek bélyegzi. De ez bátran tárja fel

előtte a titkot : Eliacin Ochoziasnak a gyermeke. Katonáit a templom ellen uszítja : mentsék meg kínos álma gyötrő rémképétől. Dorgálja Abnert : törbe csalta. Mikor Joad a trónon ülő Joast (Eliacint) mutatja neki, feléje dörögi : nem tud menekülni, mert Isten kezükbe szolgáltatta (V. f., 4. j.). Sorsa utól is éri.

Szembeszökő, hogy Athalie kedélyének rajzában ijesztő álmának milyen döntő ereje van. Találóan hirdette Deschanel : «Ez az álom nem egyszerű irodalmi dísz, mint a Camille-é *Horace*-ban, Pauline-é *Polyeucte*-ben ; ez a darab csírája, az egész dráma benne van, mint a tölgy a makkban» (id. m., II. k. 220. l.). Faguet úgy látja, hogy erőszakos, nyugtalan, tanácsosaihoz fordulható alakként, félelmeinek és ideges izgalmainak rabszolgájaként áll előttünk (id. m. 196. l.). Mi inkább úgy látjuk, hogy Athalie egész egyéniségének *faculté maîtresse*-e a megrögzött gonoszság.

Felmerül az a súlyos esztetikai kérdés, hogyan lehet tragikai hős a cudar kegyetlenségben konok, a testéből való testet irtó, ivadékai utolsó irmagjának megölésére is kész, Baal-imádó pogány, kincsrevágyó királyasszony ; az a nő, akinek lelkébe csak bágyadt sugárként lopakodik a rokonérzésnek hamari ellobbanással fenyegető gyenge villanata? Másképp látjuk, mint Faguet : Athalie gonoszságában annyi kitartó erő, makacs elszántság van, vele egy húron pendülő tanácsosaihoz fordulása ellenére is, mint Shakespeare *III. Richard*-jában ; Athalie-nek is, hogy Beöthy Zsoltot idézzem, «a gonosz fensége» juttat polgárjogot a tragikai költészetben.

Erő és fenség van a tragédia másik jelentős alakjá-

nak, *Joas*-nak (Jojádának) jellemében is, de ez a szeretet ereje és a hit fensége. *Joas* nem a *vertu oisive* embere, bátor és kész a tetre. Egész valója az Istentől nyert hivatás szeráfi áthatottságának remeklése. Magasztos haraggal utasítja ki *Athalie*-t a templomból (II. f., 2. j.). Úgy érzi, *Joas* meg kell mentenie a népnek. *Athalie* figyelmezteti, «tegyen féket vak buzgalmára.» A belső tűz hajtóerejétől úzve, kész arra is, hogy ő maga mossa fel a templomnak a «gonosz és gyilkos» *Athalie* lépteitől beszennyezett márványát. Feddi az Úrtól elpártolt *Mathan*, ezt a *monstre d'impiété*-t: *Abiron*, *Dátán*, *Doeg*, *Abitofal* és *Jezabel* kutyái várják (III. f., 5. j.). Nemcsak korholó, építő buzgalma nem kevésbé serény. Szeretné siettetni *Joas* királya avatását, mielőtt *Mathan* cselt szőne ellene (III. f., 6. j.). Egyszerre csak «szent, prófétás borzalom» fogja el. Átszellemülten kérdezi:

Est-ce l'esprit divin qui s'empare de moi?

Lelke szemével riadtan látja, hogy a főpap az oltáron hever; a hitszegő város felé kiáltja: sírj Jeruzsálem! Eléje sötétlik a babilóniai fogság szívdermesztő képe is; lelkét tépi, hogy egy dúló kéz elragadta azt, ami lelkének annyira kedves; bár könnyforrássá változnék két szeme, hogy népe szerencsétlenségét sirassa; vigaszul mégis egy szebb Jeruzsálem képe mosolyog feléje (III. f., 7. j.). *Joas* arra kéri, fizesse meg Istennek, amivel tartozik (IV. f., 2. j.). Úgy érzi, hogy lelkébe Isten önt erőt; az ő szent ügyéért fárad:

Mais ma force est en Dieu, dont l'intérêt me guide. (IV. f. 3. j.)

A tettekézség rugalmas frissességével (IV. f., 3. j.) adja utasítását a levitáknak (V. f., 4. j.). Az a kívánsága, hogy a király, a nép és a papok erősítsék meg Jákob szövetségét Istennel (V. f., 7. j.). Míkor egy levita jelenti, hogy a büntetés elérte Athalie-t, a zsidók királyához, Joas-hoz, fordul: a fejedelmeknek szigorú bírāja van, bosszulója az ártatlannak, gondoskodó atyjuk az árváknak.

Az a törekvés, hogy Joad szellemét a próféta-szerűség-szellemében alkossa meg, tudatos Racine-nál. *Athalie* Előszavában ezt írja: «Noha a Szentírás nem mondja határozottan, hogy Jojadának próféta-szellemé volt, mint ahogyan fiáról állítja ezt, Isten szellemétől eltelt férfiúnak tűnteti fel.»¹

¹ Racine már akkor elmélyedt a Bibliában, mikor a *Port-Royal* növendéke volt. Szívesen merül el Atalja történetébe is. A Racine-irodalom egyik legbuzgóbb művelője, *Paul Mesnard*, méltán emeli ki: Racine *Remarques sur Athalie* c. dolgozatában (Mesnard *Oeuvres de J. Racine* kritikai kiadásában V. k. 205. és kk.) nemcsak a Biblia ismeretéről tesz bizonyosságot, hanem arról is, hogy a Biblia-magyarázók álláspontját is jól ismerte; a *Remarques*-ban Racine idézi *Lightfoot*-ot és *Synopsist*.

Figyelmet érdemel még a Racine fia kiadta *Réflexions pieuses sur quelques passages de l'Écriture sainte* (Mesnard Racine kiadv.-ban V. k. 201 stb. l.).

A maga Bibliájában *Jób könyvét* látja el éles elmére valló jegyzetekkel (u. ott, VII. k. 181—192. l.).

A Bibliának Racine-ra tett hatására vonatkozóan Mesnardnak *Athalie*-kiadásához fűzött jegyzeteiben jelentős megállapításai vannak. Összevetésekkel igazolja, hogy Jezsajás, a Zsoltárok könyve, az Exodus, a Királyok könyve, Zacharja, Jozsué, a Bírak könyve, Jeremiás siralmi erősen megkapták Racine-t

Joad maga is hivatkozik a prófétákra :

Élie parlait aux éléments en souverain,
Les monts s'animaient à la voix d'*Elisée*.

Jövöbe látó ereje, nevelő és tanító egyéniségének varázsa, gonoszokat ostromozó haragja a zsidó próféták lelkének átsugárzása. Ahogyan *Ilyés* feddi a Baalhoz pártolt Achábot (Királyok k. I., 18. r. 2. v.), vagy *Ezekiel* vallja, «lélek jött belé» (II. r., 2. v.), ahogyan *Ezekiel* látásán át az Úr korholja azokat, kiknek sokasodó álnoksága felülhaladja a pogányokét (*Ezekiel*: V., 7.), amint *Zacharja* látja Jeruzsálem vesztét és a város felének számkivetésbe indulását (*Zach.*, XIV., 2.) és amint a panasszal, keserűséggel tele *Jeremiás* ajkán felhangzik a vigasztaló ige is: az Úr feltámasztja majd az igazságosan ítélő és uralkodó Dávidnak igaz magvát, mondom, ilyen prófétául festi és cselekedtetí Racine is lángelméje életrekeltő erejével alkotott Joad-ját.

Mulandósága és gyarlósága tudatától, Istenhez szálló érzésétől áthatott, Jezsajás és Jeremiás próféták színes és axiomás nyelvétől ihletett szent énekeket írt később is (1694-ben) Racine (*Cantiques sur les vaines occupations des gens du siècle*. Tirés de divers endroits d'*Isaïe* et de *Jérémie*). Ez a prófétás sugalom fogta volt el akkor is, mikor Joad alakját életre támasztotta. A *Királyok könyvében* olvassuk: Elizeus megdöbbenve látta, hogy *Ilyés* prófétát tüzes szekér ragadta az égbe: «És felvévé az *Ilyés* palástját, mely róla leesett vala» (II., 2. r., 13. v.). Így vette fel a zsidó próféták palástját Joad is. Racine-nak ez a fenséges alakja úgy él előtt-

tünk, mint a profécia szellemének legragyogóbb drámai alakítása az egyetemes költészetben.¹

A Joad előtt hódoló méltatóknak seregszemléje nem kisebb gyönyörűségünkre szolgál. *Nisard* a hit, politika, rajongás, számítás emberének látja Joad-ot, lelkében él a gyámkodás becsvágya is és a szenvedélyes hűség gyámfia iránt (*Hist. de la litt. fr.* III. k., 53. l.), *Rambert* keresztény lélek szemlélte Ilyés prófétához hasonlítja: Joad az emberi arányokon túl magasodó *fenségig* emelkedett (*Corneille, Racine et Molière* c. m.-jában, 1861, 302—4. l.), *Deschanel* Joad «hasonlíthatatlan hatalmú lendület»-ét a Pascal-éhoz Bossuet-éhez és a *Hugonották* Mayerbeeréhez méri (id. m., II. k., 233. l.). *Taine* úgy érzi, hogy Racine Bossuet-nek több vonását ruházta Joadra (*Racine*-ja, a *N. essais*-ben, 196. l.). *Lemaître* azon az állásponton van, hogy mint Eliacin, Joad is *Port-Royal* elpusztult kolostora régi lakóinak fenséges és legyőzhetetlen lelkét viseli (*Racine et Port-Royal* című beszédében, 1899. *Quatre Discours*, 21—22. l.). Élesen talál *Faguet* megállapítása: a tragédiának Joad a lelke; hidegen erélyes, ügyes, önmagán és másokon is uralkodni tudó, nyugodt, tiszteletet keltő, szent és rettenetes erőt sugárzó (id. m. 203. l.). *Bernardin* szerint Joad «emberfeletti nagyságot» ölt, «valóságos bibliai prófétá»-vá válik, mint akinek legméltóbb helye Salamon temploma (id. m. 118. l.), *Dupuy* Joadról azt emeli ki, hogy lelkét Jehova fuvalma hatja át (animé du souffle de Jéhovah), az «Ó-Testamentum élő meg-

¹ A XVI. században egy prófétát már Robert Garnier is szerepeltetett *Les Jnives*-jében.

testesülését» látja benne (*Hist. de la litt. fr. au XVII siècle*, 324. l.). Ilyen elismeréssel adózott a kritika Joad sugalmazottságának és célratörő erélyének, ünnepien meghódolva a legmesteribb alakítás útján való testet öltése előtt.

*

A bibliai szellem utat talált a kardalokba is. Mint *Esther*-ben, *Athalie*-ben is mély áhítatra vallón és ünnepi költészettel zendül meg a kar. Érzelemnyilvánításai a cselekvény főbb mozzanatainak költészettől csillogó visszaverődései. A multba menekülő emlékezés, elborulás a jelen keserőségei miatt, a bálványozók ellen ízzó harag, Istenbe vetett bizalom és a szebb jövőért áhító remény húrjain játszik a kar zenéje, a nyelv ünnepi melegségével, árnyaló finomságával és szárnyas erejével. Mesék világában járunk? Az *Ó-Testámentum* szelleme ennyi remegragadta-e a franciák legnagyobb tragikai költőjét? Arany Jánossal vigasztalódunk: *megadják a holtak*, másik paradoxon-ával szólva: balsamul nyújtja egy *halhatatlan halott*, amit megtagadott tőlünk a mai temetői kietlenség sívár szomorúságában lelünkre nehezedő jelen.¹

*

¹ Ha áthatja is *Athalie*-t a zsoltárok és a próféták szelleme, cselekvénye bármennyire is a *Királyok könyvének* lelkétől lelkezett, Racine nem mellőzte a görög példaszolgálatást sem. *Brumoy* és *Patin* rámutattak már arra, hogy *Euripides* egyik drámája, *Ion* is hatott *Athalie*-ra. Összevetésükből kiderült, hogy mint *Athalie*-ban Isten, úgy *Ion*-ban is az istenség intézi a cselekvényt, itt is, ott is egy fiatal gyermek jelenik meg és jut el a trónra. (Mes-

Lélekemelő visszatekintenünk *Athalie* színpadisorsára is, bár indulására komor ború nehezedik. *Athalie*-t is Maintenon asszony buzdítására írta a saint-cyri növendékek részére, 1691 április 5-én játszották el. Tanunk Caylusné: *Athalie*-t Versaillesben Maintenon asszony szobájában adták elő; noha nem volt hozzá színpadi készülék, élénk hatást tett.¹ Második előadásán Boileau is jelen volt. Levelet ír Racine-nak, *Athalie* elragadta a királyt is, Maintenon asszonyt, őt magát is.² De legott megindulnak a támadások. A francia papság bosszankodott, hogy kis leányokkal adatták elő. Hébert, a versaillesi plébános, húzódozott attól, hogy megjelenjék ezeken az előadásokon.³ Nagyon találóan jegyzi meg Mesnard: «A néhány személy előtt egy szobában eljátszott *Athalie*-nak hidegnek kellett feltűnnie, mert körülötte minden hideg, ekkora nagysággal szemben minden aránytalan volt.»⁴

Élénk hatást keltett az 1702 február 25-iki előadás. A *Mercure galant* nagy buzgósággal számolt be róla: a burgondiai hercegnő Josabet szerepében vált ki; ki-tüntette magát egy másik előkelő hölgy is: Chaillyné; a kor kiváló színésze, Baron, sohasem játszott mű-

nard id. kiadás., III. k., 586. l.). Deschanel ezt az Euripides-hatást így fogalmazza meg: Iont is, mint Eliacint, a kegyetlen rokonok elől templomba mentették; itt nevelték fel; a párbeszéd a fiatal Ion és Creusa hercegnő, másfelől Ion és Xuthos között erősen megkapta Racinet (id. m. II. k., 224. l.). L. még Mesnard kiadv.-ban, III. k., 641. l.).

¹ Deltour, Les ennemis de Racine, 383. l.

² U. o. 384. l.

³ Faguet, id. m., 405. l.

⁴ Id. kiadv. III. k., 558. l.

vészibb elmélyedéssel, mint amikor Joad-ot alakította; Joas-t a 7—8 éves d'Esparre gróf játszotta.¹ Évek múltán, 1716-ban, mint ahogyan erről az *Histoire journalière de Paris* beszámolt, tökéletes színpadi művészettel játszották. Az 1721-iki előadáson fenségig emelkedő lendület ragyogott Baron Joad-alakításában. Később olyan kiváló művésznők tündökölnek Athalie szerepében, mint Lecouvreur, Dumesnil és Clairon a XVIII. században.

A XIX. században Rachel emelkedett ki, 1847-ben új fényt adott Athalie-nak, sokszor alakította bámulatos sikerrel. Deschanel a *Collège de France*-on tartott előadásában azt is megrajzolta hallgatói előtt, hogyan játszotta meg *Rachel Athaliet*: «A nagy művésznő tragikus meghittséget, egyszerű, parancsoló és rettenetes hangot, ijesztő nyugalmat alkalmazott és olyas valmit, ami Napoleonra emlékeztetett.»²

Legújabban a *Théâtre Français*-ben *Marquet* kissasszony remekelt *Athalie* szerepében. A *Revue des Deux Mondes* jeles kritikusa, Gérard d'Houville, ezt írja róla: «A nagy Sarah módján mondotta el a híres álmot, ijedős, alvajáró hangon; szemére vetették fantomszerű sápadtságát, én szerettem érte.»³ Mint amennyire Sainte-Beuve magasztalta *Port-Royal*-jában (V. k. 498. l.) a nagy *Talma* mesteri Joad-alakítását, úgy hódol

¹ U. o., 561—570. l. A *Mercure galant* dicséri a többi szereplőt is: annyira kitüntették magukat, hogy «a legjobb színészek sem játszhatták volna több értelemmel és tüzzel.» (Teljesen idézve a *Parfait testvérek Hist. du théâtre*-ében, 1749, XV. kötet, 232—234. l.)

² Id. m., II. k., 227. l.

³ 1939, jún. 15-iki szám, 933. l.

a *Revue des Deux Mondes* kritikusa Yonnel-nek. A három százéves forduló ünnepi *Athalie*-előadásán (1939) az ércsengésű, mégis hajlékony hangjával remeklő Yonnel játszotta Joad-ot. Héber papi öltözetben jelent meg a színpadon. Azt írja Gérard d'Houville, hogy «a nagy művész, csodás versmondó, kiváló színész» egész lényét a próféták «égő ihlete» hatotta át; szépen alakította «ezt a csodás szerepet, melyben az erőszakosság szent, a szigor pedig igazságos».¹

*

Lelkes hang esendül ki a feltűnően gazdag kritikai irodalomból is. Kiváló méltatók, nem egyszer ők maguk is a francia szellem vezérkarából való elmék, úgy gyökerezették meg nemzetük irodalmi tudatában ennek a zsidótárgyú tragédiának értékelismerését, hogy *ragyogó ékkő ez, sőt a tragikai műfaj koronája a francia költészetben.*

Mindjárt, hogy úgy mondjuk, melegében megnyilvánult ez a hódolat. *Du Guet*, a nagy teológus, mély elismeréssel adózik neki. Chaudenier márki 1690 november 15-én vendégül látta, más írók társaságában Racine is ott volt. *Du Guet* egyik levelében leírja, hogy «utánozhatatlan előadói tehetséggel» a nagy költő jeleket olvasott fel *Athalie*-jából. «A Szentírás ragyog benne mindenütt, úgy, hogy tiszteletet kelt még azokban is, kik semmit sem tisztelnek. Mindenhol a meghatározó és tetszést keltő Igazság! Ez megkap és könnyet csal ki még azokból is, kik ennek lebírásán fára-

¹ *Revue des Deux Mondes*, 1939 jún. 15, 933. 1.

doznak»¹. *Boileau*, az élesszemű kritikus, *Racine* jó barátja, mindvégig kitartott álláspontja mellett: *Athalie* *Racine* legkiválóbb remeke. A klasszikus szellem védelmében, a híres *querelle des anciens et des modernes* sodrában, *Perrault* és *Fontenelle* ellenében hangoztatja, hogy *Athalie*-jában *Racine* *Corneille* fenségéig tudott emelkedni.² *Valincourt* 1699 június 27-én az Akadémia ülésén ünnepi hangulatban emlékezik meg nagy elődjéről, *Racine*-ről, magasztalja *cantique*-jai fenségét, *Esther*, *Athalie* pompáját; méltóak «Isten fenségére, akiről beszél és aki áthatotta.»³ A kortársak közül különös figyelemreméltó *Retz* bíboros. *Mémoires*-ja remeke az emlékiratirodalomnak. Találóan írja róla *Voltaire*, hogy mesteri munkáját *impétuosité de génie*-vel írta. Néhány szóval egy-egy helyzetet vagy alakot kitűnően tudott jellemezni. *Turenne*-ről, a nagy hadvezérről azt írja: legtökéletesebb hős, mint amennyire *Racine* is «a legtökéletesebb francia költő»; az legszebb hadjárataival, ez legkiválóbb tragédiájával végezte pályáját.⁴ Az *Athalie* tökéletességére mint *simile*-re utalás a *Turenne*-jellemzésben *Retz* bíboros lelkének valóját vetíti elénk. *Racine* *Lajos* azt írja, hogy atyja a *Királyok könyvé*-ben olyan «nagy tárgyat» talált, amilyent költő még nem dolgozott fel; ebből mindig fokozódó és érdeklődést keltő tragédiát épített fel, anélkül, hogy

¹ *Sainte-Beuve* közli az egész levelet *Port-Royal*-jában, V. k. 389. l.

² *Réflexions sur Longin*-jében, l. *Deltour*. id. m., 418. l.

³ *Parfait testv. Hist. du th. fr.* X. kötetében (1747) idézve az, egész, 212. l.

⁴ *Sainte-Beuve*: *Port-Royal*, V. k. 472. l.

szerelemre, epizódokra és confident-okra szüksége lett volna. *Phèdre* a legtökéletesebb tragikai jellem, *Athalie* a legtökéletesebb tragédia»¹ *Saint-Simon* olyan remekműnek tekinti *Athalie*-t, mint *Esther*-t.²

A XVIII. században *Voltaire* érdemel éberebb figyelmet. Legkiválóbb tragédiájának, *Méropé*-nak (1743) Előszavában írja: «Franciaország *Athalie*-vel dicsekszik, ez a mi drámaköltészetünk remeke, ez a költészeté; minden, előadásra kerülő színmű közül az egyedüli, melyben nincsen szerelem, de fenntartja azt a hit fénye és a próféták ékesszólásának ereje.»³ A *Querelles littéraires* (1768) írója dícséri Racine-ban, Corneille és a görögök vetélytársában, a szenvedélyek rajzát, a választékosságot, a csodálatos tökéletességet; *Phèdre*-t mint *Athalie*-t is, a verselés diadalának lehet tekinteni.⁴ Az akadémiai emlékbeszédek nagymestere, *Thomas*, d'Aguesseau-ról tartott éloge-ában úgy emlékezik meg Racine-ról, mint «*Athalie* fenséges költőjé»-ről.⁵ *Laharpe*, a XVIII. század nagytekintélyű kritikusa is fenséges-

¹ Louis Racine: *Mémoires sur la vie de Jean Racine, Oeuvres de L. Racine*-ban, Amsterdam, 1750, I. k. 117. és 122. l.

² Id. m. 103. l.

³ *Voltaire* számtalanszor nyilatkozott *Athalie*-ről. Mesnard mindet közli id. kiadványában (II. k. 579—582 l.). Szemére lobbantja, hogy a szenvedély *Voltaire*-t hovatovább igazságtalanságokra ragadta olyan alkotás ellen, melyet régebben a francia tragikus költészet legtökéletesebb remekének tartott (582. l.).

Voltaire két tragédiájában, *Sémiramis*-ban és *Mahomet*-ben *Athalie* példaszolgáltatásán indul, de, mint *Faguet* írja, «a tragédiát melodramába fojtotta bennök». (XVIIIe siècle, 259. l.)

⁴ I. k. 340—343. l.

⁵ A *Choix d'Éloges* 1812-iki kiad. I. k., 636. l.

nek látja. Racine-ról tartott *éloge*-ában úgy szól *Athalie*-ről, mint «a legtökéletesebb munká»-ról, mellyel az emberi szellem dicsekszik és a francia nyelv büszkélkedhetik.» Magasztalja benne a felséges «teremtő erőt, a megható és magasztos egyszerűséget», «az égi stílust», (*cette diction céleste*), melyet mintha Isten sugalmazott volna.»¹ A XVIII. század jeles olasz kritikusa, *Conti* is (*Dissertazione sull' Atalia del Racine*, 1756), mesteri szerkezete mellett, megcsodálja a Biblia szellemétől való áthatottságot.² *Chénier Józsefet* is (1764—1811) lebilincseli. Voltaire-hez írott költői levelében úgy említi Racine-t, mint aki «*Athalie* csodáját hozta létre...» *d'Athalie enfantait la merveille*)³

A nagy *Chateaubriand* lelke is átmelegedik. A *Génie du Christianisme*-ban (1802) lelkesedéssel vallja, hogy *Athalie*-hoz más munkát még csak hasonlitanunk sem lehet: «Ez a vallás sugalmazta lángésznek a legtökéletesebb műve» (222. l.). A kritika körében nem kevésbé nagy *Sainte-Beuve Racine*-essayében (1829) Racine szelleme remeklését látja *Athalie*-ban, noha egy kifogása mégis van: Racine nem hatolt «a keleti héber költészet szellemébe».⁴ Hatalmas *Port-Royal*-jában már a kritikus alázatos főhajtásával köszönti (1840—1859). Hirdeti, hogy szépségben nincs hozzá fogható, csak «a legáhítatosabb hallgatás»-sal hajolhatunk meg előtte. Kielezi az egész művön végighúzódnó ünnepieséget. Semmiféle gyengeséget, lazaságot nem talál

¹ *Éloge de Racine*, a *Choix d'Éloges* gy.-ben, I. k. 383—384. l.

² *Revue de littérature comparée*, 1939, 533—536. l.

³ *Poètes français*, Veuve Dabo, 40-ik kötet, 437. l.

⁴ *Portraits littéraires*, I. k., 85., 90. l.

benne ; úgy látja, hogy «minden a felsőzéges és végtelen fenség» szolgálatában áll ; Isten, az Egyetlen Egy szel-
leme tölt be mindent. Úgy érzi, hogy «az Örökkévaló-
nak ez az egysége, ez a mindenhatósága» a cselekvény
lendítője, «mindenki felett lebeg, mindenki által meg-
nyilatkozik és mindenkinek sajátos jelleme szerint
oszlik szét és tükröződik bennök». Úgy érzi, hogy mind-
végig vallási felmagasztosultság hatja át a lelket.¹

Sainte-Beuve-öt a ragyogó, lelkesedés sugalmazta
méltatás lírai áradásában túlszárnyalja Lamartine, a
romantikus kor egyik legnagyobb költője : *Athalie*-ről
úgy nyilatkozik, hogy a világirodalom drámaköltészeté-
nek összehasonlíthatatlan remeke, benne minden iro-
dalom Parthenon-ját csodálja. Úgy tartja, ha a francia
szellem egyebet nem alkotott volna, mint *Athalie*-t,
akkor is első volna a világ minden nemzete előtt.
Nincs hozzá fogható az egész világirodalomban. «Ennek
a műnek Sophokles, Euripides, Goethe, Schiller, maga
Shakespeare is átengedi az első helyet. Az utóbbi
időben szívesen megtették, hogy Racine-t lefokozták,
eléje helyezték Shakespeare-t. Shakespeare lefelé néz,
Racine a magasba, de lent homály van, fent pedig a
fény...»²

Nisard *Athalie*-t a francia irodalom *tegtökéletesebb*
tragédiájának mondja, verselésének kifogástalanságá-
ról is elismerően szól.³ *Deltour* *Athalie*-t a francia dráma-
irodalom *leghiánytalanabb* (le plus achevé) alkotásának

¹ Port-Royal, V. k., 437., 482., 498—502. l.

² Idézi Léon Claretie : *Hist. de la littér. fr.*-ben, II. k., 129. l.

³ *Hist. de la litt. fr.* III. k., 61, 69., 1.

tekinti: a tárgyszövés egyszerűsége és ereje, a jellemelek biztossága és következetessége, a színezés megragadó igazsága, a bibliás merészség, a nyelv válogatott tisztasága teszi ilyenné». ¹ *Mesnard*, összevetve *Athalie*-t *Esther*-rel, úgy látja, ha ezt bájjban az nem is múlja felül, mégis «igazabbul» tragikus, magasabbrendű és teljesebb szépségű. «Semmiben sem vét itt az elgondolás nagysága, a drámai érdeklődéskeltés, a jellemelek festése, a bibliai fenség mély átérzése, az ékesszólás és a költészet tökéletessége ellen.» ²

Rambert egyetemi előadásában (*Corneille, Racine, Molière*, (1861) azt tanította, hogy *Racine Athalie*-jában művészetét «a tökéletesség legvégsőbb fokáig» fejlesztette (298—299. l.). *Lemaître* *Athalie*-t a legmélyebb politikai tragédiának tekinti. ³ Szép *Racine*-könyvét azzal fejezi be, hogy a nagy költő a tökéletesség legmagasabb fokára emelte a tragédiát bámulatbaejtő művészi alakításával; a franciák méltán büszkélkedhetnek vele. Az angol *Lytton Strachey* is, szakítva a *Shakespeare*-nek hódoló hazai köztudattal, *Lemaître* módján, koszorúját *Racine*-nak nyújtja át. ⁴ *Faguet* elmélyedően méltatja, minden szempontból elemzi *Athalie*-t; a cselekvényben a *merveille d'art* ragadja el. Éles elmével világít rá arra a jelenségre, hogy *Athalie* felsőbbrendű színmű (*pièce supérieure*): a költő «végtelenül elmés és tudós művészet» nemcsak összekapcsolja «a tökéletes tragikus művészet» minden mozzanatát: cselekvényt,

¹ *Les ennemis de Racine au XVIII. siècle*, 1859., 381. l.

² *Mesnard* id. kr. kiad. I. k. 140. l.

³ *Impressions de théâtre*, IV. k. 63. l.

⁴ *Revue de littérature comparée*, 1939, 575. l.

jellemeket, líraiságot, díszletet, zenét, színpadi képeket is, hanem remeklőn mindezt össze is hangolja.¹

A francia drámairodalom egyik legmélyebben látó kutatója, *Petit de Julleville* úgy nyilatkozik *Athalie*-ről, hogy Racine tragédiái között a legklasszikusabb. Nemcsak a nyelv remeklését csodálja benne, mint *Esther*-ben, hanem a leleményt, az elrendezést, a jellemek alakítását is: «A lángész néha vonzóbb műveket alkotott, noha a legkifogástalanabb tehetség sem írt tökéletesebbet. *Athalie*-ban minden nagyszabású, az egész színműnek mélyen vallásos szellem ad lelket.»² *Lanson* azt hirdeti, hogy *Athalie* a legmerészebb festése a vallásos lelkesedésnek.³ *Doumic* is *Athalie*-t tekintti Racine «legerősebb és legtökéletesebb» alkotásának.⁴

Legújabbban *Maulnier Thierry* gondos *Racine*-jában ezt emeli ki (1936): *Athalie* a költőnek módot szolgáltatott arra, hogy «a maga tökéletességében» célhoz juttassa régi törekvését: az az eszmény, melyet a görög tragédiában keresett, *Athalie*-vel valóra vált (237. l.). A mai francia irodalomtudomány egyik legkiválóbb mestere, *Giraud Viktor*, azt írja a *Revue des Deux Mondes*-ban (1939, december 15, 610. l.), hogy *Athalie*-ban Racine «egész művészi életének álma» öltött végre testet.

Nincs a világirodalomnak még egy olyan klasszikus

¹ *Racine-tanulmány Les grands maîtres du XVII. siècle*-ben, 180—228. l.

² *Le théâtre en France*, 171. l.

³ *Hist. de la litt. fr.* 543. l.

⁴ *Hist. de la litt. fr.* 340. l.

tragédiaköltője, ki zsidó tárgyat Racine-nal versenyre kelő ihlettel, az alakításban az ő lángelméjével mérkőzni tudó szárnyalással dolgozott volna fel. Az is igaz, hogy kritikusok és méltatók hada nem hódolt egy remekműnek sem annyira mély, meleg és megatott tisztelettel, mint a Biblia *eau de Jouvence*-ából új életre lendült *Athalie* előtt.

DR. ELEK OSZKÁR.

SZELID KEZEKKEL.

Emelj Magadhoz szelíd kezekkel,
ne fájjon a halál.'

Te adtad az életem, Te vedd el,
nem riadozok ma már.

Ha meghagyod életem: köszönöm,
hogyha elveszed: legyen,
megnyílik fénnel földi börtönöm
és elér a Kegyelem...

Csak érezem, hogy Te akarod így,
a halált kezed hozza,
nem a Sátán volt lelkemre irigy
és éltem elorozza...

Tudjam, hogy Te vagy úr lelkem fölött,
szeretsz és nem feledtél,
azért hagysz égni kinjaim között,
mert oly nagyon szerettél...
Ne vedd le rólam édes kezeid,
tisztá és igaz voltam,
lelkem ma is csak Belőled merit
betegem, félig holtan...

Ne hagyj el soha engem Istenem,
 Te csillagoktól fényes,
 ha kezed itt érzem a szívemen,
 még a halál is édes...

KECSKEMÉTI MÁRIA.

SALAMON IBN GABIROLNAK ELVESZETT ÉS MOST MEGTALÁLT KÖLTEMÉNYE.

A tizenegyedik században a spanyol félszigeten volt a zsidó szellemi élet középpontja. Az arab uralom alatt a félsziget számos helyén politikai tényezők lettek a zsidók és a szabad tevékenység és gazdasági jólét árnyékában ragyogó szellemi élet fejlődött ki. A gaonátus megszűnése óta itt eszmél először önmagára a héber tudomány és költészet; ennek a zsidó társadalomnak jelesei működnek közre a héber kultúra újjászületésén, remekműveikkel felfrissítik a zsidó szellemi élet vérkeringését.

A XI. századbéli zsidó renaissancenak egyik kimagasló egyénisége *Sámuel Hannagid* (993—1058). Szülőhelyéről, Cordovából számúzve, Malagában talál menedéket. A jelentéktelen társadalmi állású (illatszerárus volt), de nagy tudású férfiú, szép arab írása és széleskörű nyelvtudása révén Habus, granadai szultán udvarába kerül és az uralkodó teljhatalmú minisztere lesz. Ügyes politikus, siker-koronázta államférfiú, sok hadjáratnak győztes vezére, de mindig és mindenütt a zsidó tudomány művelője, a talmud és héber nyelv szorgalmas kutatója és főleg héber költő, aki még a

táborból is héber verses tanításokat és intelmeket ír otthon tanuló kis fiának. Az államügyek gondjai középett is ápolja a tudósokkal és költőkkel kötött barátságot; sok esetben tanácsadójuk, de bőkezű mecénásuk is, költeményekben ünnepli őket, viszont ők hódolattal hajolnak meg a ragyogó díszben tündöklő nágid (fejedelmi méltóság) előtt és panegirisekben hálálják meg e fényes tehetség kitüntető barátságát.

Kortársai között a legkiválóbb költő, mindenki el van bűvölve költészetétől. Salamon ibn *Gabirol* ugyancsak a nágid hódolói közé tartozik. Az ifjú *Gabirol* nem egy strófát szentel Izráel e büszkeségének, mint költőtársát is melegen ünnepli Sámuel és magasztalja mély tudását és ragyogó tollát.

De egyszerre csak megszakad közöttük a barátság. A megértő költőtársból sértett haragos lesz, a mecénás elfordul a kegyelt költőtől, az érzékeny ifjú pedig fájdalommal értesül a nagy úr nehezteléséről és kegyvesztettségében üldözöttnek érzi magát. Mi történt e két jeles férfiú között? Mi okozta ezt a diszharmóniát?

Móse ibn Ezra, a következő század egyik kiváló héber költője, arab nyelven írt poétikájában azt mondja, hogy az ifjú költő egyik versével vont magára a nágid haragját. E versében egy zivatart ír le és a leírást azzal fejezi be, hogy «hideg mint a Hermon hava, vagy mint Sámuel Hakehádi versei». Ez a csípős megjegyzés érzékeny pontján érte és sebezte meg a költői tehetségére büszke és hiú nágidot és ezért fordult el az addig nagyra-becsült *Gabirol*tól. Az ifjú megbánta tettét és egy hosszú poémában igyekezett a megbántott férfiút kiengesztelni. Annyira szívügye volt a nágid barátsága, hogy a

hosszú út fáradsalmaitól vissza nem rettenve, személyesen hozta el és adta át neki a költeményt. Ezt az engesztelő verset harminc évvel ezelőtt Brody találta meg és közölte a Monatschriftben, a szaksajtó pedig mint az újkori héber irodalomtörténeti kutatás legfontosabb leletét üdvözölte.

A sértést visszavonó, bűnbánó vers tehát megvan, de a harag okozója, Gabirolnak az a költeménye, mely e két híres kortárs barátságát megzavarta, hiányzik és csak a Móse ibn Ezra művében említett két sort idézik minduntalan az irodalomtörténetek és életrajzok. A 700 év óta lappangó költeményt azonban megtaláltam a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonában levő Kaufmann-könyvtár Geníza-töredékei között és így hangzik :¹

A serleg szélét csókolta ajkam éppen,
Mikor a napsugár egy felhőn megakadt,
Szőlő levében mámor tüze égett.
Majd felemésztett, de szemem józan maradt.
S mámoros csodák csodája,
Az üveg tükréből képmásom kiszólt :
«Hagyd abba pajtás, mert elrémít a gond»
— S a hangnak oly mézédés íze volt.
,Hogyan mérnéd a nappal össze fényem,
Smaragd ruhám és szafir köntösöm’
— Míg ő mezítelen bolyong az égen
S mily csupasz —, ha a pohárból kiöntöm’.
«De a nap táncol a viharos égen
S rejtekéből a homályt kergeti».
,De nedved oly hús, mint Hermon hóleve,
Vagy mint Sámuel Keháti versei.’

¹ Somroni Dezső fordítása.

A kézirat éppen a legkritikusabb helyen hiányos, ott, ahol az említett zivatarra tesz célzást a költő.

A bordal műfajához tartozó költemény gondolatmenete tehát a következő: már korán reggel kezdte a borivást és mámorosan nézte a pohár üvegében tükröződő képét, amelynek intó szavát véli hallani: «hagyj fel az ivással». Ekkor megszólal a bor és dicsekedve méri magát össze a nappal, mert míg a nap, mikor felkeltekor kibújik palástjából, mezítelenül áll előttünk, addig ő, a bor, amikor a serlegből kifolyik, tarka színekben ragyog. Erre a tükörkép így válaszol: a nap mégis csak többet ér, mert ha zivatarba borul az ég és a homály miatt nem látszom az üveg tükreben, akkor a nap szét-szórja sugaraival a felhőket, elűzi a homályt rejtekemről, hogy újra megjelenhessek. Most a bor veszi át ismét a szót: de az a folyadék, amelyet a nap a felhőkből fakaszt — hisz a zivatar esőben tombolja ki magát — lnem az én tüzem, hanem hideg, mint a Hermon hóeve, vagy mint Sámuel Hakehádi versei. — Valóságos balladai szerkezet: rövid elbeszélő bevezetés után, éles nyelvű, célzásokkal tele párbeszéd csattanóval a végén.

Ismerve tehát az egész, eddig lappangó költeményt, felvetődik a kérdés: vajjon ez az ártatlannak tetsző kis vers lett volna a neheztelés és harag oka? Vajjon ezért kellett a fiatal, akkor már neves költőnek éreznie a jó barátinak elhidegülését? Alig is érthető, hogy Sámuel Hannágid, a komoly államférfiú, a böles ember és jeles tudós annyira szívére vegyen egy kis szellemes csipkelődést. Hisz ő is tréfálkozott és szellemeskedett alkalmi verseiben, tehát elvárható tőle, hogy hasonló

élcélődést inkább kedélyesen fogadjon és méltányolja a pointe sikerét.

Ha azonban körülnézünk Sámuel versei között, akkor nyomára akadunk e rejtélynek és megtaláljuk a nágid sértődöttségének és neheztelésének magyarázatát. Sámuel költeményei között van egy hosszú, bordal-féle poéma a következő felirattal:¹ «És szólt dicsekedve és benne a borról szóló elbeszélés a legjobbak közül való.» Íme egy részlet az elejéből.²

Bölc tudósok, jámbor vének,	Színe vörös, mint a rózsa
Komoly ifjak, szép legények,	S szagában ha fűszer volna
Bő lakoma, zsúfolt asztal	És ha tömjén nehezitné
Díszítették csarnokom.	Nem lehetne illatosb.
Házam népe, nagy vendégség	Pírja, mint a láng, ha lobban
Neki láttak, ahol érték.	Ömlik, mint a víz ha csobban,
Fürtök leve irigykedve	Képe bamba, de lépre csalja
Csordult le a torkukon.	A ravaszt mégis legott.
Hasas kehely jól megtellett.	Mint a villám zápor közben,
Bor volt benne csontok helyett,	Csillan, villan és tüzel
Kövér hordók álmos foglya	Vagy, ha csendes égnek alján
Két esztendőn jól aludt	Az üres légbé tűnik el.
És ideje már betelvén	Másnap aztán keltém őket
Könnyítettek hát a lelkén,	[mindhiába,
Lehántották nyügös testét	Mindenki csak belekókadt
S megnyilt néki most az út.	[mámorába.

És azt kérdezték tőle: ki vagy és mi bajod? Erre felelém nekik: figyelmezzetek szavaimra, hadd hallja meg minden utca és a város népe tudja meg: én Kehát unokája vagyok a Merári véreből való... és így folyik az öndícséret a vers végéig.

¹ Sasson: Diwan Samuel Hannagid 69 l.

² Somroni Dezső fordítása.

Ebben a költeményben vetekszik a pajzán jókedv az öndícsérettel. A vers e két elemében több a keleti költészetben szokásos túlzás, mint a reális megfigyelés vagy a költői képzelet, és így az öndícséret sem a szerénytelenség ismérve vagy bizonyítéka. De ha jól szemügyre vesszük az itt közölt szemelvény kifejezéseit és fordulatait, akkor Gabirol versében azok gúnyos visszhangját véljük hallani. — Sámuel sűrűn használja az ellentéteket, erre céloz a Gabirol versében levő ellentét, («de szemem józan maradt», ami természetesen az eredeti héberben jobban kiéleződik) holott ilyen fordulat csak nagyritkán fordul elő Gabirol költeményeiben. Sámuel rímfitogtatására céloz a bor külső ragyogása és végül a vers csattanója: a Sámuel versében büszkeséggel említett Keháti (levita) családja.

Gabirol tehát kifigurázta Sámuel, Kehát unokáját, és megmutatta neki egyúttal, hogy mi a bordal: nem hosszadalmas szófecsérlés és rímpazarlás, hanem rövid, drámai szerkezetben előadott történet. Ezért a kioktatásért, ezért a kipellengérezésért, az ifjúnak ezért a merészségéért neheztelt meg a nagytekintélyű úr és emberi gyöngeségből e szegyenkezését érezte az ifjúval.¹

WIDDER SALAMON.

¹ Az idézett Sasson-féle kiadásban Sámuel költeményei keletkezésük ideje szerint vannak elrendezve és így megállapítható, hogy az idézett bordalt 54 éves korában írta, míg Gabirol akkor 25—26 éves lehetett.

RÓSA IZSÓ.

Emlékezés.

Várhelyi Rósa Izsó Szegeden született 1842. június 6 án. Meghalt ugyanott 1918. május 25-én. Ügyvédi vizsgát királyi engedéllyel tett. Az első zsidó ügyvéd volt Szegeden. Harminckét évig viselte a szegedi ügyvédi kamara elnöki tisztét. Buzgósága hozta létre a kamara díszes palotáját. A szegedi hitközségnek 1874-től kezdve elöljárója, 1882-től haláláig elnöke volt. Felbecsülhetetlen értékű volt működése a hitközség élén a nagy árvíz után, mikor erős kézzel és bölcs tanácsokkal irányította az újjáépítés művét. A gyülekezet lelkészeivel példás összhangban működött és a főrabbi alkotó elgondolásait megvalósításhoz segítette. Elnökségének idején épült a világhírű új zsinagóga, a hitközség székháza és a temetői szertartásterem.

Felekezeti közéletünket már az egyenjogúság előtt is szolgálta. Mint a szegedi gyülekezet küldötte résztvett az 1868. évi kongresszuson. A magyarnyelvű felekezeti sajtónak termékeny munkatársa volt. 1879-ben a XXII. községkerület elnökévé választották.

Szülővárosának érdekeit fiúi hűséggel szolgálta. A város törvényhatósági bizottságának és iskolaszékének évtizedekig pontosan megjelenő, legbefolyásosabb tagja volt. Sok intézmény — ezek közül különösen az első szegedi zenede — alkotó buzgalmának köszönheti létesültét. Az árvíz után az újjáépítés nagy munkájában mint a királyi biztosi tanács tagja vett részt. Ezért a királytól «várhelyi» előnévvel nemességet nyert. 1865-

ben Szeged városa kiskövetnek küldte a Karok és Rendek gyűlésére. Később Szeged város képviselője volt az országgyűlésen.

Városszerte megbecsülés övezte, de különösen hitközségének tagjai vették nagy tisztelettel körül. Arcképét már életében megfestette a hitközség és elhelyezte székházának dísztermében. Elhúnyta után a temető legszebb helyén, a főbejárattal szemben jelölt ki számára nyughelyet és emlékét a templom kertjében is, szomorúeperfa alatt, márványtáblával örökítette meg.

Sírirata :

Korszakos élet volt a tiéd : a középkor előzé!
 Ujkor hajnala lett ős Szegeden szereped.
 Községed vezetéd ; vezetéd simasággal e várost :
 Bölcs szavad éleszté, hogy kele romjaiból.
 Cinterem, iskola és kamarád s hiveid palotája,
 A kupolás imaház tükrözik életedet.

*

Rósa Izsó ragaszkodó tanítványa volt Lőw Lipót főrabbinak. A mester és a tanítvány viszonyát világítja meg Rósának a következő levele, melyet a főrabbi legidősebb lányának esküvője alkalmából írt :

Pest, 1862. 11, 17.

Főtisztelendő Atyám!

Kedvelt Tanárom Uram!

A hű tanítvány őszinteségével lépek Főtisztelendőséged elé, üdvöt kívánva a pillanat boldogságához, mely az apa örömének, vágyának végcélja. És ha ezt röviden teszem, fogadja azt Főtisztelendőséged ép oly

szívélyesen, mintha a kívánatok és üdv-sohajtságok végtelen sorát venné. Én részemről e perczen csak a régi, mindig szemem előtt lebegett fogadást újítom meg, hogy soha meg nem szűnöm Főtisztelendőségében kedves atyai Tanáromat kegyelettel tisztelni és útmutatásaiban hűségesen eljárni.

Áldás a boldog párra! Üdvöm szózata a boldog apának!

Hű tanítványa
Rosenberg Izidor.

Főtisztelendő Löw Lipót főrabbi úrnak
Szegeden.

Kútjók:

- Löw Immánuel: A szegedi zsidók 106. l.
— Száz beszéd 372. l.
— Kétszáz beszéd 267. l.

Szeged:

DR. FRENKEL JENŐ.

POLLÁK ZSIGMOND, A ZSIDÓ FAMETSZŐ.

— A magyar könyvművészet egy elfelejtett úttörője. —

Tóth Kálmán, «*Bolond Miska*» című élclapjának 1860. június 10-én megjelent második számában, örömhírrrel kedveskedik olvasóinak:

«Jókedvvel jelentjük, hogy programmunktól eltérünk, amennyiben *képeinket nem Bécsben, hanem Pesten metszetjük*. Jankó János, fiatal művésznkben olyan rajzolóra akadtunk, aki eszméinknek tökéletesen megfelel. *Metszvényeink, merjük állítani, legjobb francia karrikatúrákkal is kiállják a versenyt*. Egyéb-

íránt nagyon nehéz volt nekünk innen Pestről a bécsi próbarajzokat igazgatni.»

Ebben a pársoros üzenetben csakugyan örömhírt jelentett be Tóth Kálmán szerkesztő úr, mert a mult század ötvenes-hatvanas éveiben, amikor még nem ismerték a fényképezett klisé s a képsokszorosítás legelterjedtebb, s élclapok számára egyetlen módja a fametszés volt, Pesten, Magyarországon nem volt xilográfus, aki a szükséges fametszeteket elkészíthette volna. A kiegyezés évtizedeiben, amikor egymásután születtek meg a különböző pártállású heti- és napilapok, élclapok, a «szebbik nemhez» szóló szépirodalmi és divatlapok — kiderült, hogy Magyarországon *nincs fametsző!*

Hazai xilográfus hiányában külföldre kellett küldeni a rajzokat, s bizony-bizony, mint Tóth Kálmán üzenetéből kitűnik, ez sok nehézséggel járt. Bejelentése két magyar fametsző feltűnését jelenti: *Rusz Károlyét* és a fiatal *Pollák Zsigmondét*. S az innen számítandó években, négy évtizeden keresztül, alig vehetünk illusztrált folyóiratot, könyveket kezünkbe, hogy a fametszetek alján Pollák Zsigmond névvel ne találkoznánk.

Pollák Zsigmond 1837. február 8-án született Pozsonyban. Apjának, Pollák Henriknek szücsműhelye van, de a kisfiú kevés érdeklődést tanúsít apja mestersege iránt és elkülönülve játszópajtásaitól, a pozsonyi várromok között ténfereg, gyűjtögeti az omladékok közé került márvány- és alabástrom-darabokat és zsebkésével alakokat faragcsál belőlük. A gondtalan gyerekkor nagyon rövid ideig tartott. A szücsműhely egy tűzvész alkalmával leégett és a családfő, akinek töretlen

erejére és munkabírására most lett volna a legnagyobb szükség, súlyos beteg lett.

Tizennégyéves a kis Zsigmond, amikor apja, nyolc évig tartó kínlódás után, végleg elköltözött ebből a világból és feleségét öt kicsi gyerekkel magárahagyta. A fiú most már nem folytathatja iskoláit sem; mint a család egyetlen férfitagjának, neki is részt kell vennie a komoly munkában.

Tizenhétéves, amikor megvalósíthatja a régi álmot: sikerül Bécsbe eljutnia. De titkos reményéről, arról, hogy szobrász legyen, hamar le kellett mondania. Gyenge fizikuma alkalmatlanná tette erre.

A céljavesztetten lézengő fiatalembernek a véletlen mutat újabb utat. Megismerkedik egy Brown nevű amerikai műbaráttal, ez pártfogásába veszi és szinte második apja lesz. Brown gazdag amerikai, aki szereti a szépet s fogva tartja a századeleji Bécs, a maga fiatalos jókedvével, régi kultúrájával. Mint műkedvelő, maga is művészkedik, és amikor megismerkedik a fiatal Pollák Zsigmonddal, rábeszéli, hogy tanulja meg tőle a *fametszést*.

És Pollák kedvvel, szorgalommal fogott a xilográfia megtanulásához. Pártfogója, aki egyúttal mestere is lett, nemsokára munkához is juttatta s az ő révén kereste meg az első tíz forintot. Ezt, mint a család hozzátartozói mesélik, haza is küldte. Tizenkilencéves Pollák, amikor Brown hazautazik Amerikába és ő maga is búcsút vesz Bécsből, hogy most már végleg letelepedjék Pesten.

Itt szívesen, örömmel fogadták Pollákot. Hamarosan műtermet is nyitott a Nagymező-utcában, abban

a házban, amelyben most a Tivoli-mozgóképszínház van. Munkája csakhamar úgy felszaporodott, hogy rövidesen más műterem után kellett néznie. 1864-ben költözött a Király-utca 75. szám alá, a Grauer-féle házba, ahol eleinte a földszinten, később az első emeleten volt műterme. Egykori tanítványai, munkatársai mesélik, hogy hihetetlen szorgalommal, késő estig dolgozott minden nap, még akkor is, amikor már tanítványok és segédek serege könnyítette meg számára az egyre szaporodó feladatok elvégzését. Lakásával összefüggő tíz-szobás helyiségében állandóan felkeresték korának nagynevű tudósai, szerkesztői, hogy munkáját igénybe vegyék. Műhelyébe, mint hátra maradt családtagjai arra visszaemlékeznek, sűrűn ellátogatott *Rómer Flóris*, nagyváradi apátkanonok, *Pulszky Ferenc*, a Nemzeti Múzeum igazgatója, *Hampel József*, a Múzeum régiség-tárának igazgató-őre, *Henszlmann Imre*, a Tudományos Akadémia Archaeológiai Értesítőjének szerkesztője, *Nyáry Jenő* báró, az Akadémia tagja, valamennyien kiváló mű- és régiségbúvárok, akiknek műrégészeti könyveikhez készített Pollák Zsigmond fametszeteket. Gyakori vendége volt műintézetének *Jókai Mór*, aki mint az «Üstökös», és *Ágai Adolf*, aki mint a «Borsszem Jankó» szerkesztője vette igénybe állandóan fametsző-művészetét. Mindkét élclap karikatúráit *Jankó János* rajzolta és Pollák Zsigmond metszette fába, éppúgy *Bartók Lajos* élclapjának, a «Bolond Istóknak», a «Hazánk s a Külföld»-nek, az «Ország Világ»-nak, melyet akkor *Abrányi Kornél*, majd *Benedek Elek* szerkesztett, a «két Józsefek»: *Hevesi József* és *Fekete József* szépirodalmi lapjának, a «Magyar Szalon»-nak a rajzai is az ő

dúcairól kerültek nyomásra. Gyakori látogatója volt Polláknak Kiss József is.

De legtöbb metszetét Pollák Zsigmond kora legkitűnőbb hetilapjának, a «Vasárnapi Ujság»-nak készítette. A «Vasárnapi Ujság» még akkor is készítettett fametszetű *arcképeket*, mikor már régen áttértek a klisé használatára. Pollák Zsigmond arcképmetszetei, melyeknek dúcai bármely nagynevű külföldi xilográfusnak is dicsőségére váltak volna, még akkor is díszei maradtak a lapnak. 1904-ben is, *Jókai Mór* halálakor, még az ő fametszetében közlik *Jókai* arcképét.

Mikszáth Kálmán, a «Vasárnapi Ujság» ötvenéves jubileuma alkalmával, 1904-ben, megírta, hogy :

«...az első Pesten készült fametszet (gróf *Teleki József* arcképe) lázas szenzációt okozott írói és művészi körökben, sőt a vérmes fantáziájú műkedvelők sorában is. Mutogatták boldognak, boldogtalannak a «Vasárnapi Ujságot» :

— Nagy dolog, terringette, nagy dolog ; ott leszünk ma holnap, ahol London van!...»

Míg *Morelli* főleg a táj- és életképek metszésében volt kiváló, Pollák az *arckép-metszés* terén volt utolérhetetlen. A *hajzat lágyágát* senki sem tudta úgy visszaadni, mint ő. Egy ilyen arckép-dúcon öt-hat napig is eldolgozott finom szerszámaival, melyek nagyobbbrészt egyéni műszerek voltak, mert ő maga készítette magának.

De az arcképeken kívül fábametszette Pollák a «Vasárnapi Ujság» részére *Keleti, Mészöly, Greguss* stb. kiváló magyar művészek rajzait, festményeit is, izmos tehetséggel, fáradhataflan munkakedvvel.

Munkaköre mindinkább kitágult, s a nevét, mely ott

szerénykedett a metszetek sarkában, ismerte már mindenki, aki szerette és figyelemre méltatta a szépet. Megbízói egyre szaporodnak. Soraikban vannak a kultúra, művészet legelőkelőbbjei. A család még ma is nagy megbecsüléssel őrzi azokat a meleghangú leveleket, melyekben *Haynald* bíboros, kalocsai érsek, *Fraknoi* Vilmos, a nagy történész, *Ipolyi* Arnold, kassai püspök, *Trefort* Ágoston kultuszminiszter adtak kifejezést elismerésüknek kitűnő fametszeteiért. Sokat dolgozott Pollák a Nemzeti Múzeum, a Természettudományi Társulat és a Régészeti Társulat (Régiségtár) megbízásából. Többször megtörtént az is, hogy berendelték az Államnyomdába, ahol főleg az aláírások facsimiléit készítette állampapírokra. Nagy megtisztelés volt számára, amikor *levélbélyegek* fametszeteinek készítésére kapott megbízást.

De ezekre megy azoknak a xilográfiáknak a száma, melyek Pollák Zsigmond keze alól kikerültek. Még csak *Herman* Ottó, a nagy természettudós, polihisztor, gróf *Zichy* Jenő, ázsiai kutató, *Göndöcs* Benedek, apátplébános, kiváló méhészet-gazdasági szakíró nevét említjük meg, akiknek könyveit illusztrálta fametszeteivel. Legtöbbet a *Heckenast-nyomda*, a mai Franklin-Társulat részére dolgozott. A *Heckenast-nyomda* kiadásában jelentek meg azok a fametszetek is, amelyeket *J. M. Kaiser* német festőművész rajzai után készített, s amelyek *Adalbert Stifter* «*Abdias*» című, a bibliai korban játszódó, zsidótárgyú regényének illusztrációiképpen jelentek meg s keltettek a maguk idejében érthető feltűnést. Ezekben a műveiben Pollák Zsigmond maximumát adja annak, amit ez a fametszet-stílus, a facsimile-fametszés

adhatott. Nagy elismerést hoztak Polláknak azok az arc-kép-metszetek is, melyeket az *Ezernyolcszáznegyvennyolc* című díszmű részére készített. Ezt az albumot *Jókai Mór*, *Bródy Sándor* és *Rákosi Viktor* szerkesztette és a fametszetek elkészítését Pollák Zsigmondra bízta.

Külön megemlítést érdemelnek azok a metszetei is, melyeket Pollák az 1874-ben, az Athenaeum kiadásában megjelent *Petőfi összes költeményeinek díszkiadása* számára készített. Ez volt Petőfi verseinek első teljes kiadása, melyet a legkiválóbb magyar festőművészek illusztráltak. A rajzok fametszeteit Morelli és Pollák Zsigmond készítette s ez a kiadás olyan kitűnően sikerült, hogy az akkori lapok a legelismerőbb kritikákat hozták róla.

«*Soha szebben nem illusztráltak még Petőfit formában, lélekben egyaránt*» — állapították meg. Az illusztrációk nyomán támadt lelkesedés a kormányt arra az elhatározásra bírta, hogy a *Keleti* Gusztáv igazgatása alatt fennálló Országos Mintarajziskolában a szakoktatás tárgyai közé a fametszést is felvette és ennek tanszékét Morellivel töltötték be.

Az illusztráló fametszeteken kívül Pollák Zsigmondnak több önálló műlapja is megjelent s ezek nemcsak a művésznek, hanem az egész XIX. századbeli magyar fametsző művészetnek díszére válnak. A Millenáris kiállítás alkalmával aranyéremmel tüntették ki a Franklin-Társulatot Pollák fametszeteivel díszített könyvkiadványaiért.

De az öreg mestert nemcsak üzleti ügyekben keresték fel a szellemi és társadalmi élet kiválóságai. Jóbarátja lett csaknem valamennyi rendelője. A hamar árvaságra

jutott, apátlan gyerek, aki csak az elemi iskolát járta végig, rendkívül művelt férfi lett. Nagy könyvtára volt és szeretettel gyűjtögette a művészi értékű festményeket és régiségeket. Hetenként kétszer is elment az Operába. Tekintélyes megjelenésű, szélesvállú férfi volt, érdekes művészfejjel, gondozott, hosszú szakállal. Nyakkendőt sohasem hordott, de sűrűke cilindert viselt. Csodálatos olvasottsága volt. A könyvet még munkaközben sem akarta nélkülözni; ilyenkor lányaival olvastatott fel s a felolvasást áhítatos csendben hallgatta az egész műhely. Annival is inkább, mert Pollák tréfát nem ismerő, komoly, szinte komor ember volt; senkisémet láttam mosolyogni, mesélik családtagjai és egykori tanítványai.

1912. május 25-én halt meg, hetvenötéves korában. Tanítványai elszéledtek, csak kevesen folytatták közülök ezt a szép, archaikus mesterséget. Az olcsóbb, tömegtermelésre berendezett klisé-ipar kiszorította a xilográfiát. Pedig a mesternek nem egy tanítványa lett kiváló a fametszés terén. Így *Smolka*, *Normann*, *Schwarze*, akik később külföldre mentek és ott szereztek jónevet a magyar fametszőművészetnek (Roth Ödön Berlinben lett neves festőművész), mások pedig Budapesten vívtak ki elismerést maguknak.

Későn halt meg. Meg kellett érnie, hogy ne legyen rá szükség, hogy feleslegessé váljék, művészetét elfelejtsék. Mikor meghalt és eltemették a rákoskeresztúri zsidótemetőben, csak egy-két lap emlékezett meg róla, néhány sorban. Pedig Pollák Zsigmond, aki mindig alázatos szolgája volt szép művészetének, megérdemli, hogy számontartsuk értékeink között és nevét megőrizzük a feledéstől.

K. FRIEDRICH KLÁRA.

AZ ELSŐ ÍRÓ-PRÓFÉTA.

1942 évvel s még azután vagy 760 esztendővel visszafelé az időben, a térben pedig Észak-Izrael országába kell vándorolnunk s egy zarándok-ünnep napján belépünk a béthéli szentélybe. Abból, amit ma templomnak ismerünk, keveset láthatunk. A sziklakövekből rótt épületben, vagy talán a kinn a kőfallal körülvelt udvaron rengeteg méretű aranyborjú tűnik szembe, alatta rézből készült tűzhelyeken töméntelen pecsenye sül. Máshol egész nyájakat, csordákat hajtanak fel kurjongató, vidám zarándokok, a papok véres kézzel dolgoznak: vágják az állatokat, bontják a juhokat, szabdalják a húst; zene szól, karének harsogása nyomja el a levágott állatok hörgését. Az oltár-tűzhelyek körül mámoros ünneplő férfiak és nők hevernek szép szőnyegeken, habzsolják a lakomát, nyakalják a bort, dalolnak az ünnep vígságában, és vad örömökben tobzódva, ünneplik Adonájt.

Aki úgy lép be a szentélybe, hogy elébb körülnézett egy kissé az országban, nem is csodálhatja a jókedvet, van rá ok elég. Gazdag az ország és hatalmas, az öreg király, II. Jeróbeám ifjú korában nagy harcokat látott Izrael, most élvezheti a harcok jutalmát, a hosszú békét.

Izrael megfékezte szomszédait, kiterjesztette, megszilárdította határait. A hegyormon épült, gyönyörű fővárosában, Somronban, egyik palota a másik mellett, faragott kőből épült «modern» villák, bennük szőnyegek, damaszkuszi selyemmel borított heverők, a bútorokon elefántcsont-faragványok, föníciai mesterek apró

remekei. A szőlőkertekben előkelő, nagyszerű mulatságok, valóban világvárosi élet folyik Somronban. Ha még vallási életüket és hitüket is megismerjük, megértjük boldog nyugalmukat, elégedettségüket. Erős Istenének oltalmában él Izrael; Adonáj, az Úr őt választotta a népek közül, őt hozta el Egyiptomból, őt szabadítja meg ellensegeitől. Az Úr népe ő, ő adja Adonáj kenyeret, a bőséges áldozatokat. Nép és Istene, Isten és népe bölcsen rendezett egymásra utaltságban él. Ki bánja, hogy például ez a mai ünnepe az Úrnak nem éppen sok évszázados, csak I. Jerobeám alkotta a «Bul hónap ünnepét». Mégis nagyszerű ünnep ez, vad és vidám, peng a koboz, szól a fuvola, zúg a karének. Most váratlan dolog történik.

Szörnyű hang hasít a hangzavaron keresztül. Halottas ének, a temetésekről ismert síró ütemű dallam szakítja szét a jókedv ujjongó dalait. Elnémul egy pillanat alatt minden más zaj, dermedten hallgatja mindenki a sirató éneket: *«Elésett, nem kel föl többé...»* Riadtan várják az emberek a folytatást, ki a halott? Megdöbbenő, különös ez a folytatás: *«elesett, nem kell föl többé a hajadon Izrael, kiterítettett tulajdon földjén, nincs többé feltámasztója.»*

Izrael a halott! S nem is jövendőmondás, nem jóslat az iszonyatos ének, hanem a jelenről szól, máris halott, máris kiterítették, senki sem keltheti fel többé. *«Hajadon Izrael»*, mintha a dalos azt siratná, hogy ily ifjan kellett elpusztulnia. Ki ez a dalos? — kérdezi a sok ijedt tekintet. — Egy idegen ember, a judeai pásztorok viselkedésében. Az idegen pásztor folytatja is hallatlan sirató dalát:

«Mert Jerobeám király kard által fog meghalni és Izrael száműzetvén száműzöttetik országából!»

— Hát mégis jóslat ez a dal. Valami látnok az idegen ember. A megdöbbenés első bénulata után a felháborodás söpör végig a szentélyen. Körülveszik a pásztort és kérdést, felelősségrevonást, rendreutasítást, ellenérveket zúdítanak reá.

És itt egy pillanatra meg kell állni. Izrael népéről sok minden bűnt, hibát kell majd megállapítanunk témánkkal kapcsolatban. Hanem azt, ami most *nem* történik, javára kell számítanunk. Képzeljük el, hogy ugyanez akármelyik más nép templomában hangzik el. Bizony nem érvet és szót zúdítottak volna ott a merész szónokra. Izrael mégis még bűnében is megérzi az Isten szavát a lelkiismeret hangjából.

Pusztán felháborodott, szenvedélyes vita következik egyelőre. Egymás szavába kapva kérdezik: — Ki vagy te, hogy itt szólni mersz? — hogy mered a királyt és Istent káromolni?! — hogy mondhatod, hogy Izrael elpusztul, nem tudod, hogy csak minket ismer a népek közül, csak minket szeret Adonáj? — Csak minket hozott fel Egyiptomból?» — Az utolsó érv oly döntő, hogy diadalmasan hallgatva várják az idegen pásztor válaszát. Válaszol is, el is fogadja kiindulópontul az ellenfél fel-fogását, csak az a következtetés, amelyet levon belőle, az valóban váratlan.

¶ «Halljátok ezt az ígét, amelyet az Úr szól rólatok, Izrael fiai, arról az egész nemzetségről, amelyet Egyiptom földjéről felhozott:»

Egyedül titeket ismertelek
a Föld minden nemzetsége közül:
azért kérem számon rajtatok
minden bűnötöket».

Ez világos beszéd és mégis hallatlanul merész és új gondolat. Azt jelenti, hogy Isten választása, amellyel Izraelt kiszemelte, nem feltétlen. Feltétele a büntelen tisztaság. S akit szeret az Isten, attól többet, jobbat vár, mint mástól. Ismer minket az Isten? — annál szigorúbban kéri számon a cselekedeteinket. — Hát akkor mit jelent a választottság? — Hát az Isten nem ismer rangkülönbséget a népek közt? Akkor miért hozott fel csak minket Egyiptomból? — A judeai pásztor erre is tud feleletet.

*«Bizony olyanok vagytok ti előttem, mint az eliópok,
Izrael fiai! — ez az Úr sugallata —
Bizony Izraelt felhoztam
Egyiptom földjéről,
a filiszteusokat meg Krétából
S az arameusokat Kirból».*

Most már feltárult az egész szakadék a judabeli pásztor és Izrael népének felfogása között. Nem kisebb dolgról van szó, mint arról, kicsoda Adonáj? A béth-éli ünneplő tömeg Izrael nemzeti istenét látja benne, az idegen pásztor minden népnek s a mindenségnek Egyistenét. A nép azt hiszi, *Izrael* gondviselője ő, a pásztor úgy látja, hogy *minden nép* történelmének intézője. Nemcsak Izraelt hozta fel Egyiptomból, hanem a filiszteusokat is ő vezette Kréta szigetéről a tengerparti városokba, Gáthba, Askalonba, és amit az arameusok mesélnek Kirból való származásukról, azt is az egyetlen Isten mívelte.

Meg kell tudni, ki az, aki ezeket a merész tanításokat hirdeti, ki ez a pásztor és mi joron emel szót itt, ebben a birodalmi templomban.

Megtudják, hogy Ámosznak hívják, a judabeli Tekoából való juhpásztor. Honnan veszi ez az ember ezt a szemléletet? És honnan veszi a bátorságot, hogy pusztulással fenyegetse Izrael országát és királyát és fölforgassa egész szemléletét?

Egyszerű szavakkal igyekeznek megmagyarázni, miért beszél és miért hirdet pusztulást:

*Mennek-e ketten együtt,
hacsak nem ismerik egymást?
Ordít-e az oroszlán az erdőben,
ha nincs zsákmánya?
Hallani-e a kölyökoroszlán kurrogását,
hacsak nem fogott?
Földre esik-e a madár,
ha hajítója nem érte,
felcsappan-e a tör a földről,
ha semmit sem fogott?
Megharsan-e a kürt a városban,
hogy a nép meg ne remegne?
Lehet-e baj a városban,
hogy nem Adonáj szerezné?*

*Az oroszlán kiállott,
ki ne félne,
az Úr-Adonáj szólt,
ki ne válnék prófétává?*

Miért szól tehát Ámosz? Mert szólnia kell! Szólnia kell, mert Isten szólt hozzá. Belső kényszerűségnek engedelmeskedik. Isten szavát meghallani és prófétának lenni az ok és az okozat szükségszerűségével következik egymásra — így fejeznők ki ezt ma. A prófeta egyszerű, a népeletből vett példázatokba foglalja az okozati kapcsolat gondolatát. — Semmi sem történik — mondja Ámosz — ok nélkül. S az okozatból visszakövetkeztet-

hetek az okra. Ha két embert együtt látok, tudom: ismerik egymást. Ha hallom az oroszán jellegzetes, diadalmas ordítását, tudom: zsákmányra csapott. Ha megharsan a riadó a városban, a nép tudja, hogy katasztrófa közeleg. Ha katasztrófa közeleg, tudom: Isten haragszik. És ha Isten megnyitja az ember lelkét, hogy lássa a közelgő veszedelmet, lehet-e hallgatni? Nem válik-e az ember tüstént riasztó őrré, prófétává? Az oroszán iszonyatos ordítására minden teremtet lélek remegő gyermekké lesz, ugyanilyen törvényszerűséggel hirdető próféta lesz az ember a nagy Isten szavától.

Két dolgot is megmagyaráz itt a próféta. Az egyik az, hogy közeledik a vég, mert Isten akarja, nyilván a bűnök büntetéséül. A másik az, hogy a prófétát mégis intő őr gyanánt küldi a végső veszedelem előtt Isten, riadót fújni, fölriasztani a közömbös, tunya népet.

Meggyőzte-e Ámosz a hallgatóit? Talán nem, de gondolkodóba ejthette, mert egy bizonyos: Ámoszt nem ölték meg azon nyomban és börtönbe sem vetették, — szabadon elmehetett és más napon újra szólhatott. Hallgassuk ezt a beszédét figyelemmel, — így gondolkodhatott, az új beszédet hallván, a tömeg — mert végre most ez az Ámosz is úgy beszél, mint a többi jós, most az egyszer ő is Izrael ellenségeinek pusztulását jövendöli, mint jó izraeli patrióta-látnokhoz illik.

«Igy szól az Úr:

*Damaszkusz három gonosztette miatt,
sőt négy miatt*

nem vonom vissza határozatomat,

mivel vascséplőkkel csépelte meg Gileádot.

Tűzet vetek azért Hazáel házára

*s megemésztí Benhadad palotáit.
És kiírtom Ön völgyének lakóit,
a jogar viselőjét Béth Édenből,
összetöröm Damaszkusz zárját
és fogva vitetik Aram népe Kirbe.
Úgymond az Úr».*

Az északi szomszédról, a szír-aram népről van szó. Aram királya, I. Ben-Hadad, sikeresen harcolt Izrael ellen. Későbbi utóda, Hazáel, mint a Királyok Könyvében olvassuk, Elisa prófétától jövendőt kérdez. Elisa sírvafakad. *«És mondta Hazáel: miért sír az én Uram? Felelte Elisa, mert tudom a veszedelmet, amelyet Izrael fiaira hozol: az ő városait megégeted, ifjait karddal fogod megölni, gyermekeit földhöz csapod, terhes asszonyait kettévágod.»* Valóra vált a jóslat, Jósámot, Izrael királyát legyőzték a szírek és végig pusztították a Jordán északi partvidékét. Sokáig uralkodtak itt. Ámosz idején II. Jarobeám régen legyőzte volt őket. Mégis jólesik a népnek hallgatni a harcias szónoklatot, hogy Isten számon kéri Szíria «három, sőt négy bűnét». Ez azt jelenti: 3—4 halálos bűnt is rá lehetne olvasni e népre — de én csak egyet nevezek meg, az is elég a büntetésre: a szörnyű hadi kegyetlenséget. Vajjon valóban az akkori cséplő eszközzel, a szánalakú, alul vasfogakkal kivert cséplőszekérrel hajtatott-e végig Gileád emberein a szír király — nem tudjuk. Annyira kegyetlenek talán mégsem voltak az idősámítás előtt a VIII. században, talán csak azt akarta mondani: nagyon kegyetlenül elnyomta Hazáel Gileádot.

Szívesen hallgatja a béth-éli tömeg a kegyetlen szomszéd bűnhődéséről szóló beszédet. De talán még inkább

felcsillan a szemük, amikor az ősi ellenségre, a filiszteusokra kerül a szó.

Igy szól az Úr:

*Gáza három bűne miatt, sőt négy miatt
nem vonom vissza határozatomat,
mert elhurcoltak foglyokat,
hogy kiszolgáltassák valamennyit Edomnak...*

*...az ammoniták három bűne miatt,
sőt négy miatt*

*nem vonom vissza határozatomat:
mert felhasították*

*Gileád terhes asszonyait,
csak hogy határaikat kiszélesítsék.*

*Ezért tüzet vetek Rabba falaira, hogy palotáit
megeméssze...*

*...Királyuk pedig száműzetésbe megy, ő és fejedelmei.
Ez a szózata az Úrnak.*

Igy szól az Úr:

*Moáb három bűne miatt, sőt négy miatt
nem vonom vissza határozatomat:
mert mésszé égette Edom királyának csontjait.*

*Ezért tüzet küldök Kir Moáb ellen,
hogy megeméssze palotáit*

és kiirtom közepéből uralkodóját

és minden fejedelmét elpusztítom vele

*és Moáb hadizajban, csatakiáltások és harsonazengés
közt pusztul el,*

szózata ez az Úrnak...

A hallgatók csodálkozva kapják fel a fejüket. Ez a szakasz már igen meglepő: a beszéd szokatlan fordulatot vett, hiszen most nem Izrael ellenségeiről van szó, két pogány nép között folyt ez a harc, Isten haragja pusztán az erkölcsi bűn, az embertelen kegyetlenség miatt gerjed fel Moáb ellen. Már megint azt lehet érezni:

valaki más a próféta Istene, mint a népe: nem a boszszús, megtorló nemzeti Isten, hanem a mindenség, a történelem, az emberiség Egyistene az, aki igazságságot, könyörületes emberséget követel mindenektől s maga is igazságos. Ez készíti elő a döntő utolsó szakaszt a beszédnek. Ez a szakasz mint ostor vág végig a megriadt tömegen, amely az előbb még ujjongott az ellenség vesztén.

«Igy szólt az Úr:

Izraelnek hátom bűne miatt, sőt négy miatt

nem vonom vissza határozatomat:

hogy pénzért adják el a szegényt,

s a szűkölködőt egy pár saru miatt!

Jaj, vágyakoznak a föld porára a szegények fején

és a nyomorultak útját elfordítják,

zálogba vett ruhákon nyujtózkodnak

és birságoltak borát isszák!

A profétai vallás szinte ezekben a szavakban emelkedik hatalmas fönségben a nemzeti vallás fölé. Izraelt is elpusztítja az Úr, ha megérdemli. Isten a nép fölött van, mint ahogy felette van a hősködő és gyűlölködő szólamoknak az erkölcsi igazság.

De a nép nem könnyen adja meg magát. Nem építettek-e Adonájnak hatalmas szentélyeket Béth-Élben, Gilgálban? Ámosz nem habozik kimondani, hogy a templomokban hiába keresik az Urat.

«Ne keressétek Béth-Élt és Gilgálba ne

menjétek... Keressétek az Urat, hogy

éljétek, nehogy tűzzel csapjon le

reátok, olthatatlan tűzzel, Izrael háza!

Ürömmé változtatják a jogot és az

igazságot a földre terítik.

*Gyűlölik azt, aki bizonyítékot ad az ítéletben,
aki igazat beszél, megvetik.*

*Ezért, mivelhogy tapostok a szegényen
és ajándékot tőle —*

*faragott kőből építtettek házat, de nem fogtok bennük
lakni,
gyönyörű szőlőkerteket ültettetek, de nem isszátok majd
borukat.*

*Mivel tudom: sok a bűnötök
és töméntelen a vétkeitek,
erőszakot tesztek az igaz emberen, megvesztegetést vesztek el
és a szegényt az ítéletben kiforgatjátok jogából.*

A templomokban, a vad és zabolátlan kultuszok helyén hiába keresitek Istent. «Keressétek Istent, hogy éljétek», — viszont csak az a nép maradhat meg, amelyik Istent igazán keresi. Hogyan lehet őt «keresni», azaz követni? Emberséggel, igazságossággal, szociális felelősségünk tudatával. A jog arra való, hogy védje a gyengét, hogy — mintegy — édessé tegye a szegény ember életét.

Ha azonban Izraelben a törvényt magát teszik elnyomóvá, az élet ürömévé, ha a hatalmasok gazdagsága a gyengék kifosztásán alapul — az igazágtalanul szerzett gazdagság nem maradhat meg, az ország elpusztul menthetetlenül.

— De az Isten velünk van, csak mivelünk, a választott néppel, a kiváló fajjal — így ismételteti a nép dogmaszerű elbizakodottságának búvóló ígét. Ámós azonban nem tágít:

*«Keressétek a jót, ne a rosszat, hogy éljétek,
és úgy legyen veletek az Úr, ahogy mondogatjátok.
Gyűlöljétek a rosszat, szeressétek a jót,
állítsátok fel a jogot az ítéletben,*

talán akkor megkönyörül az Úr, a Seregek Istene, József maradékán».

Igy szól Adonáj, az Úr:

*«Minden téren halottas ének,
minden utcán azt mondják, jaj, jaj!
és a parasztok halottas énekre hívják
a siratáshoz értőket. Minden szőlőkertben halottas ének lesz,
mikor átvonulok közepetted,
ígg szól az Úr».*

A nép ijedten kapkod maradék érveihez. Nem tanultuk-e, hogy lesz egy napja Adonájnak, amikor elpusztítja Izrael ellenségeit? Ámosz keserű gúnnyal fordítja ellenük a szót, az Úr napja Izrael bűnöseinek ítélet-napja lesz:

«Jaj azoknak, akik az Úr napjában hisznek!

Bizony sötétség lesz az és nem világosság,

és vakhomály, nem lesz fényugara,

*Bizony olyan lesz az, mint mikor valaki oroszlán elől fut,
és medve csap rá,*

menekül a házba, a falra támaszkodik két kezével,

és megmarja a kígyó!

Scylla és Charybdis példázatának e változatával azt jelképezi a próféta: nincs menekvés Isten haragja elől.

De a nép még egy érvet tud, mindennél hatalmasabbat: hát nem mi adjuk Adonáj kenyerét? Hát nem hozzuk a töméntelen áldozatot, hogy kegyesen fogadja kéréseinket?

A próféta nem riad vissza attól sem, hogy a nép szemébe vágja a «legszentebbnek», az áldozati kultusznak hiábavalóságát. Hallatlanul merész és új gondolatok, olyan szavak ezek, amelyeket először mindenki szentségtörésnek érezhetett. De — úgy látszik — prófétá-

nak lenni annyit jelent, mint isteni kényszertől űzve az *egész* igazságot kimondani, semmit sem alkudni.

*«Gyűlölöm, megvetem ünnepeiteket,
nem állhatom ünneplő gyülekezéseiteket.
...lisztáldozataitokban nem találok kedvem,
hizlalt barmaitokból való áldozatokra rá sem nézek!
Vigyétek el tőlem dalaitok lármáját,
hárfdítok pengését ne halljam többé!
Hanem hömpölyöggjön, mint a víz, a jog
és az igazságosság, mint az áradó patak!»*

Istent, a Seregek Istenét, nem lehet megvesztegetni. Ünnepi gyülekezet, drága, nagyszerű áldozat semmi előtte, templomi ének és zene csak lárma, ha igazságtalanság, jogtalanság a hétköznapi élet tartalma. Ámosz nem hajlik meg a földi hatalmak előtt, a király és a főpap előtt, sőt a nép hiúsága és érzékenysége előtt sem.

Következik tehát az *ultima ratio* a meg nem alkuvó ellen: az erőszak. Amacja, Béthél főpapja, feljelentést küld a királyhoz. Izgatással, lázítással vádolja Ámoszt. Beszédei az ország rendjét veszélyeztetik. Űgyesen azt a mondatot «inkriminálja», amelyben a király halálát jövendöli a próféta. Ámosz valóban, mint láttuk, a bűnök következményeinek ábrázolásával azt akarta elérni, hogy ismét igazságosság és jog legyen a társadalom alapja Izraelben. De az inkriminált mondat, kiszakítva a gondolatmenetből, úgy hangzik, mintha a próféta királygyilkosságra izgatna. A király parancsot ad, hogy az idegen jövendőmondót ki kell utasítani az országból. Az ítéletet Amacja főpap közli Ámoszal.

«Szólt Amaga Ámoszhoz: Jós, eredj, fuss Juda országába, ott egyed kenyeredet, ott prófétáskodjál. De Béthélben nem prófétáskod-

hatol többé, mert királyi szentély és birodalmi templom az. — Felelt pedig Ámosz szólván Amacjához:

*Nem vagyok próféta, sem próféta tanítványa,
Pásztor vagyok én és vadfügék szedegetője.*

*De, az Úr vett engem a nyáj mögül
és az Úr szólott hozzám:*

eredj, prófétálj népem, Izrael ellen!»

Amacja minden szava tör; jósnak nevezi Ámoszt, kiutasítja, megfenyegeti, azzal gyanúsítja, hogy pénzért jövendőlő látnok s nincs is engedélye, hogy ebben az állami templomban beszéljen. Ámoszt nem ijeszti meg a fenyegetés, nem sérti a megvető szó, csak egy sérti: azt hiszik, ő afféle bérbevehető jó. Büszkén utasít el minden közösséget a jósok céhével. Neki Amacja azt mondta: ne prófétáljon. De Adonáj mást mondott, ő azt mondta: eredj, prófétálj. Hatalmas méltóság van ebben a válaszban. Amacja uraságával szemben az Úr szava áll. És egy mondatból jobban megértjük, ki volt Ámosz, mint ha hosszú vallomásokban számolna be önmagáról. «Vett engem az Úr» — a héber szó érezteti: megragadott, ellenállhatatlanul megfogott és vitt engem az Isten.

Ámoszt elhallgattatták. Bizonyára visszament juhai mögé, fügefái alá. De a beléfojtott szó égette bensejét, mint a csontjaiba zárt tűz. És így történhetett, hogy egyszerre nagy megvilágosodás támadt benne, kitalált valami nagyszerű módszert, hogy mégis hirdethesse, mit mondott az Úr. Tekercset készített bőrből és leírta mindazt, amit azon az ünnepi héten elmondott Izraelben. Talán elküldte maga helyett a könyvet Izraelbe, talán csak eltette, hogy majd, ha valóra válik mindaz,

amivel fenyegetett, meglegyen a bizonyosság: Isten akarata valósult meg. Nem soká, nem egészen harminc évig váratott magára a végzet. 722-ben elpusztult Somron és az asszír sereg feldúlta Izráelt. Nyoma veszett a tíz törzs birodalmának, de megmaradt az Ámosz kis könyve. Nyilván Ámosz maga sem sejtette, mit indított el, amikor kihegyezett náddal az első szót leírta az állati irhából készült tekercsre. A Szentírást, a prófétai vallást és a zsidó vallást, a keresztény vallásokat és az európai kultúrát. Mint ahogy Amacja főpap sem álmodhatta, mit köszönhet majd néki az emberiség s mi végre adott hatalmat kezébe az Isten.

Ki volt Ámosz? Próféta — «*nabi*» — volt-e? Igen és nem. Nem volt próféta a szó ősi értelmében, nem volt vajákos és jövődöléssel kenyerét kereső jós. De próféta volt egy új értelemben: olyan emberfölöttien nagy és érzékeny lelkiismeret, amelyen keresztül Isten nyilatkozott meg. Ha Istenhez való viszonyáról őt magát kérdeztük volna meg: egyszerű, világos feleletet kaptunk volna. A prófétához Isten szólt, ő ismeri Isten titkait. Világos előtte a dolog, szinte nem is lát benne titokzatos-ságot. Biztosan tudja a veszedelemt, Isten szándékát, tehát nem hallgathat. E biztos tudástól — az Úr szavától — észrevehetően elválasztja azt, amit csak a maga sejtésének tart: «*talán* megkönyörül az Úr József maradékán». Világos dolog ez az Istenről való tudás, de egyben eksztátikus boldogság forrása. Eksztátikus racionalizmusnak nevezte valaki ezt a tudatos izzást. A gondolkodásnak ezt a fehér izzását.

Mit tanított Ámosz? *Egy* Istent az egyik isten helyett, igazságosságot az áldozati kultusz helyett, embe-

riséget a *nép* helyett, történelmet a krónikák helyett. Szinte benne van már *en dynamei* az egész prófétai vallás. Tanítja, hogy Istenhez való viszonyunk: Isten keresése, a rossz gyűlölete, a jó szeretete. Az embernek emberhez való viszonyáról tanítja, hogy mindennek veleje az igazságosság és a társadalmi felelősség tudata: a jog. Vallja, hogy a becsület, az erkölcs nemcsak az egyént, hanem a közösséget, az államot is kötelezi, a politika s az országok egymás között való viszonya nem mentes az erkölcsi követelmények alól, hanem azonos az erkölccsel és a tisztességgel.¹

Majd még Hósea többet fog szólni a szeretetről és a részvétről, Jesájának hatalmas mondanivalói lesznek Isten szentségéről, Jeremiásnak a lélek vágyódásáról Isten iránt és Istennel való gyötrő viadalairól, Ezekielnek az egyén erkölcsi felelősségéről és a halál felett diadalmaskodó reménységről, a babilóniai prófétának a bizodalomról és a vigasztalásról, valamennyinek az emberiségről, Izrael feladatáról és az Isten országáról; de már itt az elején megtörtént az alapkövetel a nagy szentélyhez, az isteni erkölcs, az erkölcsös vallás templomához.

Egy másik próféta szavát idézem befejezésül:

«Én elküldelek hozzájuk, mondd meg nekik, mit mondott az Úr. Ők — ha hallgatnak reád, ha nem — meg fogják tudni, hogy próféta járt köztük.»

Akár hallgatott Izrael Ámoszra, akár nem, — pró-

¹ V. ö. Heller Bernát: Ámosz, a próféta típusa. Bp. 1942. — e sorok lezárása közben jelent meg.

féta járt közöttük, író-próféta, könyvének tanításai talán kétezerhét száz évvel később sem időszerűtlenek. Akár hallgatnak reájuk, akár nem.

DR. BENOSCHOFKY IMRE.

MÁJUSI IMÁDSÁG.

Uram, ki májusi palástba burkolod a földet,
 Melyhez szépségben nincs hozzá fogható,
 Ki virágot csókolsz a rétek zöld fűvére,
 És muzsikával töltöd meg az erdők néma csendjét,
 A vágy szellőjét küldöd a lombsusogásba,
 Mosolyt a levélre, mint fényed ráragyog,
 Ki útra bocsátod a kis bogarat, férget,
 A színes kis pillangót, csillogva hogy szálljon,
 Téli némaságból felkelted a rögöt,
 Erőt adsz újra a befagyott pataknak,
 Hogy csobogva fusson, hová *Te* akarod:
Uram, az emberhez is nyujtsd oda karod,
 És akard, hogy *éljen!*
Uram, az emberhez is hajolj már oda!

Az emberhez is nyujtsd oda jó kezed,
 És simíts végig szívéen egy keveset,
 Hogy higgye még hittél, hogy őt is szereted...
Uram, az embernek is adj már adj tavaszt!

JESÁJÁTÓL A IV. EKLOGÁIG.

— Egy vallásos gondolat történetéhez. —

I.

Az i. e. 735. évben ismét súlyos veszedelem fenyegette Juda népét és Jeruzsálem városát. Izrael, az északi tíz törzs országa, nem tudván megnyerni a déli testvér-államot az asszír-ellenes koalícióban való részvételre, a közeli Arámmal együtt büntető hadjáratot indított Juda ellen. A támadás hírének hallatára «megremegett (a király) szíve és a nép szíve, amiként megremegnek az erdő fái a szélvihar előtt» (Jes. 7. 2.). Ácház, judai király, az ostromra készülődvén, éppen a védőműveket vizsgálja, amikor hivatlanul és váratlanul elébetoppan a próféta : Jesája. «A szövetkezett ellenség nem győzhet» — így szól a nem kért és nem várt biztatás — «mert Isten nincs velük». A király nyilván csodálkozva és talán kissé hitetlenül is hallgatja a naivnak látszó jóslatot. De a nagy hirdetés e pillanatának eksztázisában a próféta odakiáltja a tétovázó királynak : «Kérj magadnak bizonyságul csodajelt Istentől — legyen bár az mély, mint az alvilág, vagy a magasba szárnyaló» — ámde a király «nem akarja megkísérteni Istent». A bizalmatlanságot képmutató módon alázattal palástolni akaró szavakra válaszul felhangzanak a leghatalmasabb jesájai hirdetések egyikének szavai : «Magától ad majd jelet Isten» — így szól a szózat : — a fiatal nő fiút szül és elnevezi Immánuelnek. Ez a gyermek mézet és vaját fog enni, hogy tudatosan legyen képes különbséget tenni jó és rossz között. Még mielőtt kibontakoznék a gyermek

lelkében az értelem — elpusztul a két ellenséges ország, melynek királyaitól most még annyira retteg Juda népe. De Judára is súlyos napok várnak, amilyenek nem voltak még, mióta kettészakadt Dávid birodalma. A földművelés megsemmisül. Vadontermő mézet, vaját eszik mindenki az országban. Ahol a legvirágzóbb szőlőültetvények voltak, ott most a mindent felverő bozót középett íjjal-nyíllal fölszerelve is alig mer járni az ember. A szántóföldet, ahol nemrég még kapáltak-kaszáltak, legelőnek használja majd fel az új korszak embere...¹

Kevés szentírási szakasz van, amely többet foglalkoztatta a tudomány embereinek magyarázó-kedvét, mint ez a homályos, ellentmondásoktól terhes, csodás menekülést — iszonyatos összeomlást egyazon pillanatban hirdető látomás. Felmerült ismételten a gordiusi csomó erőszakos elvágásának gondolata. Jesája VII. fejezetét több, össze nem függő részre bontja a magyarázók nagyrésze.² Valójában a fejezet egysége vitathatatlan. Nemcsak a jesájai beszédek jellemzője, a

¹ Jesája, 7, 1—25.

² H. Schmidt magyarázata (Die grossen Propheten, 48 és kk., 67 és kk.), öt különböző, össze nem függő részt lát a 7. fejezetben: 2—9, 10—16, 17—19, 20, 23—24, 25). Procksch kommentárja hármát (1—9, 10—17, 18—25). A magyarázatok önkényes voltára hadd álljon itt csak egy példa. A 21. vers szerint mindenki egy tehenet és két juhot fog tartani. Ez H. Schmidt szerint nagy bőséget jelent, Procksch szerint «ein Bild traurigster Armut». — Viszont igazolt eredménynek tekinthetjük azt, hogy a 7. fej. nem magának a prófétának, hanem egy tanítványának, bár hiteles, elbeszélése. Ezt igazolja a 3. személy használata, szemben az 5., 6., 8. fej.-ek első személyben tartott elbeszélésével. Talán ez magyarázza meg a stílus szaggatottságát.

visszatérő vezérszó igazolja ezt,¹ hanem a belső összefüggés is: a 11. vers felszólítása a csodajel kérésére értelmetlen volna az előzmények nélkül, az utolsó mondatok pedig szemelláthatólag minden belső ellentmondás ellenére is egyugyanazon gondolat körül forognak.²

Melyik azonban az a szintézis, amely egyesíti magában az e fejezetben megrajzolt jövendőnek ellentmondó vonásait? A prófécia veleje kétségkívül: a palesztinai kultúra összeomlásának hirdetése. De — és így értjük meg e homályos részt — a *világösszeomlás* egyúttal a világ *újjászületését* is jelenti. Amikor összedől mindaz, ami a mostani kultúrát alkotja, ugyanakkor visszatér

¹ Fejezetünkben az Immánu-él (7₁₄, 8₈, 10 (és a «tej és méz» 7₁₅, 22, mint pl. a 2. fej.-ben a „leborúl az ember és legörnyed a férfi”) (9, 11, 17 vers), az 5.-ben a hatszor visszatérő jajkiáltás, a IX. 7—X. 4., V. 24—25 egybetartozó szövegrésznél a refrain.

² Igen elterjedt az a felfogás is, hogy Jes. 7. nem messiánikus, csupán annyit mond, hogy rövidesen eljön a megszabadulás, amikor az anyák indíttatva érzik magukat arra, hogy gyermekeiket «Immánu-él»-nek nevezzék (Isten-velünk). Ámde elfogadva ezt a magyarázatot: hogyan nevezheti Jesája a megszabadulás utáni öröm jelét **אוֹת**-nak, jövőt-hirdető csodajelnek? A gyermek születése csak akkor **אוֹת**, ha akárcsak kevéssel *megelőzi, előrehirdeti* a megszabadulást, vagy legalább is egybeesik vele. Hogy ki a csodás gyermek anyja: a próféta felesége-e? a királyné-e? egy véletlenül mellettük elmenő fiatal asszony? vagy képzelt személy? — nem lényeges. A jesájai hirdetés tehát nem eschatológikus, mert nem a távoljövőre, hanem a próféta saját napjaira vonatkozik; de messiánikus annyiban, hogy *egy* gyermek születését hirdeti, akinek személyétől várja a jövőt illető elképzelései megvalósulását. Ez a gyermek természetesen nem «isteni» — az «isteni gyermek» fogalmát a zsidó vallás nem ismeri.

a boldog őskor. Az emberek a földművelés mesterséges terményei (szőlő és gabona) helyett a nomád élet táplálékát (méz¹, tejtermékek) élvezik. Csakhogy a földműveléssel együtt eltűnik mindaz a bűn is, amelyet a kultúra hozott létre és visszatér az, ami megelőzte az emberi művelődés kialakulását: az őskor, amely a régi ember érzése számára nem a barbárság történelemelőtti kora, hanem az Édenkert aranykorának elvesztett szépsége. Ehhez az alapgondolathoz, mely érthetővé teszi a bőség és nyomorúság ez ellentétes rajzát, még egy másik vallásos gondolat is járul: a megjövendőlt kor bekövetkezését egy gyermek születése jelzi — *jelzi* csupán, de nem *hozza el*, mert az események ura maga Isten marad. Nyilván nem arról van szó, hogy a gyermek lesz a megváltó — hiszen még «nem tud különbséget tenni jó és rossz között», amikor az ellenség már elpusztult. A gyermek születése maga a fordulópon. A megszabadulás Isten műve, a csodás gyermek megszületése csak מִן־צֶדֶק csodajel, semmi egyéb.² Hasonló a jellege pl. Jesája IX. fejezete híres messiási hirdetésének: «A nép, mely sötétségben járt, nagy világosságot

¹ A mézet a Biblia korában csak vadon találták, v. ö. Mainzer: Bienenzucht, MGWJ 1909, 539–552. l. Méhtenyésztést még nem ismertek. A tej és méz egyébként gyakran szerepel mint a paradicsomi bőség, sőt, mint az «istenek-eledele». Palesztina «tejjel-mézzel» folyó országgként való megjelölése nem az országnak való ságban volt főterményeit, hanem paradicsomi bőségét jelzi. (Gressmann: Der Messias 151 l.) Tej és méz, mint emberfeletti lények tápláléka szerepel a babilóniai és görög irodalomban is (Jirku: Materialien zur Volksreligion. A klasszikus irodalomra: Usener; Milch u. Honig, Rhein. Museum 57, 200 és köv.

² V. ö. II. Kir. 20, 8; 19, 29. Egyetlen kivétel Ex. 3, 12.

lát :... mert terhének igáját, a vállát sujtó botot szétzúztad, mint Midján napján... mert fiú született nekünk, gyermek adatott nekünk...» (Jes. 9. 1—6.). Figyeljük meg : az, aki összezúzza az ellenséget, *nem* a megváltó gyermek, *nem* a messiás, hanem : maga az Isten. A gyermek születése itt is csak jelzi, de nem idézi elő a megszabadulást, amely magának Istennek műve.

II.

Mítikus távlatokat nyit meg előttünk a tárgyalt fejezet. Az összehasonlító vallástörténet kereste is a gyökérszálakat, melyek a jesájai hirdetést az ókeleti világnézet talajába erősítenék. A különböző kutatások többé-kevésbé vitatható párhuzamokat találtak is az egyiptomi, szumér, babilóniai és iráni, sőt ind irodalomban,¹ de nem sikerült és minden bizonnyal nem sikerül a jövőben sem megtalálni az összekötő szálakat : a *párhuzamokból* nem lettek *összefüggések*.

A jesájai látomásban kifejezett szemlélet a világ történetét mintegy körforgás alakjában látja. A legtávolabbi jövő azonos a legtávolabbi multtal. Ez azonban nem végiggondolt logikai, hanem érzelemszülte hangulati elképzelés. A jövőről alkotott elképzelésekben

¹ A legfontosabb irodalom, melyet a továbbiakban csak a szerzők nevével idézünk : *Norden* : Die Geburt des Kindes 1931 ; *Weber* : Der Prophet und sein Gott, 1925 ; *Kittel* : Die hellenistischen Mysterienreligionen u. das A. T. 1924 ; *Heinemann* : Messianismus u. Mysterienreligion (MGWJ 1925, 337—355) ; *Trencsényi-Waldapfel* : Pásztori magyar Vergilius, 1938 ; *Gressmann* : Der Messias 1929 ; *Klausner* : Ha-rajon ha-mesichi ; *Zobel* : Gottes Gesalbter 1938.

éppen ezért nem a multnak egy bizonyos kora tükröződik, hanem a mult különböző korszakainak egyes vonásai egyesülnek. Az egyéni boldogság képét az Édenkertből merítik, a vallás megújulásának vonásait a sivatagi vándorlás állapotából, a zsidó nép jövője Dávid napjait fogja felidézni. Így ezek a képek egyaránt színezik a bibliai és a biblia-utáni irodalom eschatológikus elképzeléseit: mint egykor, Isten ismét megküzd az őskor szörnyetegeivel,¹ a béke ismét kiterjed az állatvilágra is,² az ember visszakapja mindazt, amit Isten Ádámtól elvett: arcának ragyogását, hosszú életet, magas termetet stb.³ A Nap, mely az első ember bűne után elvesztette fényét, ragyogni fog, mint egykoron, vagy — egy másik vélemény szerint — a teremtés első napjának ősfénye fog a világra sugározni.⁴ Egy másik midrás összeállítja azt a tíz dolgot, amelyet Isten a messiási korban megújít majd.⁵ Ugyanakkor a sivatagi vándorlás kora is a messiási kor analógiájául szolgál. Amiként egykor, úgy most is füst és lángoszlop fogja vezetni a megváltott népet (Jes. 4. 5.). Mint egykor Mózes Egyiptomba, úgy a megváltó is «szamárháton» fog Jeruzsálembé bevonulni. (Zech. 9. 9.). A Babelből hazatérők nem szomjaznak, mert «sivatagban járjanak bár, vizet fakaszt Ő számukra a sziklából, rácsap a szirtre, hogy víz ömlik belőle» (Jes. 48. 21.). Jesája kortársai a zsidó nép erkölcsi megújulásának zálogát a sivatagba

¹ Jes. 27, 1; Zs. 89, 11; Jes. 51, 9.

² Gressmann i. m. 150 – 35. 1

³ Gen. r. 12, 6.

⁴ Tanchuma B. Beresit 18. §. Gen. r. 3, 6.

⁵ Ex. r. 15, 21.

való visszatérésben látják: «Íme én rábeszélem őt, kiviszem a sivatagba és ott szívére beszélek. Ott visszadom szőlőit, hogy ismét úgy szólhasson hozzám, mint gyermekkorában, amikor kivonult Egyiptom földjéről» (Hosea. 2. 16—17.). Micha megjövendöli Cijon népének: «Eltávozol a városból, mezőn lakol majd... ott menekülsz majd meg, ott vált meg Istened szorongatód kezéből». A példák száma növelhető. De egyes részleteiben is kiütözik az eschatológikus képzetek mögül a sivatagi kor — jelesül: az egyiptomi kivonulás és a Vöröstengeren való átkelés — analógiája. «Kiszárítja majd Isten Egyiptom tengeröblét... ösvény lesz ez népe maradéka számára, amilyen volt Izraelnek, mikor kivonult Egyiptom földjéről.» (Jes. 11. 15—16.). Ugyanez a törekvés az aggáadásban. R. Akiba szerint a messiási kor 40 évig tart csupán, megfelelően a sivatagi vándorlás 40 évének és jellegében is hasonló lesz hozzá.¹ A messiás alakját sok elbeszélésben Mózes alakja szerint mintázzák. Izrael első megszabadítója, Mózes, megjelent Izrael előtt, eltűnt előle, majd visszatért hozzája: hasonlóképpen a Messiás is megjelenik majd Izrael előtt, eltűnik előle, de az idők végén ismét megjelenik.² A 45 napi távollét után előtűnő messiás manát fog hullatni. A messiás napjaiban a Szináj hegye Jeruzsálem fölött fog emelkedni, hogy mint egykor, úgy akkor is ott imádhassák Istent.³ Újra felhangzanak az egykori szináji szövetségkötés szavai: «Istenetek vagyok!»

¹ Szanhedrin, 99a.

² Sir ha-sirim r. ad 2, 9.

³ Peszikta di R. Kahana 144b.

Ellentétes irányzatot is észrevehetünk. Az ősmultat eschatológikus színekkel rajzolja meg a legenda. Mózes korában, így mondja a midrás, nem uralkodott sem betegség, sem bűn, sem halál.¹ A politikailag legboldogabb kort, a Dávid-Salamon korát, mesziás napšait is jellemző képpel ábrázolja Bibliánk. «Mindenki ott lakott szőlőtője és fügefája alatt». (I. Kir. 5. 5., v. ö. Micha 4. 4.)

III.

Kérdés az, van-e az emberi lélek örök boldogság-utáni vágyakozásán, a jelen szenvedéseiből multba és jövőbe egyszerre menekülő fantáziáján kívül különös oka is annak, hogy a jövődőt a mult színeivel festette a legenda. Hiszen nemcsak a mult szépsége-boldogsága, az Édenkert idillikus nyugalma tér vissza: visszatér az ős-káosz is (legalább is egy időre) és a világ teremtését megelőző kozmikus jelentőségű küzdelmek is. A messiási kor 400 évét — így tanítja a pszeudepigráfikus IV. Ezra könyve (7. 30.) — egy heti káosz, mélységes hallgatás követi, utána a halottak feltámasztása. A végső megszabadulást tehát megelőzi a végső küzdelem, amilyen a keleti, sőt a görög-római hitrege szerint is — Szentírásunk² ezekből a mítoszokból csak homályos célzásokat őrzött meg — a világ teremtését is megelőzte; a sivatagi életnek nemcsak szépsége, de küzdelmes, szenvedéses volta is megismétlődik. Szentírásunk és hagyományos irodalmunk egyaránt hangsúlyozza mind a kettőt: a megszabadulást és a megpróbáltatást. Az elfogadott magyarázat erre a jelen-

¹ Ginzberg: Legends II. 90—92. és a hozzáfűződő jegyzetek.

² Gunkel: Schöpfung u. Chaos 1896.

ségre: a próféták látens kultúra-ellenessége. Jesája nemcsak a fényűző palotáknak összeomlását jósolja, de vésztjelző jajkiáltása felharsan «Tarsis hajói és a szép képek» (2. 16.), a «szép és nagy házak» ellen is (5. 9.). Tanítványa, Micha, a «föld városainak» pusztulását (5. 10.) nem fenyegetésképpen, hanem messiási hirdetésként ígéri. A dolgozatunk kiindulópontjaként idézett Jes. 7. fejelet a messiási kor ételeként a vadontermő mézet és a pásztorok italát, a tejet szerepelteti.

Ismerjük egyes népmeséknek azt a célzatát, hogy a földművelést az állattenyésztéssel szemben háttérbe szorítsa. Tudjuk, hogy ez még Szentírásunk elbeszélő részeiben is mutatkozik (Káin földműves, Ábel állattenyésztő);¹ és tudjuk jól azt is, hogy ennek a szemléletnek éppen a Biblia korában különleges oka is volt. A földműveléssel kapcsolatos egyes népszokások szorosán kapcsolódtak a kánaáni Báál-kultuszhoz és még Hósea is szemére veti népének (2. 7—15.), hogy «kenyerét, vizét, olaját, búzáját, mustját nem Isten, hanem a báálok ajándékának tekinti». Köztudomású azonban, hogy ez, vagy hasonló jelenség — a földműveléssel szemben való ellenszenv — nemcsak a zsidó népnél jelentkezik. Ovidius leírásában az aranykor idején mindent magától termett a föld. Ez az elképzelés nemcsak a csodás termékenységét színezi ki, hanem erkölcsi célzata is van: a föld «megsebzése», felszántása, az aranykor végét jelenti. A tengerhajózás, a bányászat: mind, mind bűn. Így érez Horatius is: a tengerjáró hajók az ő szemében is «impiae rates» (Carm. I. 3. 25.) és pályája

¹ Trencsényi—Waldapfel: Az oxfordi symposion (Heller- emlékkönyv 117—118. l.).

elején a menekülés egyetlen útját a fenyegető polgárháborúktól csak Róma elhagyásában és a maguktól termő, hajók járásától messze került «*felices insulae*» felkeresésében látja (Ep. 16. 42. s kk.). Ennek az érzésnek mitológikus gyökerei messzire nyúlnak a görög-római világban, melyből a példáinkat vettük (Prometheus!).

Mindezeket tudva, már nem fogunk a zsidó próféták kultúra-ellenességéről beszélni, hanem egy általános jelenségről, amely adott körülmények között szükségszerűen lép föl. Ez a «kultúra-ellenesség» egyébként is inkább tudatalatti hangulat, amely nem annyira a jelen bírálataiban, mint inkább a távoli mult romantikus rajzában és a messi jövőről alkotott elképzelésekben nyilatkozik meg — és ott sem következetesen. Jesája pl. másutt maga hangsúlyozza a földművelés törvényszerűségeinek isteni eredetét (28. 23—29.). Ámósz könyve éppen a földművelés és szőlőművelés áldott voltáról szól egyetlen messiánikus részletében (9. 13.). És a bibliai irodalomban nem is a kultúra-ellenes hangulat lett uralkodóvá, hanem a kultúra igénye, a VIII. zsoltár alaphangulata, hogy minden emberi érték és vívmány, az emberi szellem minden diadala nem Isten ellenére, hanem Isten akaratából jött létre. «Urunk, Istenünk, mily hatalmas a Te neved...» De — mint árnyék a fényt kíséri, még ugyanannál a prófétánál is, az uralkodó eszmét a lélek mélyén élő vágyakozás valami ősbibb, boldogabb, egyszerűbb élet után.¹

¹ Ez éppúgy nem ellentét, mint ahogy nem ellentét az, hogy a földművelés dicséretét zengő *Georgica* költője, Vergilius, aranykorrajzában szintén a földművelés-nélküli őskor képét vetíti a jövőbe.

IV.

Az idézett jésájai hirdetéseknek fontos vonásuk az, hogy Isten maga, nem ember az, aki ezt a megálmodott jobb kort elhozza. Nem, mintha ezek a hirdetések tagadnák a személyes messiás uralmát, király-voltát. A lényeges vonás csak az, hogy a végső győzelem kivívása megelőzi a meghirdetett király uralmát. Amiként Ádámot készen várta a világ, úgy a messiás eljövételére is fel kell készülnie az emberiségnek. Minden ellenségnek le kell verve lennie, még mielőtt a messiás fellépne; ő csak egy Istentől már megváltott világ megváltottságát teszi teljessé.¹ A Seregek Istene az,

¹ A bibliai zsidóság politikai világképében eredetileg nem vágyalom, hanem valóság volt az Isten királyságának gondolata. (Buber: Königtum Gottes 207 l.), Kaufmann: Toldot ha-emuna ha-jisraelit I. 686—708 l. Gideon mondása: «sem én, sem fiaim ne uralkodjanak fölöttetek — Isten legyen a királyotok» (Bir. 8, 23) nemcsak vallási, hanem úgyszólván politikai kijelentés. Ez a politikai felfogás mint valóság a zsidó királyság megalapításával megbukott, de tovább élt mint az ősmultra és a távoljövőre egyaránt kisugárzó fantázia. Ez a koncepció, mint láttuk, valójában ott van ama hirdetések mögött is, melyek látszatra embernek eljövendő királyságát vallják. Ez a gondolat tehát az eschatológiában is centrális jelentőségű — nem csupán mellékes és periférikus, mint sok kutató vallja (Gressmann i. m. 209 l.). Ezzel szemben másodrendű kérdés az, személyes messiást vallunk-e vagy nem. Innen van a próféták hirdetésének ingadozása ezen a ponton (Jes. 2. és 9, 11 fej. ellentéte). Még a Talmud korában is akad egy R Hillél (nem azonos a nagy Hilléllel, mint még Gressmann is i. m. 451 l. gondolja) aki a személyes messiásban nem hisz, de a messiási hit egyéb összetevőinek igazságát vallja. Helyesen veszi észre Abarbanel Izsák (Jesuo mesicho, Königsbergi kiadás, 1861, 28a l.), hogy a messiási hit alkotórészei között (ő maga tizet állapít meg i. m.

aki «ágaitól megfosztja nagy erejével az ellenség lombkoronáját» (Jes. 10. 33.), hogy utána feltámadhasson a «hajtás Jisáj fürzsökéből» (Jes. 11. 1.);¹ Ő az, aki szétzúzza Góg és Magóg ostromát (Ezek. 38—39.). A Biblia-utáni irodalomban is láthatjuk példáit ennek a szemléletnek. Az i. e. II. sz.-ban íródott Henoch könyve ú. n. pásztorlátomásának befejezésében (90. 13—38.) a messiás születését megelőzi a pogány népek, a lázadó angyalok, valamint a bűnösök fölött való végső ítélet. A rabbinikus irodalmon is át meg átsillan ez a vallási felfogás. «Közvetlenül a messiás napjai előtt nagy pusztulás vonul majd végig a világon: a gonoszok megsemmisülnek, az «Isten szőlőskertje» azonban tovább virágzik, illatozik».² Egy eretnek megkérdezte R. Abbahut: mikor jön el a messiás? — Ha titeket a sötétség borít majd — hangzik a válasz. (Szanhedrin 99a.) — Így szól Isten Izraelhez: e világban ember segített meg benneteket — de a jövőben *Én magam* váltalak meg, akkor nem igazhatnak le többé soha.³

Az Isten királyságának, ennek a legősibb zsidó vallási-politikai ideálnak hite és reménye szólal meg a messiási segítségnek ebben a transzcendens megfogalmazásában: de mögötte rejlik talán egy másik gondolat is.

26b l.) csak az egyik a személyes messiás hite. A hit lényege: Isten világoralma.

¹ Jes. 10. és 11. fejezete között valójában nincs belső összefüggés. — mindkettő egymástól független hirdetés — de a zsidó hagyomány kapcsolatot látott köztük akkor, amikor Peszach 8. napjának haftórájában a 10. fej. utolsó mondatait hozzáfűzi a 11. fejezethez.

² Sir ha-sirim r. ad 2, 13.

³ Tanchuma B. Acharé 18. §.

Az, aki a megváltás záloga, nem élhetett együtt a gonoszokkal. «Az aranykor teljes megvalósulásához annak kell átvennie a cselekvést, aki nem is élt már együtt a bűnnel.»¹ De ezen a ponton szólal meg az *antinómia*. Nem tudja elképzelni a vallásos képzelet azt sem, hogy a messiás szerepe merő passzivitás legyen. A hívó képzelet azt is kívánja, hogy a messiás-király küzdelmek árán maga győzze le diadalmasan a sötétség hatalmait. Izraelnek «terhes igáját» Isten töri le, de a «hatalom és a határtalan béke gyarapítója» a messiás-gyermek lesz (Jes. 9. 3., 5.). A boldog kor betetőzése magára az *emberre* vár. A prófétákban a kétfajta szemlélet közül néhol az egyik, máskor a másik jut előtérbe; a vallási messiásképzetben az isteni gondviselés megváltó hatalma jut előtérbe, a prófétai-politikai szemlélet pedig az ember erejét és feladatait hangsúlyozza. Uralkodóvá ez az utóbbi lett. Ezekben a sorokban csak arra óhajtottunk rámutatni, hogy ez a kétfajta messiáshit lényegében és eredetében egységes: Isten viláгурalmát áhítja és hirdeti.

«A messiás nem élhetett egyszerre a gonoszokkal» és «a messiás küzdi le a gonoszokat» ez a kettősség határozza meg a messiásvárás belső ellentmondásait. A későbbi képzelet a messiás eljövételét közvetlenül megelőző napokban a végső veszedelem korát látja: a népek mind Jeruzsálem ellen gyülekeznek, úgy látszik — mindennek vége. De íme, hirtelen megjelenik a messiás és leveri mind a gonoszokat. «Nagy szorongatás ideje lesz az, amilyen nem volt, mióta ember

¹ Trencsényi-Waldapfel i m. 86. l.

él a földön — ez időben segítetik meg néped» (Dániel 12. 1.).¹ A végső szorongattatást kiszínező legendák azonban nemsokára nemcsak kívülről jövő elnyomást feltételeznek a végső megváltás előtt, hanem az ezzel együttjáró belső, erkölcsi süllyedést is. Henoch könyve, a Szibillák, a midrások egyaránt a legkomorabb színekkel rajzolják meg a «megváltással vajudó» idők roppant szenvedéseit.²

Tudjuk, hogy a zsidó eschatológiában ez a kép lett uralkodóvá. A pszeudepigráfikus és midrási irodalom akkor, amikor a messiás fellépését az Isten ellenségeinek összeomlása elé helyezte — bár e gondolat gyökerei szentírásiak — egészen más vallásos gondolat kifejezőjévé lett. Míg az eddig vázolt elképzelés csak a gonoszság megsemmisülése után, egy erkölcsileg már tiszta világban tudja hinni a fizikai megváltás beteljesedését, addig a hagyományos irodalmunkban uralkodó felfogás így szól: a legmélyebb fizikai s erkölcsi süllyedtség idején hirtelen-váratlan fénnel ragyog majd fel Isten kegyelmének jele: a messiás. «A messiás eljövetele előtt a szégyentelenség lesz uralkodóvá. Nagy lesz a drágaság... a (római) birodalom eretnekséggé változik, és nincs, aki jóra intene... az írástudók tudása értéktelennek bizonyul, a büntelent kigúnyolják, az igazság — nincs sehol. Kiben bízhatunk még akkor? Égi Atyánk kegyelmében.» (m. Szóta II. 1.)

¹ Dán. 12. j. eredetileg nem eschatológikus — nem a távoljövőre, hanem saját korára vonatkozik, de az utókor a jövőre szóló hirdetést látott benne.

² Jó összeállítást ad Zobel i. m. 29—50. l.

A misnának ezt a komor rajzát számtalan változatban bővíti -variálja a midrások hosszú sora. Annyira uralkodóvá lesz ez a gondolatmenet, hogy a messiás eljövetelét megelőző «szülőfájdalmak» képzete szinte közmondásossá lesz, sőt felhangzanak a talmudi irodalomban hangok: «Bár jönne el a messiás, csak én ne érjem meg!» (A megelőző szenvedések miatt).¹

Ez a kép tehát a már vázolt prófétai elképzelést kétős irányban módosítja:

a) A megváltást megelőző kort nemcsak ellenségokozta veszély, hanem erkölcsi süllyedés színeivel is jellemzi.

b) A messiás személyét is belevonja a küzdelembe.

Teljes félreértése volna azonban a népléleknek az a feltevés, hogy a messiásvárás tán legősibb formájának ez a visszajára-fordulása elméleti vallási megfontolások eredménye. A képzelet útját — úgy érezzük — itt a rideg történeti valóság határozta meg. A szenvedő tömegek vigasztalást keresnek megváltás-hitükben. És a vigasztaló gondolat ez: nincs olyan fizikai és erkölcsi süllyedés, melyből ne remélhetnők a megváltást; de ettől csak egy lépés a gondolatnak ilyen megfogalmazása: a legmélyebb süllyedés idején *kell* eljönnie a megszabadulásnak! Így fordul visszajára a jesájai kép: ott a messiás megszületése, ill. kora gyermeksége egyidejű az ellenség bukásával, emitt a messiás a zsidó történet tragikus összeomlásának napján: a szentély pusztulásának órájában születik meg,² hogy azóta is

¹ Szanh. 98b.

² jer. Berachot 5a (II. 4.) v. ö. Gressmann i. m. 449—462 l.

féltő-fájó szeretettel virrasszon népe gyászos sorsa felett.¹

Ámde mindvégig megmaradnak a nyomai annak a másik felfogásnak, amely nem tisztán isteni kegyelem-től, hanem az ember (a midrások messiánikus helyein mindenütt : Izrael) autonóm akaratától várják a megszabadulást.² R. Józua b. Lévi (III. sz. első fele) találkozott a messiással. Róma kapujában ült a kol-dusok között : «Mikor jelensz már meg néped előtt» — kérdi a rabbi. — «Ma». «Napok múltán, amikor az ígélet nem teljesült, Elijjáhu sugallatára megérti a rabbi,

¹ A zsidó hagyomány keveset szól a messiás születéséről. A szóbanforgó aggáda csoportot (jer. Berachot 5a és a párhuzamos helyek) Abarbanel pl. úgy magyarázza, (i. m. 40b), hogy Isten a szentélypusztulás órájában határozta el a messiás elhozatalát. Több aggáda a messiás praexistenciáját vallja (Gen. r. ad Gen. 1, 2) «Isten szelleme lebegett a vizek felett» — ez a messiásra vonatkozik. (idézi : Abarbanel i. m. 46b). Ismét másutt csak arról olvassunk, hogy a messiás *neve* praexistens.

² Mégis ott vibrál a lelkek mélyén az a másik, ősbibb felfogás, hogy a messiás, a béke fejedelme, nem lehet ugyanakkor a háború hatalmasa is. És — minden bizonnyal a népükért való harcban elhullott «messiás»-ok (Chizkijja, Menáchém — mindkettőről megemlékszik Josephus : Ant. XIV. 9, Bellum II. 17) bukásának meg-rázó hatása alatt is — kettébontják a messiás alakját. Megszületik a béke-fejedelem mellett a harc messiásának elképzelése is, a «Dávid fia» mellett a József törzséből eredt, szenvedő messiás. A népek végső támadása a József törzséből való messiás idején következik be ; őt megölik, Izrael pedig 45 napig bolyong a pusztában. E közben Isten maga megsemmisíti a már Jeruzsálem előtt álló ellen-séget, népének pedig odakiáltja : «Menjetek Edómba!» (= Róma). Ott Rómában jelenik meg mindezek után az igazi messiás (Lekach Tov ad Num. 14, 27 id. Strack-Billerbeck : Kommentar zum N. T. IV. 878, k.).

hogy a messiás a zsoltár szavára célzott: «Ma, ha az Ő szavára hallgattok» (Zs. 95. 7.).¹ — Míg tehát a midrásirodalomban uralkodó felfogás a messiás eljövetelét az isteni gondviselés kozmikus jelentőségű tervébe ágyazza belé és mintegy függetleníti a mi akaratunktól, tetteinktől: észrevesszük másfelől azt a tendenciát, hogy Izrael kötelessége a maga erejéből, megtéréssel, a szombat megtartásával² megteremteni a megváltás előfeltételeit. Vitát is olvasunk erről a kérdésről. A 100 körül élt két tannaita, R. Eliezer b. Hyrkanos és R. Józsuá b. Chananja közül az előbbi a megtérést a megváltás feltételének vallja, az utóbbi ezt tagadja.³ Más oldalról legalább azt hirdetik, hogy a megtérés a megváltásnak ha nem is megtörténtét, de bekövetkeztének időpontját és módozatait befolyásolja. Végül felmerül a két típus szintézisének kísérlete is. Ha Izrael megtér, elnyeri a megváltást; ha nem — akkor Isten kegyetlen királyt rendel fölénk, akinek intézkedései kemények, akár Hámánéi; ennek hatása alatt majd megtérnek és megváltatnak.⁴ Végül a két típus, mint alternatív lehetőség: Dávid sarja csak olyan nemzedékben jelenik meg, mely vagy csupa igaz emberből, vagy csupa gonoszból áll.⁵ De olvassuk ezt is: «Elmúlt már minden (előre kiszámított) határidő és még mindig nem jött el a megváltás. Most már minden csak a bűnbánaton és a jótetteken múlik.»⁶

¹ Szanh. 98a.

² jer. Taanit 64a.

³ Szanh. 97b—98a.

⁴ K. o. 98a.

⁵ U. o. 98a.

⁶ U. o. 97b.

V.

Számtalan formában, különböző alakban, részleteiben ellentmondóan és mégis mindenben túl: egységesen szólal meg a zsidó nép szellemi vezetőinek ajkán egy hatalmas érzés: a világ megváltatlan volta — és egy vágyakozás: a megváltás reménye. Ez az érzés és ez a remény végtelen, mint maga az emberiség. Gottfried Keller is így énekel: ¹

Es wandert eine schöne Sage
Wie Veilchenduft auf Erden um...
Das ist das Lied vom Völkerfrieden
Und von der Menschheit letztem Glück,
Von goldner Zeit, die einst hienieden —
Der Traum als Wahrheit kehrt zurück.. »

Egyiptomban, igaz, hogy «vaticinium ex eventu» alakjában, i. e. 2000 körül hangzik a jövendölés a délről jövő Ameni királyról,² aki «egyesíti a két Egyiptomot», alatta «a jog ismét elfoglalja a maga helyét, a jogtalanság elűzetik, — örüljön mindenki, aki ezt látja». A babilóniai megváltás hitét homályos célzásokból kísérli meg rekonstruálni A. Jeremias ³ — és úgy véli, hogy az Ur-Kaszdim-ból, a szumer hagyományokhoz sokáig ragaszkodott Uruk-ból származott Ábrahám-ivadékok innen hozták magukkal a messiás-hit magvát. Kár azonban, hogy egykorú szövegek nem támogatják kellőképpen a modern tudós eméletét. Napjaink vallástörténeti kutatásai megtanítottak arra, hogy

¹ Id. Norden i. m. 171 l.

² Gressmann i. m. 432. l.

³ Der Kosmos von Sumer 22. l.

az i. e. I. sz.-ban a zsidó, egyiptomi, iráni, babilóniai források alapján mindenféle egyaránt egy isteni, (vagy Istentől küldött) gyermek megszületéséhez fűzték a visszatérő aranykor jóslatát.¹ De feltűnő, hogy ezek a források mind későiek, a hellénisztikuskorból valók. Norden egyetlen hieroglifikus, Gressmann egyetlen ékíratos feljegyzést sem idéz, amely a jesájai messiáslátomásokhoz csak némileg is hasonló világossággal szólaltatná meg a maga megváltás-reményét. A hieroglif szövegek pl. nem emelkednek túl a «jobb idők» utáni vágyakozáson. Nincs meg bennük az a vonás, amely a bibliai és a későbbi zsidó messiás-hitnek lényege: a saját partikuláris, egyéni sorsunk megjavulásán túl a világ megújulásának hite. Az egyiptomiak szemében minden királyuk «Rá gyermeke», a napisten fia volt² és a sikeres királyok iránti hálájukat kifejezték azzal is, hogy fiktív jóslatok alakjában megjövendöltették az őskor egy-egy nagyjával kiváló tetteiket. Ez még nem messiánizmus. Sőt, e jövendöléseknek sokszor vaskosan reális részletei («a kalász öthatod rőfhosszú lesz stb.»)³ nagyon valószínűtlenné teszik azt, hogy valaha is előkerülhessenek a bibliai messiáshitnek hieroglifikus párhuzamai.

Az ókeleti világképnek az a tanítása, amely érintkezik a bibliai zsidóság szemléletével: a világ történé-

¹ Trencsényi-Waldapfel i. m. 87 l.

² Gressmann i. m. 470 l.

³ Dürr: Ursprung der isr.-jüdischen Heilandserwartung 1925, 17 l. Ugyanez a képzet a népmesében: Dähnhardt: Natursagen I 213, 214, 264. Basset: 1001 Contes III. 16., Löw: Flora I 795—796. (Dr. Heller professzor úr közlése.)

seinek körforgásáról, örök ismétlődéséről szóló tanítás. A világ eseményeinek körforgása — melyet a csillagok járása kormányoz — örökös, a világ-végéig meg nem álló; az áldás-korszakok és átok-korszakok egymásra következőse, periódikus sora szabályos és örökkétartó — így tanítja, így látja az ókeleti ember, és így önti filozófiai formába a stoa bölcselete. Ámde éppen itt találjuk a zsidó világkép lényeges eltérését. A Biblia megállítja ezt a végtelenbe torkolló folyamatot. A világ körforgása egyszeri: ha egyszer visszatért az ősmult boldogságának állapotába — ez a visszatérés az örökkévalóságot jelenti. A görög-római világ is hiszi az aranykor visszatérését, de az új aranykort új ezüstkör, új süllyedés fogja követni. Így kívánja ezt a megmásíthatatlan végzet. És mégis... az emberi lélek megváltás utáni vágya áttöri a filozófiailag megalapozott világkép korlátait. A klasszikus irodalom legjelentősebb «messiánikus» költeményének, Vergilius IV. eclogájának tulajdonképpen vallástörténeti jelentőségét abban kell látnunk, hogy hasonlóan a zsidó valláshoz: öröknek, véglegesnek tartja a visszatérő aranykort, melynek bekövetkezését ő természetesen már saját életében várja, mégpedig a polgárháborúk befejeződését követő első (i. e. 40) évre, Asinius Pollio consulságának évére.¹

«Már ily századokat perguess» — szólnak guzsalyukhoz
Végzetes egy akarattal a sors őrzői, a párkák.

A közös alapgondolaton — a végleges jövőként visszatérő ősmulton kívül a részletek is a meglepő párhuzam

¹ Az idézetek Trencsényi-Waldapfel i. m.-ben megjelent fordításából valók.

mok egész sorát tárják elénk Jesája és Vergilius között. Mint a Biblia prófétája, a latin költő is örömmel köszönti az emberi kultúrát eltörlő új aranykort:

Kalmár hagyja hajóit, nem hord büszke fenyőszál
— Mindenhol minden terem — át a tengeren árut
Föld a kapától nem szenved, szőlő a kacortól...

A hajózás megszűnése.. földművelés, szőlőtermesztés abbahagyása... mintha a próféta szavait hallanók...

Önként tér meg a kecske fejésre, duzzad a tőgye
S többé már nem féli a nyáj a hatalmas oroszlánt...
Elbukik a kígyó, meg a mérges csalfa növény is...

«...és együtt lakozik a farkas a báránnyal... s a baziliszkus odva felé kinyújtja kezét a kisdéd» (Jes. 11. 6—7.). «Nem léssen ott oroszlán, vadállat nem jut oda» (Jes. 35. 9.). «Tüske helyébe ciprus nő, csalán helyett mirtus» (Jes. 55. 13.).

Mindezt a boldogságot Vergiliusnál is egy gyermeknek megszületése jelzi. Már elébe újjong a világ ennek az emberfeletti kisdédnek:

S néked, gyermek, a föld maga első áldozatul hoz
Gazdagon omló repkénnyel keveredve gyökönkét.....

Még egyszer mégis meg kell vívnia ennek az ifjúvá serdült gyermeknek a «régibűn» maradványainak végső támadásával. De ez a végső nagy küzdelem — Trója ostromához, az Argonauták harcaihoz méltó — csak bevezetője a végső boldogságnak, melynek uralkodó vonásait már vázoltuk az imént: a kultúra megszűnése, az aranykor visszatérése, az állatokra is kiterjedő béke, a világ boldogsága egy istentől küldött király kormánypalcája alatt. Kétségtelen, hogy ezek közül

a különböző párhuzamok közül nem mindegyik egyforma jelentőségű, hiszen az emberi képzelet nagyon egyforma a maga végső boldogságának kiszínezésében. De kétségtelenül meglepő kettő lesz : az egyik az, hogy Vergiliusnál is a gyermek pusztaszületése jelzi a megváltás korának beköszöntét, amely korszakot tehát voltaképpen nem ember, hanem emberfölötti erő hoz el. A másik : hogy itt is ugyanaz a belső feszültség, mint a Bibliában és a hagyományos irodalomban. Itt is «megváltott világba» születik belé a megjövendőlt gyermek és mégis, neki is meg kell vívnia a maga harcát az őskor bűneinek maradványaival.

VI.

Aligha valószínű, hogy a párhuzamoknak ez a hosszú sora véletlen. Az első kérdés a római költő forrásaival szemben csak az lehet : az aranykor képzetének mely vonásait meríthette görög-római hagyományból, és hol kell keleti befolyásra gondolnunk. Az «állatbéke» gondolata pl. megvan már Aristophanes-nél és Theokritosnál, aki egyébként is mintája és példaképe Vergilius pásztorköltészetének. «Mert eljön az idő, amikor nem bántja a hegyesfogú farkas, fekvőhelyén látva, az őzborjút».¹ A visszatérő aranykor hite hozzátartozott az i. e. I. sz. néphitéhez, sőt arra is van adatunk, ha csak nagyon homályos is, hogy asztrológiai számítások alapján éppen a 40. évet tekintették a megváltás idejének.²

¹ U. o. 89 l.

² Norden i. m. 153—154 l.

De a vergiliusi látomás túl is ment a maga szűkebb világának körén. A már születésekor «szülőjére mosolygó» (62. sor) gyermekben a vallástörténeti kutatás egyértelműen a perzsa Zaratustra-mítosz közvetett hatását látja.¹ Rómában éppen az I. sz.-ban a csillagjóslás, a misztériumvallások, a keleti áltudomány mérhetetlenül el voltak terjedve. Augustus i. e. 12-ben mintegy kétezer «liber fatidicus»-t, jövő-dő-hirdető könyvet elégettetett.² Hogy nemcsak a plebs, hanem a szellemileg magasabb társadalmi rétegek is hatása alatt állottak ennek a «korszellem»-nek, szintén bizonyos. Az ekkor leginkább elterjedt filozófiai irányok keletimisztikus hatás alatt állanak;³ az i. e. 200 körül írt «kaldeus jóslatok» görög hexameterekben a megváltást hirdetik.⁴ A babilóniai eredetű csillagjóslás minden korábbi üldözés ellenére — i. e. 139-ben egy praetor kiűzte Rómából a zsidókat és a kaldeusokat⁵ — annyira elterjedt, hogy Pompeius egy kortársa, Nigidius Figulus szenátor asztrológiai tankönyvet írt⁶ és nem

¹ Nem hangsúlyoznám túlságosan a végső harc vergiliusi részleteit. A trójai háború említéséből arra következtetni, hogy Achilles szinte «Antikrisztus» (Gressmann 467 l.) és ebből arra következtetni, hogy Vergiliusnak itt görögellenes forrása lett volna — merészség. A trójai háború megismétlődését sem lehet a stoikus «világ-körforgás» gondolatával kapcsolatba hozni, hiszen ennek a schema szerint a visszatérő aranykor utáni időre kellene esnie. Az «új trójai háború» nyilván pusztán a «nagy háború» értelmében áll, mint éppen Vergiliusnál másutt is (Aeneis VI. 90 és kk.).

² Suetonius: Augustus 31. fej., id. Kerényi: E Ph K 54, 148 l.

³ Hopfner: Orient und griechische Philosophie 66. l.

⁴ K. o. 70 l.

⁵ Cumont: Les religions orientales⁴... 153 l.

⁶ Reitzenstein: Hellenistische Mysterienreligionen³ 25, 236 l.

lehetetlen, hogy Catilina és összeesküvő-társai a zendülés időpontját asztrológiai számítások alapján is határozták meg.¹ Az egyik előkelő papi rend, a «quindecimviri sacris faciundis», úgylátszik egyenesen a keleti művelődési elemek Rómába való közvetítését vállalta magára.² Vergilius maga is tanúságot tesz a keleti misztikus irodalomban való ismereteiről.³ A IV. eclogában is hivatkozik a «cumaei Sibylla» jóslatára — talán ugyanarra a forrásra, melyet ünnepélyes pillanatban, a «carmen saeculare» bevezetésében idéz Horatius is. Volt-e valóban a IV. eclogának egy bizonyos, magát a legendás Sibyllától származtató és azóta nyilván elveszett mintája, amelyből Vergilius messiási hirdetésének jellegzetes vonásait átvette, mint általában feltételezik — nem tudjuk.⁴ Talán valóbbszínű, hogy költőnk nem egyetlen mintára, hanem egy egész irodalmi irányra gondolt, amikor a Sibylla jövődőléséről szólt. Ennek az irányzatnak emlékeit — véletlennek minősítsük-e? — nagyobbbrészt éppen a zsidó eredetű Sibylla-könyvek őrizték meg. A zsidó, majd keresztény átdolgozásban ránkmaradt görögnyelvű hexameterekben írt Oracula Sibyllina nem egy rokonvonást mutat Vergiliussal. Az i. e. II. sz. közepéből származó III. ének⁵ messiási elképzelései is tudnak az Istentől földre

¹ Weber i. m. 71 l.

² K. o. 90 l. és kk.

³ Norden i. m. 151 l.

⁴ Gressmann i. m. 467 l.

⁵ Görög eredetijét kiadta Rzach, Wien 1891, németre ford. Kautzsch, Pseudepigraphen 177 l. és kk., Riessler: Altjüdisches Schrifttum... 1014 l. és kk.

küldött királyról, aki irtózatos küzdelem, világösszeomlás után leküzdi a gonoszokat, majd megalapítja a földön az örökbéke és örök boldogság korát. Mindez a zsidó apokaliptika általános elképzeléseinek sorába tartozik.

Vezethettek-e utak a zsidó néphittől, melynek elemei e korban már kialakultak, közvetve vagy közvetlenül Vergiliushoz? Rómában már i. e. 63-ban kisebb, néhány évvel később már nagyobb létszámú zsidó község létezéséről tudunk. Ezek a zsidók, a sírfeliratok egyhangú tanúságtétele szerint már nem a héber vagy arám, hanem a görög nyelvet használják. Nyilván eljutott tehát Rómába is a görög-zsidó irodalomnak nem egy terméke, elsősorban a Septuaginta. De tudjuk azt is, hogy éppen ebben a korban és egyáltalán nem eredménytelenül, térítő munkát is fejtett ki a zsidóság.¹ «...veluti te Judaei cogemus in hanc concedere turbam» — mondja Horatius (Sat. I. 4, 14.). Már az i. e. 139-ben történt kiutasításuknak indoka is az volt, «hogy megrontják a római erkölcsöket»² — nyilván: térítő munkát végeztek. Gondoskodtak arról is, hogy vallásuk tanításait írásban, és pedig a római embernek élvezhető formában terjesszék. Innen a sok, Aischylosnak, Sophoklesnek stb. tulajdonított, zsidó vallásos tanításokat hirdető idézet.³ Más oldalról is tudjuk, hogy ez a vallásos propaganda nem volt eredménytelen:

¹ Heller: IMIT-évkönyv 1930. «Zsidó hittedjesztés». (90—102 l.)

² Erről bővebben: Juster: Les Juifs dans l'empire Romain I. 259 l.

³ Ezek az idézetek összeállítva pl. Riessler i. m. 192, 246, 474 1047, 729, 1.

a magasabb rétegekből is tértek át teljesen vagy részben a zsidó vallásra. Számbelileg is jelentős, különálló réteget alkottak a fél-zsidó, fél-pogány «istenfélők».¹ Még nagyobb azonban a zsidó hatás oly értelemben, hogy a nemzsidó társadalomban bizonyos zsidó ismeretek — úgy, mint manapság, legtöbbször zavarosak és felületesek — elterjedtek. A Szentírás határozott ismeretének klasszikus íróknál alig van nyoma,² de viszont az egyiptomi varázs-papiruszok ráolvasásaiban lépten-nyomon találkozunk a tetragrammával és más misztikus zsidó Isten-nevekkel.³ Mózes neve is ismételtelen előfordul. Semmi sem zárja ki tehát azt, hogy Vergilius is ismerhette — ha csak ködösen is — a zsidó örökbéke-elképzelések egyes vonásait.

Nem annyira a titokzatos gyermek csodás születésében fogjuk azonban látni a zsidó hatást Vergiliusra, mint inkább az egész gondolatkörben: a visszatérő örök aranykor és az azt megelőző végső nagy küzdelem képzetében. A többi párhuzam pedig csak arra fog bennünket megtanítani, hogy — a kiváló magyar etnológus szavával élve — «az emberek sokkal közelebb állnak egymáshoz, mint gondolnák».⁴

¹ Sebomenoi thou Theou, Ioudaizontes. Gúnyos rajzukat l. pl. Juvenalis Sat. VI. 542—548, részletesen magyarázza Reitzenstein i. m. 143 és kk, v. ö. a Juster i. m. I. 274—277. lapon idézett irodalmat is.

² Dr. Trencsényi-Waldapfel Imre tanár úr hívta fel figyelmemet most megjelenő tanulmányára (Lucian and his Surroundings), amelyben kimutatja, hogy az i. u. II. században élt Lucianus ismeri a bibliai elbeszélést az ember teremtéséről (l. az említett cikk 22—26. jegyzeteit.) Egyesek szerint Lucianus ismerte a Jónás-elbeszélést is (u. o.)

³ Blau : Altjüdisches Zauberwesen.

⁴ Roheim : Magyar néphit és népszokások 339. l.

Nem feltételezhető-e azonban, hogy a zsidó és római irodalom messiási hitét egyetlen, közös, mindkettőnél ősbibb forrásnak kell tulajdonítanunk?¹ Erre a kérdésre tagadó feleletünket már megindokoltuk. Sehol egyetlen olyan hiteles szöveg, amely csak valószínűvé is tehetné, hogy a zsidó messiáshithez hasonló remény élt volna már előbb is Egyiptomban vagy Babilóniában. Sehol határozott nyoma annak, hogy az egyiptomiak hitregéje az éjszaka sötétjében eltűnő és mindig újra diadalmas fényben felragyogó Nap-héroszról a zsidó vallásra, akár későbbi korban is, hathatott volna. Sehol egyetlen vonás a próféták vagy akár a későbbi irodalom messiáshitében, amely ne volna megmagyarázható magából a zsidó gondolkodásból, a zsidó történetből, a zsidó lélekből. A zsidó messiáshit közkincese volt a zsidó népnek már akkor is, amikor ezelőtt huszonhét évszázaddal először öltött örökéletűvé vált irodalmi formát Jesája ajakán. Talán nem vagyunk túlságosan merészek, ha korunk egyik vezető, nem-zsidó bibliakutatójával² együtt így mondjuk: a messiáshit voltaképpen megszületett már a Szináj-hegy tövénél.

*

Egy vallásos gondolatnak — főképp e gondolat egyes jellegzetes vonásainak útját igyekeztünk megjárni né-

¹ A IV. eclogát egyiptomi hatásra vezeti vissza Norden, az ind-iráni hatást hangsúlyozza már Weber is, újabban különös erővel Kerényi: *Das persische Millennium...* (Klio XXIX. 1), magyarul: E Ph K 54, 145—154. (Vergilius, a megváltó ezredik év költője.). Babilóniai hatást sejt Gressmann (i. m.).

² Sellin: *Der israelitische Prophetismus*, c. művében.

peken és korokon át. Ez a gondolat — a megváltás gondolata — más-más formában, más-más képekben jelentkezik mindenütt. Gyökere ősidőkbe nyúlik vissza. Olyan régi, mint az emberi szenvedés — és éppen ezért így is mondhatnók: olyan régi, mint maga az emberiség. De legnagyobbszerű megfogalmazását a mi zsidóságunkban találta meg ez a gondolat. A mi prófétáink látomásaiban magasztosult a szebb jövő mindenki lelkében élő vágya az Isten királyságának: az erkölcs győzelmének, az eljövendő egyetemes boldogságnak hitévé. A mi prófétáink által lett a megváltás hite a fantázia ábrándos játékából történeti és erkölcsi mozgatóerővé, vallástörténeti érdekességből vallási értéké.¹

DR. HAHN ISTVÁN.

A SZENTÍRÁS BABITS MIHÁLY KÖLTEMÉNYEIBEN.

Legrégibb összefüggő nyelvemlékünkben, a *Halotti Beszéd*ben, az első emberpár bűnbeesésének története bibliai eredetű. A ránkmaradt legrégibb nyomtatott magyar könyv, mely a *Halotti Beszéd*nél mintegy háromszáz évvel fiatalabb, a biblia egy részének fordítását tartalmazza. Evvel az 1533-ben Krakóban nyomtatott könyvvel Komjáthi Benedek a XVI. századi biblia-fordítások sorát kezdte meg.

Irodalmunknak ezt a korszakát, a reformáció idejét,

¹ Ehelyütt is igaz köszönetet mondok dr. Heller Bernát professzor úrnak és dr. Trencsényi-Waldapfel Imre tanár úrnak, akik cikkemet kéziratban látták és megjegyzéseikkel gazdagították.

méltán a biblia századának is nevezhetnénk. E korszak irodalmának legmélyebb és leggazdagabb forrása a Szentírás.

A próbálkozások és részletfordítások hosszú sora után 1589—90-ben Károli Gáspár kinyomatta a maga teljes biblia-fordítását, amely immár három és félszáz éve számos kiadásban közkézen forog. S ha nem is mondhatjuk el róla, amit a német irodalomtörténet Luther biblia-fordításáról vall: hogy megteremtette az irodalmi nyelvet, Beöthy Zsolt megállapítása szerint olyan rendkívüli hatást gyakorolt az irodalom, sőt a nép nyelvére is, hogy «e hatásnak mélysége, terjedelme és tartalma tekintetében Károli bibliájához *egy magyar könyv sem fogható*». (A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. 1903. 39. o.). A reformáció korában az Ószövetség könyvei talán még az Újszövetség könyveinél is erősebben hatottak. A protestáns írók lelki rokonságot éreztek a zsidó és a magyar nemzet között; hasonlóságot láttak e két nép vallásos és nemzeti küzdelmében. «A zsidó és a magyar nemzetnek — írja Beöthy — Isten választott népeinek sorsát, bűnbécsését és megbűnhődését többen is összehasonlították.» (I. m. 43. o.)

E század lírai költésének egyik legkedveltebb műfaja a *siralom*: feddő és panaszló költemény, Jeremiás siralmainak átírása, vagy azoknak mintájára írt keserűség a magyar nemzet süllyedt állapotáról. A jeremiádok mellett *zsoltároktól* visszhangzik e kor. A század legnagyobb lírikusa, Balassa Bálint, istenes énekein kívül, melyeken szintén megérzik a zsoltárok hatása, zsoltárokat maga is fordít.

A *széphistóriának* nevezett verses elbeszélés meg éppen nagy kedvvel merített az Ószövetségből. Tinódi Sebestyén megírta «Judit asszon históriájá»-t, egy másik széphistóriájának címe: «Dávid királ, amint az nagy Góliáttal megvívott.» Ilosvai Selymes Péter versbe szedte a biblia legfontosabb fordításának mondáját: «Ptolemeus királynak históriája, miképen Moisesnek öt könyvét nagy költséggel 72 tolmács által zsidóból Alexandriában lefordította»; Batizi András «Az istenfélő Zsuzsánna asszon»-nak és «Jónás prófétának históriájá»-t; Kákonyi Péter «Az Asvérus királyról és az istenfélő Hester királyné asszonról» meg «Az erős vitéz Sámsonról» írt, — hogy csak a legismertebbeket említsük.

A biblia ismerete, különösen a protestáns hívők körében, a következő századokban is nemzedékről nemzedékre öröklődött. *Arany János* önéletrajzában maga mondja: «A zsoltárokat, a biblia vonzóbb részeit emlékezetemet meghaladó idő előtt hallásból már elsajátítottam.» És még szalontai éveiben, tehát tizenhatéves koráig «a bibliának nem maradt része olvasatlan, kétszer, háromszor is...» — Riedl Frigyes szerint: «Minduntalan, még legutolsó éveiben is fülébe zsongtak a Biblia egyes kifejezései, képzeletében pedig fel-fel-tűntek egyes motívumai.» (Arany János, I. fej.) Elmondhatjuk, hogy a nép nyelve és a biblia nyelve szétbonthatatlanul összeszövődött az ő lelkében.

A tudós soproni rabbi, *Pollák Miksa*, egész kötetben mutatta ki, hogyan hatotta át Arany lelkét a biblia, nemcsak nyelvében, nemcsak életfelfogásában, hanem meséinek megszövésében és alakjainak kiformá-

lásában is. Ezt a tanulságos, szép könyvet «Arany és a Biblia» címmel 1904-ben a Magyar Tudományos Akadémia adta ki.

Ilyen mélységes, a költői véralkatba felszívódott hatást *Babits Mihálynál* hasztalan keresnénk. Az ő lelkét más környezet, más korszak alakította ki. A katolikus nevelés inkább csak a biblia újszövetségi könyveire vet súlyt. A gyermek és az ifjú Babits lelkében a családi körben, a pécsi cisztercitáknál töltött diákévekben és a budapesti egyetemen végzett klasszika-filológiai tanulmányok idején egymást áthatva s egyéni élményeivel összenőve rakodtak le a katolicizmus, a magyar irodalom, a klasszikus hagyományok és az európai kultúra szellemének dús rétegei.

S kezdetben mintha a mélyre ágyazott vallásos réteget teljesen elborították volna a pogány világ derűsebb, ragyogóbb képei. Ez a klasszikus hatás, mely azonban kezdettől nagyon egyéni hangon szólal meg első két kötetében a legerősebb; harmadik kötetétől, a «Recitativ»-tól kezdve halkul, vagyis a maga élményeinek kifejezésére már ritkábban merülnek fel klasszikus képek. S most egy alsóbb és forróbb réteg kerül felszínre.

A hangváltást, az egyre mélyebb, egyre fájdalmasabb lelki rétegeknek felszínretörését a világháború megrendítő évei hozták meg. Önmagával viaskodó és egyre mélyülő vallásos érzése mind gyakrabban a katolikus hitélet képeivel szövi át verseit, annak ősi szimbolumaival fejezi ki a maga egyéni sorsát.

Babits tudatosan, mélyen katolikus költő. «Sziget és tenger» című kötete előszavában maga vallja: «Én katolikus vagyok; azaz hiszek a nemzeteken felülálló,

egész világnak szóló *katholikus* igazságban.» A «katholikus» szót itt eredeti értelmében «egyetemes»-nek érti.

Pollák Miksa már említett «Arany és a Biblia» című művében vizsgálatai körébe belevonta az újszövetségi könyveket, sőt az egyházak által hiteleseknek el sem fogadottakat, az úgynevezett apokrifákat is. «Mert — mint írja — hogy a biblia és pedig nem csupán az Ó-Testamentum és az Apokrifák, hanem az Új-Szövetség legnagyobb része is a zsidóság alkotása, abban senki sem kételkedik.» — Minden biblia-olvasó tudja, hogy a szent hagyományokhoz hű kegyelet hogyan őrzi az Írás tanításait, és hogyan ismételgeti azoknak megállapodott kifejezéseit tudatos hivatkozással a bibliának időben távol eső könyveire. Éppen ezért valósággal elevenbe vág, aki az Újszövetséget az Ószövetségtől élesen elválasztja. Hogy az Újszövetség nemcsupán az Ószövetség pilléreire épült, de részben annak anyagából is épült, most csak két kis példán akarjuk megmutatni:

A Krónika I. könyvében olvassuk (29, 11): «Óh Uram, tied a nagyság, hatalom, dicsőség, örökkévalóság és méltóság, sőt minden, valami a mennyben és a földön van, *tied!* Tied, óh Uram, az ország.» — Máté evangéliumában, a Miatyánk szövegében ezt olvassuk (6, 13.): «Mert tiéd az ország és a hatalom és a dicsőség mind örökké.» — Babits «Miatyánk» című 1914-ben írott versében pedig:

mert tied az ország,
kezedbe tette le sorsát
s te vagy a legnagyobb erősség:
ki neveden buzdul,

bármennyit küzd és vérez,
előbb vagy utóbb övé lesz
a hatalom és a dicsőség!

Így jelennek meg az ószövetségi szavak az Újszövetségben át az ősi ima háborús vonatkozású parafrázisában.

Ézsaiás könyvében olvassuk (44, 6.): «Így szól az Úr, Izraelnek királya és megváltója, a seregeknek Ura : Én vagyok az első, én az utolsó, és rajtam kívül nincsen Isten.» — János Jelenésekről írott könyvében többször is előfordul ez a kijelentés a görög Alfa és Ómegával összekötve (pl, 22, 13.): «Én vagyok az Alfa és az Ómega, a kezdet és a vég, az első és utolsó.» — Babits «A lírikus epilógja» című versének első két sorában :

Csak én bírok versemnek hőse lenni,
első s utolsó mindenik dalomban ;

utolsó sorában pedig :

jaj én vagyok az ómega s az alfa.

E két kis példa is mutatja, hogy az Ó- és Újszövetség merev elkülönítése erőszakos és sokszor szinte lehetetlen. Mi mégis szűkebbre vonjuk a kört, mint Pollák Miksa, és Babits Mihály költészetében lehetőleg csak az Ószövetség hatását keressük. Tesszük ezt pedig azért, mert ő maga vallja «Az európai irodalom története» című művében (I. 114. l.), hogy számára az Ószövetség idegen : «Bizonyos, hogy az Evangélium szerzői többé-kevésbé telítve voltak egy másik irodalommal, amely kívül áll a görög-római világirodalom áramkörén. Egy zsidó nemzeti szellemű irodalommal, melynek főművei az Ó Testamentumban maradtak ránk. Mégis, ha az Ó és

Új Szövetséget olvasom, egészen különböző érzésem van: a kettőt nem tudom közös nevezőre hozni. Az Ó Szövetség idegen számomra. A Mózes barbár regéiben, a család és üzlet patriarkális kapcsolataiban, a szerelmi könyvek sűrű érzékiségében, a Jób embertelen türelmében, a próféták dühkitöréseiben, az Istennel való nemzeti viszonyban, a *Prédikátor* cinikus szkepticizmusában egy magábavonult fajnak zárt és fülledt levegőjét érzem. Persze ez a faj nagy kincset őrzött az emberiség számára (s talán ezért vonult így magába). Literaturájában is hatalmas értékek és erők szunnyadtak. De a világirodalomhoz csak az Új Szövetségen keresztül van köze . . .»

Éppen, mert Babits ily tudatos idegenkedéssel áll szemben a mi bibliánkkal, van abban valami lenyűgöző és megdöbbenítő, hogy mégsem tudta kivonni magát hatása alól, sőt egyre súlyosodó szenvedéseinek éveiben egyre mélyebben az Ószövetség hatalmas alakjainak és megragadó képeinek hatása alá került.

Nem éréktelen emlékezetünkbe idézni, hogy a köznyelvnek hány olyan fogalma, hány olyan szava van, amely ószövetségi eredetű, pl. angyal, sátán, menny, pokol, éden, stb. A biblia népe pásztorkodó, halászó, földművelő nép volt. Az ilyféle kifejezések: nyáj, pásztor, bárány, farkas, háló, tör, magvető, konkoly, kenyér, bor az Ószövetségben szinte előttünk válnak a próféták ajkán jelképekké. A harc az ércbálvány ellen még igazi harc, az ország, a zászló még igazi ország, igazi zászló, a sátor igazi sátor; Ézsajásnál, Jeremiásnál Babilón még az igazi város; mindez csak később vált jelképpé.

Ezek a jelképek nyelvünkben ma is élnek. Már ezért sem könnyű elhatárolni az Ószövetség öntudatlan hatását, ami a költő anyanyelvével és Arany költői nyelvével lelkébe felszívódott, a közvetlen bibliai hatástól. Mi mégis lehetőleg csak a tudatos hatást nyomozzuk.

Ez a hatás eleinte egy-egy kifejezésben, egy-egy képben mutatkozik. De e kicsi nyomokat is érdemes követni, mert — Babits szavaival élve :

Dadogunk, botorkálunk,
de ki kell jönnünk, egy szó előtt járunk,
dadogás vagyunk, egy szó jön utánunk,
követek vagyunk, utat csinálunk.
Nagy szó, nagy szó, a mi királyunk!
Mi dadogunk, de várj, ki jön utánunk.

(Mint a kutya silány házában.)

A «nagy szó», melyhez e kis nyomok végül elvezetnek, költészetének utolsó szava, élete végső éveinek páratlan alkotása : *Jónás könyve*.

De már első köteteitől kezdve találunk szavakat, képeket, melyekhez szükségtelen bibliai szövegeket idéznünk, ószövetségi eredetük annyira ismert és kétségtelen. Ha például «Miként szélesöndben a hajó» című versében azt olvassuk, hogy «tejjel és mézzel foly az ér»; vagy a «Reggeli ének»-ben : «Testem mint egy eleven béke ébred. Tejjel és mézzel folynak ereim»; vagy ha a «Szent Imre herceg» címűben ezt írja :

Mint fiatal orcád tejjel-vérrel folyt,
lelked is tej és vér Kánaánja volt.

Vagy a «Dzsungel-idill»-ben :

Hajdan rengetegbe vágytam, legióny i vén
góliát fa sűrűjébe, kicsi Dávid én.

Vagy ha «A felnőtt karácsony»-ban a mai korról beszél, «melynek legnagyobb s elérhetetlen éden-álma, hogy enni legyen kinek-kinek elég». — Vagy a «Hazám» című hatalmas vers «Epilóg»-jában :

mint ki bűn között él,
várja híven az Éden sugáros
türelme : úgy vár reád a város,
és a kis ház, melyben megszülettél.

«Hátrahagyott Versei» kötetének «Ezerkilencszáznegyven» című versében is bibliai szavakkal vallja, hogy hazája volt már :

Homlokomon bélyeg... a nyakamon járom....
De mostan kösziklám vagy és erős váram.

«A húszéves Nyugat ünnepére» című versében :

vonatom szalad,
mint bárka az özönben, Ararat
csucsát keresve

Az özönvíz képe, ami itt még csak pillanatnyi külső kép, könnyed dísz, utolsó éveiben újra meg újra felmerül s egyre sötétebb, tragikusabb színezettel. A már említett «Ezerkilencszáznegyven»-ben :

Gonosz, szomszéd szelek borzasztják hátadat.
Szemed úgy száll szerte, mint a bibliai
özönben a Noé csapzott galambjai.

«Hátrahagyott Versei»-nek egy másik, címtelen verse pedig így kezdődik :

Özönvizet, köessőt, üstököst
nem küld az Úr, ki emberek
fegyvereivel
veszítette el
hajdanta Jeruzsálemet.

S végül, ugyane kötetben, «Talán a vízözön»-ben, már nem jelkép és hasonlat, hanem a költemény magva:

Sújtsd el fölöttünk ítéletedet
olvaszd meg Uram nagy folyóidat
és bocáss újabb vízözönt a földre!

— — — — —
Akkor inkább a vízözön! Talán
egy bárka majd azon is fog lebegni!
Egy szabad emberpár és jámbor-édes
állatok

A «por vagy te s ismét porrá leszesz»-re utal, ugyane kötet «Hányan sírják panaszolva» kezdetű címtelen töredékben, a föld sarából teremtett ember keserű megalázkodása:

— Mit csalog magad, bús sárház?
Sárból a falad!

— — — — —
Sárból vagy s ha besároznak:
sírní nincs jogod,

— — — — —
S ha tetszett az Ég Urának,
hogy e sárvilág
színén sárból vert magának
ily kis kalibát

Az «Isten kezében» című korábbi verses prózája is a teremtés történetére támaszkodik: «szó szerint a régi Írás — hogy az Úr saját alakját adta volt az őanyag-
nak — istenképet az embernek, bár az Isten testtelen». Erre utal az «Októberi ájtatosság»-ban is, melynek mot-
tóját: «Távozzál el Uram én tőlem», Jób könyvéből
vette. Ez a vers vallásos vívódásainak egyik első pél-
dája. «Bárány-e, bárány-e vagy farkas?» — kérdi benne
önmagáról; majd ezt mondja:

Egész világunk mind csupa látomás,
 folytatott álom, lassú lidérenyomás,
 de legcsodásabb látomásunk
 te vagy, Urunk, te vagy égi másunk.

Jób alakja merül fel előttünk akkor is, amikor «A Madonna fakir»-jában azt olvassuk, hogy «csúf sebét vakarja».

Az Ószövetségre gondolunk, ha «A Halál automobilon» című versében azt olvassuk a halálról: «maga a Törvény ő, ő a Király»; ha a «Páris» címűben és a «Babylon egerei»-ben Babilont mond gazdag, bűnös város helyett; az esztergomi «Verses napló»-ban («Nyolc és fél kilenc között») a kertjében dolgozó munkásokat úgy nézi, «mint felvigyázó botos babilon rabok nyüzsgését»; ha a «Levél Tomiból» címűben a fogarasvidéki havasokról beszél, «melyeket az ördög tolt fel bábeli tornyokul»; «Új esztendő» című versében, 1918-ban, «bábeli gyermekágy a világ, véres lében remeg és csikorog»; az «Eklogá»-ban a város felé repülő gépek «repülnek a bábeli kőskatulyákba»; a «Vadak a fa körül»-ben «bábeli bús felhők szakadtak felettünk»; a «Hadjárat a semmibe» címűben a magas Filozófiáról szólva «bár köveiből Bábel tornya kelne: a Jákob-létra végtelenbe vész».

Egy másik Jákob-motívum rejlik «Strófák egy templomhoz» (1918) című verse végén, Jákob tusakodása az angyallal. Mózes I. könyvében (32, 27—8.) azt olvassuk, hogy hajnal tájt az angyal megkérdezte: «Mi a te neved? És ő mondá: Jákob. Amaz pedig monda: Nem Jákobnak mondatik ezután a te neved, hanem Izraelnek; mert küzdöttél Istennel és emberekkel, és

győztél.» — Babits verse egy új templomról szól, mely a régi hitet hirdesse :

a kereszt tiszteletes jelét viseled,
mely azt mondja : Béke a földön, ember! s ha harcolni kell,
az istenekkel harcolj és hódíts, mint Izrael.

Ez a költemény abban a kötetben jelent meg 1920-ban, melynek címe «Nyugtalanság Völgye». Jeremiás «az öldöklés völgyé»-ről beszél (7, 32.) ; a 23. zsoltár azt mondja : «még ha a halál árnyékának völgyében járok is», a 84. zsoltár pedig : «átmenvén a Siralom völgyén» ; e bibliai kifejezés ebben az alakjában lett általánosan ismert és kapta meg átvitt értelmét, mely szerint a Siralom völgye a földi életet jelenti. Mily szép és jellemző, mennyire a világháború idejére s az azt követő évekre illő a Babits-féle változat!

A biblia bujdosásnak is nevezi a földi életet : «Monda pedig Jákób a Fáraónak : Az én bujdosásom esztendeinek napjai százharminc esztendő» (Mózes I. 47, 9.). Babits «Hátrahagyott Versei» kötetének legutolsó verse így kezdődik :

Világon való bujdosásaimnak
esztendeit szaporítani tetszvéen
az én bölcs istenemnek

Mózes V. könyvében olvassuk (5, 32.) : «Vigyázzatok azért, hogy úgy cselekedjete, amint az Úr, a ti Isteneitek megparancsolta nektek ; ne térjete se jobbra, se balra.» A Példabeszédek könyvében pedig így áll (4, 27.) : «Ne térj jobbra, se balra, fordítsd el a te lábadat a gonosztól.» — Babits «Csak a dalra» című versének kezdete :

Egyenes úton mentem én —
ti kitértetek jobbra-balra.

Majd a II. részében :

De hát jobb volt-e énnekem
menni nem nézve jobbra-balra?

A jobb s bal szónak oly általánossá vált szimbolikus értelme, melytől egy későbbi politikai célzatú verse («Jobb és bal») címét kapta, valószínűleg a bibliából terjedt el.

Hóseás prófétánál olvassuk (7, 12.): «Kiterjesztem hálómat ellenük»; «kivetem rád hálómat», — olvassuk Ezékielnél (32, 3.). Habakuknál pedig már egészen átvitt értelemben (1, 4.): «gonosz hálózza be az igazat». Sok hasonló kifejezést idézhetnénk még. Babits «Előszó» című versében írja: «megbénített az idegen varázs hálója»; «A restség dicséreti»-ben: «Így fonódik önnön únt hálóiba, aki vén.» Egyik gyönyörű szerelmes versében, az «Álmok kusza kertjeiből» címűben pedig:

Mintha külön nem volna elég útvesztő lelkünk vagy testünk,
egymásra dobott két háló, egymás zavarába estünk.

Számos bibliai példája van annak is, hogy Isten választott prófétája jelt kér vagy kap küldetésének és az Úr mindenhatóságának igazolásául. Olvashatjuk Mózes II. könyvének 3. és 4. részében; vagy például a Bírák könyvében (6, 17.) Gedeon szól az Úrhoz és kér «jelt, hogy te szólsz énvelem». Babits a «Vers apostolokról»-ban: «Uram, aki vagy, adj jelet magadról.»

Másféle jel az, amelyről Dániel könyvében olvasunk. Belsazar babilóniai király a jeruzsálemi templomból elhurcolt szent edényeket hozatja elő istentelen tivor-

nyájához. A dorbézolás közepett a király szeme láttára egy titokzatos kéz jeleket ró fel a palota falára. A jelek értelmét Dániel fejtí meg. Mindannyian ismerjük Heine híres költeményét erről a Belszárról, aki a jelek értelme szerint «megszámláltatott, megmértetett és hijjával találtatott». Babits e tragikus motívumot játékos kedvvel használja fel az esztergomi «Verses napló»-ban («Nyolc óra») :

A házfal rózsaszín már :
 ör diófánk ír rá
 idegen betűket.
 Mint Belshazárnak ódon
 falára mozimódon
 égi vetület.

Esztergomi vers a «Szent király városa» is, a városé, amely paphercegeknek szolgál «vén csúzos lába alá faragott tarka zsámolyul». Ézsajas könyvében olvashatunk ilyen zsámolyról (66, 1.) : «Így szól az Úr : Az egek nekem ülőszékem, és a föld lábaimnak zsámolya.» A Krónika I. könyvében pedig (28, 2.) Dávid így jelenti be a templom építésének tervét : «Elvégeztem szívem szerint, hogy az Úr szövetsége ládájának nyugodalmas házat csináltatnék és a mi Istenünk lábainak zsámolyt.» Ugyanez az esztergomi vers említi a zászlót is, mint az Istenért, az igazságért folytatott harc jelképét. A «Zsol-tár gyermekhangra» pedig így kezdődik :

Az Úristen őriz engem,
 mert az ő zászlóját zengem.

E két sor a versben még egyszer ismétlődik, harmadszor pedig e változatban tér vissza :

Az Úristen őriz engem,
mert az ő országát zengem.

A jelképes országról már szóltunk; a zászló, a valóságos és a jelképes, sokszor előfordul az Ószövetségben, például a 60. zsoltárban így: «Adtál a téged félőknek zászlót, melyet felemeljenek az igazságért.»

A «Zsoltár férfihangra» emelkedett hangjával, monumentális képeivel egészben bibliai áhítatú; ha nagy távolságban is, mintha a 104. zsoltárt, a világteremtő és fenntartó Istent magasztaló szent éneket hallanánk mögötte; részleteiben mégis alig van benne közvetlen bibliai hatás. «Mert kedvedért alkotott mennyet és földet és tengereket», — e sora a teremtés bibliai elbeszélésére utal. S talán bibliai kifejezés lappang ezekben a sorokban:

sorsot és véletlent, világ nyomorát, inséget, háborut,
mindent a lelkedre mért
öltöny gyanánt.

A 73. zsoltárban így olvashatjuk: «Ezért nyakuknak ekessége kevélység, ruha gyanánt erőszak borítja őket.»

Kétségtelen kifejezésekben felmutatható az Ószövetség hatása «A jobbak elmaradnak» című versben. A huszas évek elején, hazánk legsötétebb éveiben, mikor süllyedtünkben már

Csak mint a fuldoklóét ujjá csücske,
áldozat bárányáét szalagok,

már csak ennyi hírmondónk volt a világban, a költő így jajdult fel:

ó jaj, a táblákat mi összetörtük!
ó jaj, bölcs véneinket megtagadtuk!

— — — — —
Ó magyarok! haragszik tán az Isten!

A 44. zsoltárban (24—25) ezt olvassuk: «Serkenj fel! Miért alszol Uram!? Miért rejtet el orcádat...»

Egyszer, a háború sötétségében, Babits már megkérdezte a «Fortissimo»-ban:

Haragszik és dül-fül az Isten,
vagy csak talán alszik az égben,
aluszik vagy halott is épen —
ki költi őt fel, emberek?

Ha a «Fortissimo» kiáltása az Isten ellen lázongóé, a «Csonka Magyarország»-ban úgy hangzik a kiáltás, mint Józsué könyvében a kürtök rivalgása:

ti leborultatok az Êrcbálvány előtt! döntsön az erőszak!
s döntött az erőszak...

mi jogotok beszélni többé?

Nekem van rá jogom!

ti elhánytátok a Kiáltást: mint bolond a fegyverét! nem
kiálthattok már:

én elkiálthatom:

Ó Igazság, te egyetlen kiáltás! egyetlen fegyver! Jerikó
trombitája szólj!

falak, omoljatok hangjaitól!

Az egész versen végig a költő ezekkel az ószövetségi motívumokkal fejezi ki a maga égő tiltakozását Magyarország megcsonkítása ellen.

«Énekek éneke» című verse pedig teljesen a bibliai Énekek Éneke legszebb sorainak, az áradó és csapongó ótestamentomi képeknek, hasonlatoknak egyetlen rövid, zárt formájú, sűrűszövéssé költeménybe való gyönyörű összefoglalása. Ez a vers 1920-ban jelent meg a Nyugatban, de az Énekek Énekének néhány motívuma megcsendül már 1911-ben a «Szerenád»-ban, melyben — mint a cím magyarázó szövege mondja — a költő ked-

vese szépségét dicséri. A bibliai Énekek Énekében ilyen sorokat olvasunk: «A te nyakad, mint az elefánttetemből csinált torony», «Az ő szárai márványoszlopok», «Hasonló a te nyakad Dávid tornyához», «Mirhától és tömjéntől illatos.» (7,4.—5,15.—4,4.—3,6.) — A «Szere-nád» egyik versszaka:

Elefántcsont palota
boltozatos melled
kettős márványoszlopa
nyugszik egymás mellett
fejed fenn a vánkoson
tornya, melyen átoson
lágý tömjénlehellet.

S ahol egy leány karcsúságát libanoni törzshöz hasonlítja («Aliscum éghajú lánya» című versében) vagy cédrushoz és liliomhoz (a «Sugár»-ban) ismét az Énekek Énekét juttatja eszünkbe. Mintahogy az «Esti kérdés» olvastán, amelyben a látható világ gyönyörűségei között elmélázó lélek az élet hiábavalóságának fájdalmán töpreng, klasszikus és mai képsora ellenére is a Prédikátor könyvére kell gondolnunk, az Ószövetségnek arra a könyvére, mely Kölcsey Ferenc «Vanitatum vanitas»-ának forrása volt.

1925-ben a karácsonyi Pesti Naplóban megjelent «Dániel éneke», az isteni igazságért tömlöcbe vetett próféta képében a maga érzéseit fejezi ki. 1931-ben a Nyugatban kiadott «Holt próféta a hegyen» című esztergomi versében pedig azon kesereg, hogy rettentő magányában úgy ül az elsüllyedt világ felett, mint fejcsóváló, mord Jeremiás.

«Dániel éneke», melyben a költő a prófétával azono-

sítja magát és a «Holt próféta a hegyen», melyben a prófétához hasonlítja magát, önmagukban is sokatmondó jelei az Ótestamentomhoz való közeledésének; még jelentősebbek e versek, ha most visszatekintve látjuk, hogy ott állanak annak az útnak mentén, amely végül Jónáshoz vezetett.

Jónás könyve 1938-ban jelent meg a Nyugatban. Bizonyos tekintetben páratlanul áll Babits Mihály műveinek összeségében: külső alakja szerint elbeszélő vers, költőjének egyetlen elbeszélő verse.

Ha eddig azokat az ószövetségi nyomokat kerestük mintegy három és fél évtizeden át írott verseiben, melyek végül Jónás alakjához elvezettek: szinte kezdettől nyomon követhetjük azt az egyéni életérzést is, amely végső és legteljesebb kibontakozásában éppen Jónás jelképes alakjában testesült meg.

A küldetését érző és a küldetés súlyától menekülő lélek motívuma kapcsolódott itt össze az isteni akarat ellen lázongó és az isteni bölcseségben megnyugvó lélek élményével.

A küldetés emberének viaskodása önmagával, viaskodása avval, ami benne isteni, egész életén végigkísérhető; az isteni akaratban való végső megnyugvás-hoz a gyötrelmek éveiben jutott el igazán. Ez az eleven, forró fájdalom «Jónás könyvé»-nek lírai anyaga.

Az első vers, az első szemmel látható nyom, mely egyéni sorsának útján Jónás felé vezet, 1910-ben «A költő szób» címmel a Vasárnapi Ujságban jelent meg. Azt a titokzatos érzést fejezi ki, a léleknek azt a magának is érthetetlen, megdöbbentő élményét, amikor az öntudatlan hirtelen tudatossá válik; amikor

mintha külső, idegen hang szólalna meg a lélekben; hang, amely váratlanul jelentkezik és tűnik el:

**Ha néha lehúnyom a szememet,
szárnycsattogás üti meg fületem,
mire szemem megint kinyitom,
milyen madár volt, már nem tudom.**

Ez a motívum a következő évtizedek folyamán sok versen át, más-más megvilágításban, egyre gazdagodva, a maga teljességében kibomlik előttünk.

Például 1920-ban «A könnytelenek könnyei»-ben e titokzatos madarak:

Szavak, ti mondatlan szavak,
meddig biztassalak?
Mit ültök rokkant ajkamon,
mint dermedt madarak?

Avagy enyémeek vagytok-é,
vagy rámbízott sereg,
apáktól és egy nemzettől
örökbe nyertelek?

Itt vetődik fel, hogy mondanivalója talán nem is az övé, vagy nemcsak az övé, hanem rábízott. «Boldogtalan, ki magasan fut», — jajdul fel «A vén kötéláncos»-ban. 1924-ben vagyunk. A küldetés már súllyá vált. Súlyá, melynek elviseléséhez olykor a lélek minden erőfeszítése kevés. Ezekben az időkben egy címtelen versében, a «Hegedűk hervatag szava» kezdetűben írja:

Szók, szók, ti pártütők,
kik hajdan ami volt értetlen, megsugátok,
és fegyverré a bűt edzé harmóniátok,
mért hagytok így dadogni most a világ előtt?

Igen, ha nyugalomban élhetne, gondtalan szabadságban, a szabad természetben, panaszolja 1929-ben a «Gondok kereplőjé»-ben :

Ott még felröpülne különös madaram
a fényködös éjig.

Csak itt olyan alélt és mozdulattalan,
hogy tán holtnak vélik.

Pedig él: egész nap csirreg a fülemben,
dalt töredezt halkán ;
elkezd s elhagyja... dalainak selyme
rongy az utcazajban.

Ezt az érzést — nevezzük «küldetés»-nek — a Fáradság»-ban, amely 1933-ban «Versenyt az esztendőkkel» című kötetében jelent meg, ihlető «Véletlen»-nek, majd «veszélyes angyal»-nak hívja :

kiállítottál

világ elé, magasba, s ajkaimra
oly szókat adtál, hogy álmodva sem
mondtam volna ki nélküled.

Másutt «feladat»-nak mondja, zsarnok feladatnak, mely életének fogyó idejét elrabolja («Vers a csirkeház mellől», 1931. — «Restség dicséreti», 1936.). Legszebben talán 1932-ben a «Csak posta voltál»-ban fejezi ki, hogy hangja nem a maga hangja. Úgy érzi, általa a mult üzen a jövőnek :

Életed gyenge szál amellyel szőnek
a tájak s mult dob hurkot a jövőnek :
amit hoztál, csak annyira tied,
mint a por, mit lábad a szőnyegen hagy.

Nem magad nyomát veted : csupa nyom vagy
magad is, kit a holtak lába vet.

Verseinek egy másik, időben szintén egymástól távol-
eső, de belsőleg összefüggő csoportjában a hinni vágyódó
lélek sóvárgása, kételkedése, kétségbeesése, vívódása
és megnyugvása árad és apad. (Ide tartoznak pl.:
A sorshoz, Naiv ballada, Októberi ájtatosság, Bénára,
mint a megfagyott tag, Zsoltár férfihangra, Ádáz
kutyám, Psychoanalysis Christiana, A magyarok Istene,
Jobb és bal, Ájtatos párbeszéd, Felnőtt karácsony, Az
elbocsátott vad, Balázsolás.)

1918-ban, a háború legsötétebb évében, például a
«Kakasviadal» című versének végső szakasza :

Kiáltanánk : kihez kiáltunk?
Futnánk : hova fussunk, Úristen?
Rabon, ragadtan és mezítlen,
tompán,
mint a juhok, sírunk és várunk.

A «Zsoltár férfihangra», alcíme szerint «Consolatio
mystica», misztikus vigasz, a legsötétebb órán a
legnagyobb fényességbe menekül :

Tudod hogy érted történnek mindenek — mit búsulsz?
A csillagok örök forgása néked forog
és hozzád szól, rád tartozik, érted van minden dolog
a te bűnös lelkedért.

Ezt vallják az első sorok. A végsők pedig :

messze Napokban tennen erőd
ráng és a planéták félrehajlítják pályád előtt
az adamant rudakat.

Kétség és szárnyaló hit után 1930-ban ismét a leg-
mélyebb kétségbeesés szólal meg «A felnőtt kará-
csony»-ban :

...Nézd, milyen üres ünnep ez!
 A szív hideg és kemény mint a föld.
 Tudjuk már, hogy ölni s halni születünk.
 Nézd a bedugult időt s hazug tereket:
 a földet, mely a sírok rothadását
 s csontok pöreségét takarja,
 s az eget, a Mennyek csillagos
 homlokzatát, a kivilágított
 Potemkin-frontot, mely mögött
 nincsen még levegő sem ...

A két motívum: a küldetésé és az Istenben való hité közös gyökérről fakadt és nem egyszer összefonódva jelenik meg. Egy korai verse, a «Naiv ballada» 1911-ben azt mondja:

bús zene volt a lelkem,
 éltem ütemét:
 ha meghalok, az Isten
 behúnyja egy szemét.

1929-ben «Isten gyertyájá»-ban:

Engem nem tudtak eloltani:
 élek és itt vagyok, itten!
 Pedig nagy világ-szelek elé
 emelted hős, vak, kicsi gyertyád —
 mit akarsz velem, Isten?

Pár évvel később a «Mint különös hírmondó»-ban, a nagyvilág zavaros hírei helyett, kicsi emberi történések helyett «Isten versének ritmusa»-ként hirdeti, hogy ősz lett.

1934-ben pedig «Az elbocsátott vad»-ban elmondja, hogy régi hercegek szokása volt az elfogott gyenge vadra arany nyakörvet veretni és elbocsátani. Így

tett vele Isten: már gyermekül vermébe ejtette, de újra elbocsátotta:

Azóta bolygok a viharban
vadmódra — de az ő jele,
erejének bélyege rajtam,
hogy ne nyughassam nélküle.

E viharban bolygó lélek kanyargó, fel-lehullámzó, szövevényes útjaiból igyekeztünk legalább vázlatosan megrajzolni a legfontosabbakat azok közül, amelyeknek összetalálkozásánál «Jónás könyve» áll.

A bibliai «Jónás próféta könyve» elbeszéli, hogy az Úr Ninivébe küldötte Jónást a bűnös város megfenyegetésére. Jónás elmenekült e küldetés elől. Hajóra szállt. Nagy vihar támadt. Bár a hajósok isteneikhez könyörögtek és minden rakományukat a tengerbe vetették, a vihar csak akkor ült el, mikor — sorshúzás után — Jónást a tengerbe dobták. Isten egy nagy halat rendelt, hogy benyelje Jónást. Jónás eleven tömlőcében töredelmesen az Úrhoz könyörgött szabadulásáért. Három nap multán a hal partra vetette. Isten most újra megparancsolta, hogy Ninivébe menjen és hirdesse a beszédet, amit szájába ad. Jónás megfenyítette Ninivében az elvetemült lakosságot és kihirdette, hogy a város negyven nap mulva elpusztul. Ninive lakói bűnbánóan megtértek Istenhez. Jónás a városon kívül várta Ninive sorsának beteljesülését. S mikor látta, hogy Isten megkegyelmezett a városnak, keserűn kifakadt a maga akaratlan és megszegyenült próféta-sága miatt. Isten a nagy hőségben árnyék-adó tököt növelt Jónás ülőhelye fölé, de másnap férget bocsátott a tökre és elhervasztatta azt. Jónás a tikkasztó naptól elbágyadva,

keserűségében halálát kívánta. Isten megfeddte őt és megvilágosította előtte, hogy az egynapos töknél, melyért mit sem fáradozott, mennyivel inkább megszánhatta az Úr a nagy várost, melyben tizenkétszer tízezernél is több ember és sok barom él.

Babits «Jónás könyve» többretegű költemény. A felső réteg a bibliai Jónás története, melyet egy erősen vizuális képzelet sok valóság-színű részlettel gazdagítva, egészben az Ószövetségtől nagyon kevésbé eltérően beszél el. Úgy érezzük, amit a meséhez hozzáadott, csírájában minden benne szunnyadt, csak egy nagy költő éltető ereje kellett hozzá, hogy kihajtson és ki-
virágozzék. Tanulságos lenne végig egybevetni a két szöveget ; egy ilyen vizsgálat mélyen belevilágíthatna a költői alkotás titkaiba ; de mi csak két példán akarjuk bemutatni, hogy milyen gyöngéd, óvatos kézzel nyúlt az ősi szöveghez, a biblia szavait milyen művészettel foglalta körül a maga szavaival, nyelvileg is milyen egységes művet alkotott, melyen törésnek, toldás-foldásnak semmi nyoma.

A bibliai «Jónás könyve» így kezdődik :

És lőn az Úrnak szava Jónáshoz, az Amittai fiához, mondván :

Kelj fel, menj Ninivébe és kiálts ellene, mert gonoszságuk felhatolt élembe.

Babitsnál :

Monda az Úr Jónásnak : «Kelj fel és menj Ninivébe, kiálts a város ellen.

Nagy ott a baj, megáradt a gonoszság :
szennyes habjai szent lábamat mossák.»

A IV. részben, miután Isten elhervasztatta az árnyékadó-tököt:

És lőn napköltekor, hogy tikkasztó keleti szelet rende le Isten és a nap rátűzött a Jónás fejére és ő elbágyada. Kiváná azért magának a halált és mondá: Jobb halnom, mint élnem!

Babitsnál:

S akkor az Isten szerze meleget
s napkeleti szárazító szeleket
s lőn, hogy a nap hévsége megsütötte
Jónás fejét, és megcsapván, felette
bágyadttá szédítette, úgyhogy immár
úgy érzé, minden körülötte himbál,
mintha megint a hajón volna; gyomra
kavargott és gyötrőn égette szomja
s ezt nyögte csak: «Lelkem vedd vissza, kérlek,
mert jobb már, hogy meghaljak, semhogy éljek.»

Aki Babits «Jónás könyvé»-t olvassa, még a járhatlanabb olvasót is mindjárt megkapja az elbeszélés hangjának titkos forrósága, s a végső részben a Szentírásban csak jelzett élet- és vallás-filozófia kiteljesedése. Nem, ez nem csak a bibliai Jónás története: ez a küldetése ellen lázongó, a maga egyéni életébe menekülni vágyó költő sorsa; és Babits szavaival: «A szellem sorsa a világ hatalmaival szemben», (Babits Emlékkönyv, 251. l.) és tragikus megnyugvása a maga sorsában.

De a költemény e második rétege alatt van egy még mélyebb, még szélesebb és általánosabb harmadik réteg is. Jónás, a bibliai és a költő Jónása, inkább tragikomikus, semmint tragikus alak; inkább mindennapi méretű, semmint kimagasló; gyöngé, félénk, önző, hiú, a küldetés fényétől-súlyától és a megalázó kudarctól

egyaránt húzódozó. Próféta a maga akarata ellen; sorsa teszi azzá, nem pedig lelkének vágya. Gyöngge ember; gyöngge és gyarló. Mint mindannyian. Testvé-
rünk a gyöngeségben és gyarlóságban, a küldetésben, kudarcban és gyötrelemben. Mindannyian valamiért küldettünk, mindannyiunkra súlyos sors nehezedik, mely elől végül sincs menekvés; mindannyian gyötrelmek tüzeiben edződünk és mindannyiunk életének számadása csak az idők távolában, bibliai szóval élve: csak az Életnek abban a Könyvében zárul le, melybe Isten nevünket beírta.

Mikor Babits «Jónás könyve» 1940-ben könyvalakban is az olvasó közönség elé került, a költő «Jónás imája» címmel még egy mélyen megható verset fűzött hozzá. Jónás imája, minden álarc nélkül, a nagybeteg költő imája:

hogy ki mint Jónás, rest szolgája, hajdan
 bujkálva, később mint Jónás a Halban
 leszálltam a kínoknak eleven
 süket és forró sötétjébe, nem
 három napra, de három óra, három
 évre vagy évszázadra, megtaláljam,
 mielőtt egy mégvakabb és örök
 Cethal szájában végkép eltűnök,
 a régi hangot s, szavaim hibátlan
 hadsorba állván, mint Ő sugja, bátran
 szólhassak s mint rossz gégémbe telik,
 és ne fáradjak bele estelig,
 vagy míg az égi és ninivei hatalmak
 engedik, hogy beszéljek s meg ne haljak.

Abban az *Emlékkönyvben*, melyet Babits halála után a Nyugat kiadott, Ascher Oszkár elbeszéli, hogy elmondta Jónást a nagybeteg költőnek, aki akkoriban

csak írásban tudta közölni gondolatait környezetével és látogatóival. Ennek az írott beszélgetésnek egy részlete így kezdődik: «Különös tükör a költő számára az ilyen szavalat. Azt mondhatom: most fedeztem fel a saját versemet. Most látom, mi mindent rejtettem én ebbe, szinte magam előtt is titokzatosan.»

A «Babits Emlékkönyv» egyetlen más költeményt sem említ annyiszor, mint «Jónás könyvé»-t. A szempontok, amelyekből nézik, a megvilágítás, a magyarázat különböző íróknál különböző, de az értékelés szintje csaknem azonos például Voinovich Géza, Kárpáti Aurél, Beck Ö. Fülöp. Simonffy Margot, Joó Tibor írásaiban.

Bóka László szerint: «Meglepőbbet, leleplezőbbet bujtathat talán kincses hagyatéka, de többet és nagyobbbat ennél nem.— — — Mert ez a korona művén.»

Cs. Szabó László «a legnagyobb magyar filozófiai költemény»-nek tartja.

Márai Sándor a költő utolsó éveiről mondja: «E hat évben megírta az «Intelem vezeklésre» című verset és a «Jónás könyvé»-t; mindkettő addig él, amíg a magyar nyelv, csak Vörösmarty «Vén cigány»-a mellett szabad e verseket emlegetni.»

Elmondhatjuk, hogy «Jónás könyve» költőjének, a magyar szellemnek s a világ mostani sötét éveiben az egész emberiség szellemének egyik legjelentősebb alkotása. Babits Mihály költészete színültig megtöltötte az arany kelyhet, melyet bibliánk kifogyhatatlan kincses tárából kölcsönzött.

DR. REICHARD PIROSKA.

KÖLTŐINK ÉS A ZSIDÓSÁG.

Az irodalomtörténet sosem becézte kedvenceiként a magyar-zsidó írók műveit. Csak kelletlenül s ímmel-ámmal foglalkozik velük. De végképp nem érdeklődik zsidó tárgyú művek iránt. Miért is tenné? Problémáikhoz nincs köze s esztétikai értékük ritkán akkora, hogy magára vonná a figyelmet. Mi most mégis épp a magyar zsidó líra százéves történetét szeretnénk vázlatosan áttekinteni. Még pedig szoros értelemben veszünk a szót: nem az az egész nagy versanyag lesz vizsgálatunk tárgya, amely zsidó költők tollából kikerült, hanem ennek csak egy része: az, amely szűkebb tárgyánál fogva is megérdemli a zsidó nevet. A téma-választás talán különösnek tetszhetik, ha az irodalomtörténetet csak mint a legkülönb esztétikai értékek számontartóját ismernők. Megvalljuk őszintén: mi ezúttal nem művészi értékeket keresünk, mikor figyelmünkkel a mondott terület felé fordulunk, nem is az irodalomtörténeti adatok öncélúan szorgoskodó gyűjtőmániája fűt: a verseken át a zsidó közösség önszemléletének s ezzel összefüggő közösségi halmazállapotának változásait óhajtjuk tanulmányozni, a versek tükrében azt szeretnénk megfigyelni, hogyan jutottunk addig a lelki és szellemi állapotig, ahol ma vagyunk. E célkitűzéssel vele jár, hogy a verseket nem igyekszünk majd mindenfelől, vagy akár sok oldalról körüljárni, csak abból az egy szempontból fogjuk megvilágítani, amelyből kérdésünkre tanulságot meríthetünk.

I.

Nem lep meg bennünket, hogy a mult század 40-es éveiben, mikor a zsidóság először nyitja dalra ajkát, még nem is találunk mást, mint szűkebb értelemben vett «magyar-zsidó» lírát. Nem lep meg, hiszen a zsidóság ekkor még félreérthetetlenül külön közösség. Nemcsak a kívülállók tudják, maga is tudja, hogy az. S e közösségnek van egy nagy célja e pillanatban: fel akar szabadulni, egyenjogú akar lenni környezetével, hogy aztán mielőbb megszűnhessen külön közösség lenni. Az első magyar zsidó verselők még mind a zsidóság nevében beszélnek, de már mind esküdznek, hogy magyarok akarnak lenni. Nem szükséges valamennyiököt felsorolnunk, hiszen nem igazi költők, műveik csak dokumentumok, ennek meg nagyjából egyformák. Az első vers, amelyet hazai zsidó vetett papírra, az «Örömkönnyek az 1840-i dicsőséges országgyűlés végeztével», éppúgy az emancipációért esdekel és fogadkozik, mint *Szegfy* Mór verse 1848-ból, mely megígéri: «...ha végre hó imánkra Szétszakad a' rabbilincs, Megmutatjuk a' zsidónál Jobb magyar a' földön nincs», vagy mint *Heilprin* Mihály: «Hisz már minden rabság könnye Le-lehull: Tán nekünk is a szabadság Felvirul?» Ha közben az 1848-as sérelmek alkalmából *Reich* Ignác ajkán keserű panaszok hangzanak is fel, ez nem változtat a magyar zsidó nyelvemlékek imént leírt hazafias jellegén. S még kevésbé változtat természetesen *Hugo* Károly, aki ugyan megbántott nagyzási mániája göggyével, kizárólag a maga nevében szól a hazához, de ő tébolyodott volt, s a tébolyodott némileg kívüláll a

történelmen, rá kevésbé érvényesek a szociológia törvényei. A magyar zsidó versíróknak az emancipációig mintha semmi magánéletük nem volna, 1867-ig állandóan politizálnak. Kezdetben még a zsidó élet vallási oldalának kifejezésére sincs szavuk. Csak a 60-as években kezdődik meg lassan a differenciálódás. Talán az önfenntartási akarattal, amely a zsidóságban a csalódások következtében ébred fel, magyarázhatjuk, hogy most már a «Magyar Izraelita» című hetilapban bibliai, vallási és történelmi motívumok feldolgozását is gyakran találjuk, s e versek dilettáns szerzői közt már egy ígéretesen megszólaló, bár az újságírói és szervezői munkába csakhamar belefulladó költő is akad: *Farkas Albert*. A költőként hamar elhallgató *Bródy Zsigmond* és a fiatalon elhunyt nagytehetségű *Ormódi Bertalan* első pillantásra — bár művészből színvonalon — a 40-es évek költőit folytatják. De ha jól odafigyelünk, észreveszünk egy nagy különbséget: míg az elődök még állandóan zsidóságuk tudatában fordulnak a magyarság felé, *Bródy Zsigmond* és *Ormódi* olykor már nem mint a magyarságba kérezkedő zsidók, hanem mint minden korlátozó jelző nélküli, valódi magyarok, a magyarság nevében szólalnak meg. Mint a nemzet tagjai vesznek részt a magyarság gyászában és örömeiben: elsiratják például gr. *Teleki László* és *Széchenyi István* öngyilkosságát, sőt *Ormódi* még sokkal meszebbre merészkedik: mint *Kossuth Lajos* fanatikus híve, bírálatban, még hozzá igen éles bírálatban részesíti a 67-es kiegyezés korának vezető férfait. *Ormódi* különben az első, aki kísérletet tesz zsidó típusok költői megrajzolására s az első abban is, hogy

a zsidóságra nehezedő nyomás enyhülésének jeleként a maga könnyen hangolódó, sok motívumú költészetében magánélete rezdüléseinek is hangot ad és szerelmes verseket is ír. De hogy mindebben mennyire megelőzi korát, arra jellemző, hogy még a nála fiatalabb *Kiss József* sem jutott el egyelőre idáig. 1868-ban megjelenő «Zsidó dalok» füzetében *Kiss József* még a magyar zsidó líra első korszakának fiaként mutatkozik: még ő is csak a politizáló, vagy mondjuk közösségi költészetet műveli, s mint a zsidóság hű gyermeke szólal meg, aki azonban egyszersmind a magyarság szerelmese. A «Zsidó dalok» az emancipáció boldog élményéből születtek, s ennek hatásaként e versekben egy érdekes új árnyalatot figyelhetünk meg, amelynek líránkban eddig nem találtuk nyomát: *Kiss József* hátat akar fordítani a zsidóság évezredes képzeteinek, vágyainak és keserűségének: «Tekints az égre, aztán nézz a földre, E föld, hol állasz, az ígélet földje!» E füzet a magyar-zsidó líra első korszakának utolsó terméke. Az emancipációval megszűnt az az állapot, amelyben a zsidó mindent állandóan a maga helyzetére vonatkoztatott. A kényszerképzet vasszorítása meglazult. A zsidó líra ezentúl nem kénytelen állandóan politizálni, a zsidó közösség nevében beszélni, mint eddig.¹

II.

Most már csak néha, alkalomadtán szól a zsidóság nevében. Mint tudjuk, *Kiss József*nek megadatott, hogy

¹ A korszakot részletesebben ismerteti *Komlós Aladár*: *Ormódi Bertalan emlékezete*, IMIT 1934.

népe életének egy jelentős korszakát, a felszabadulástól 1920-ig, a megszerzett jogok elvesztésének kezdetéig végigélje. Dicsősége, hogy nem bujt el népe sorsának átélése elől, egész mellet, bátran, nyíltan vállalta és kidalolta azt. A mámoros optimizmusból, mellyel az emancipáció alkalmából megszólalt, nagyon hamar, már 1875-ben ráébred az örök zsidó sorsra: «Gyűjthetsz te kincset eleget, Halomra hordhatsz kincseket, Ott-honod mégsem lesz neked!» 1882-ben pedig, a tiszaezlári vérvád alkalmából még fájdalmasabban zokogja el, hogy a zsidót mindig mindenütt idegennek tekintik. «Az ár ellen» szavai ma is oly melegek, mint a friss sebből kiömlő vér. Hogy milyen természetű közösség az a zsidóság, amelynek sorsát elsiratja, Kiss József nem beszél róla, úgy látszik, nem is érdekli. Mintha teljesen elfelejtette volna a jelszavakat, amelyeket első verseiben megénekel. Nem törődik elméletekkel, arról beszél, amit lát. Maga nem volt vallásos kedély, s ami fájt neki, az annyi volt, hogy a zsidónak nevezett emberek csoportját üldözik. Nem vallási funkcióikban, hanem egész létükben. Eszébe sem jutott hát az a konstrukció, hogy itt csak egy felekezet bántalmairól van szó. Ő zsidó emberek, minek titkolni, a zsidó nép sorsát siratta. A zsidó üldöztetése, bárhol történik is, mélységesen megrázza őt. Az odesszai program hírére megrendülten tagadja meg a szelídebb isteneket, s így kiált fel: «Halljad, ember fia, Örök a bestia!» (1905.) A 80-as évek végétől, a tiszaezlári hullám leapadásától kezdve ugyan ritkán beszél a zsidóságról. Hiszen úgy látszik, a zsidókérdés enyhülőben van, nem kell föglalkozni vele. De hozzátehetjük, hogy a

magyar zsidóság nem is akarja közösségnek érezni magát a nemzetben belül, s így nem is fogadta volna el azt a költőt, aki mint ilyenhez szólt volna hozzá. Kiss József tehát egyéni érzéseit szólaltatja meg. De azért ilyenkor is ott bujkál benne a zsidó. Az emancipációval a zsidóság megkapta az összes politikai jogokat s most már fiain mult, hogyan tudnak élni az előttük feltáruló lehetőségekkel. A politikum az egyéni siker kérdésévé alakul át s a zsidó író most a kielégített zsidó kollektívum helyett a feltörő egyes zsidót szólaltatja meg. Kiss József lírája jórészt költői pályája glosszáiból áll. Nem győz beszélni róla. Az a feszültség, mely az emancipáció idején zsidóság és magyarság érzelmi viszonyában lappang, a zsidó dicsőségvágy megnyilatkozásaiban jut leginkább kifejezésre. A zsidókérdést nyíltan nemigen merik tárgyalni, s az írók talán maguk sem veszik észre, hogy dicsőségvágyuk sebeiről szólva, voltaképp erről beszélnek. Az asszimiláció egész drámája ott bujkál e harcban: a magyarság szerelmi ostroma folyik itt s részesül új meg új visszautasításban. Így történik, hogy az asszimiláció vágya, a befogadó nemzet iránti rajongás a visszautasított szerelem sértettségévé válik, vagy legalábbis azzal keveredik. Kiss József megvallja, hogy ha maga írhatná a sírfeliratát, így írná: «Szabad zsákmány volt a hazában, Kitagadott, szegény, hazátlan. A sír tán nyugtot ad neki. De lehet, hogy az is kiveti.» Bár nem fordul elő benne a «zsidó» szó, ez éppúgy zsidó vers, mint amikor 1913-ban a Kisfaludy-társaságba történt beválasztásakor ezt írja: «Valaki hazajött, aki nem volt itt-hon, — Aki hazavágyott mindörökre titkon, — Valaki

hazajött.» Kiss József érzésvilágának a zsidóság az egyik főcentruma. Legtávolabbi rezdülései is kapcsolatban vannak ezzel. Mikor pl. Dózsa Györgyöt ünnepli, ezt is önkéntelenül úgy tünteti fel, mintha a zsidók egyenjogúságának lett volna előharcosa. «Míg egy szív lesz, amely fellázad, Hogy a *születés* megalázhat, Megalázhat, pokolra vethet, Dózsa lelke meg nem pihenhet.» S az is összefügg Kiss József zsidó voltával, hogy mint annyi zsidó költőnek, szent a szemében a költészet. Hiszen ez a fegyver, amellyel kivívja a dicsőséget. Most már értjük, hogy Istentől sem kér egyebet, mint művészi ihletet: «Agyagot gyúrni mesterségem, A többihez mi közöm nékem?» S öregkorában, a világháború után újra találkozik azzal a gyűlölettel, amely valaha «Az ár ellen»-t fakasztotta szívéből: «Ne úzzetek el a szent koporsótól, Hisz aki benne nyugszik, nekem is anyám, Lemondtam önként minden földi jóról, De az anyámhoz jussom van talán.»

III.

A magyar-zsidó költők következő nemzedéke, mely két évtizeddel Kiss József után, a 80-as évek vége felé kezd fellépni, már azon tanítások szellemében nő fel, melyeket az emancipáció óta a zsidóság hivatalosan hirdet: hogy a zsidóság nem nemzet, még csak nem is nép, hanem vallás, mondhatnám pusztán ideológia. De persze az úgynevezett haladó zsidóság körében, ahonnan e költők regrutálódnak, most már a vallás is mást jelent, mint korábban: nem az élet egész területét, minden vonatkozását és minden percét szabályozó isteni törvényt, hanem mindössze az év néhány ünnepi isten-

tiszteletét s azt a prófétizmusra hivatkozó felfogást, hogy Isten csak erkölcsöt, nagylelkűséget, jóságot kíván gyermekeitől. A század végén működő zsidó költőkkel kezdődik tehát az, amit *felekezeti költészetnek* nevezünk. Nem annyira vallásos, mint inkább a vallást magasztaló költészet ez. Művelői feldolgoznak bibliai motívumokat, verseket írnak az ünnepnapokra, s mindezt állandóan fennkölt, magasztos modorban, mindenáron hangsúlyozva, hogy a zsidóság a legmagasabb erkölcsi tanok megvalósítása érdekében fennálló szövetség, amely határtalanul boldog, hogy ily célért való szenvedésre rendeltetett. A zsidó panasz nélkül, szinte gyönyörrel túri a vértanúságot, büszke rá, hogy ő a mártírok népének fia. Hiszen az erkölcsi hivatás teljesítése oly üdvözítő, hogy még a kitért zsidó is, aki karrierje kedvéért megtagadta Istent, apját, anyját, csak akkor érzi boldognak magát, mikor haláloságyán újra elrebeci a Sömá jiszróélt. E költők mind imádják Istent, a királyt, a hazát, az erkölcsöket. Mintha most érkezett volna el hozzájuk a 30—40-es évek biedermeier felfogása. Más népek vitéznek álmodják magukat, ők nagylelkűnek álmodják a zsidóságot. Mintha öntudatlanul folyton az antiszemizmussal folytatnának vitát, mely gyakran és szívesen támadja a zsidóság erkölcsi oldalát; némi érezhető túlkompenzálással, melldöngető önelégültséggel, szinte versenyezve hirdetik, hogy a zsidók igenis kifogástalan emberek, az erkölcs megtestesítői. Elnyomott népekben általában elhal az esztétikai s kifejlődik a morális érzék. E költőkön az a moralizálás ütött ki, amely a régebbi zsidóságot jellemezte. A zsidóság sorsáról természetesen egyikük sem panaszkodik; hiszen ők a zsidóságban

csak vallási eszmét látnak, s egy eszmét nem igen érhet baleset. Az az ünnepnapi verselés tehát, amellyé a zsidó líra e korban zsugorodott, szükségszerű következménye a zsidóság szellemi helyzetének. Az első, aki ünnepnapjainkat megénekli, *Hoffmann Mór*, nagykanizsai tanító, «Jerichói-rózsák» című kötetében (Nagykanizsa, 1869). A pesti hitközség rendelkezésére később maga *Kiss József* is megénekli ünnepnapjainkat. De a vallási költészet terén ő sem jutott el *Kiss József* színvonalára. Maga is érezte ezt, s az Ünnepnapokat nem vette fel összes költeményei közé. De a hitközség sem fogadta el a verseket, teológiai aggályok miatt: Isten antropomorfizáló felfogását látva bennök.

Az ünnepi áhítat költői: *Heves Kornél*, *Sebestyén Károly*, *Kisteleki Ede*, *Gerő Attila*, *Roboz Andor*, *Makai Emil*, *Kiss Arnold* és *Szentmiklósi József* is. *Gerő Attila* lefordít — mégpedig előszava szerint héberből — körülbelül negyven zsoltárt, hogy költői táplálékot nyújtson vallási életünknek és imakönyvünkre terelje a figyelmet (Pálmák, 1894). A zsidóság erkölcsi eszmét jelent számára: «A szentek, bölcsek, vének körbeállnak Szent imakörben a «Törvény» körül, S amint így «Hosianá»-t zengve járnak, Egy szétszórt nép eszmékben üdvözül», írja. Versben dicsőíti a talisz, töfilin nagyszerű jelentőségét (IMIT, 1895) s kissé szónokias prózában fejtegeti, hogy «épp azért, mert súlya tárgyötör, zsidónak lenni százszoros gyönyör!», persze csak olyan zsidónak, «kinek a lelke fennkölt és nemes, Tartalmat adván a tradíciónak, Mely mindenütt eszményi célt keres» (Fiamhoz, IMIT, 1900). A felekezeti költők egyik legjobbika *Heves Kornél*, akinek verseiben — bár néha merészen túlficáncol a megszokott

kereteken — a rabbi élete tükröződik; kár, hogy érzelmi és gondolkodó ereje nem áll hasonló fokon, mint nyelve és verselése. Prédikációs levelekben int a péntekeste, a sátoros ünnep, az újév stb. megünneplésére, Neila előtt és Ítélet napján című versei nemes hangjukkal megkapó imák. Mintája a szabadelvű rabbinak, aki szerint a templomkerülő, mulató ember is méltó a mennyországra, ha nagylelkű és szíve van (Rage a jó szomszédról, IMIT, 1907). Boldogan mondja el, hogy a Nagykünságon mily pompásan fér meg egymás mellett a katolikus, református és zsidó templom. (Három templom, IMIT, 1902). Egyaránt ragaszkodik a héber és a magyar nyelvhez, amelyek közül egyikről sem tud lemondani (Kísértés), csak a cionistákat átkozza meg: «Rongy ember az, aki hitet cserél. De ki hazáját hagyja el, Balsors ha tépi, Vagy ki szülőanyját rugdossa meg, Rongyabb, százszorta rongyabb! Átok száll annak a fejére És gyermekének gyermekére is, Harmadnegyedízigien átok!» (Az új messiásokhoz).¹ *Sebestyén* Károly is a hivatalos zsidó programot verseli meg emelkedett retorikával: «Szeresd hazád s imádjad Istened!», hirdeti (Himnusz, IMIT, 1902, és Parainesis, IMIT, 1905). Dicsőíti a hitért való vértanúságot (Kísértés, 1906. IMIT) és a Söma Jiszróélnak haldoklót is boldogító varázsát (Euthanasia, IMIT, 1903). *Kis-teleki* Ede vallásos lírája már nem a zsidó közösségben és zsidó jelképek közt átélt vallásosságot fejezi ki, egy magános ember pietista áhítata ez a természet előtt, aki véletlenül zsidó; az erkölcsi melldöngetés is hiány-

¹ Könyvei: Lant és Biblia 1897. Singer és Wolfner, Adonáj, 1912. saját kiadás.

zik nála. Kár, hogy verseinek meglehetősen szétfolyó, elvont és ködös jellegét a zsoltárokból kölcsönzött képek sem szüntetik meg. Legmegkapóbb, mikor a zsidó vallási élet egy-egy képe — minden programszerűség nélkül — más motívumokkal olvad össze nála, például a síkságot így látja: «Itt a kusza világ egy összhangba olvadt, Ó ilyen lehetett a legelső szombat, Mikor a teremtést bevégezte Isten!» (Búcsú a tanyáktól), elhunyt édesapja életét pedig összeszövi a szombat és a hosszúnapi képeivel (Feltámadunk című kötete 43. és 52. verse, Szeged, 1903).¹

Míg Heves Kornélnál a zsidóság istentiszteletté és morális eszmévé, *Palágyi* Lajosnál és *Lenkei* Henriknél kulturális élménnyé zsugorodik. Költőinknél a bibliai feldolgozások száma aránylag csekély, mindenestre kisebb, mint a protestánsoknál; e két költőnk a zsidóság tartalmi közül elsősorban a Szentírás ihleti meg. De nem vallási áhítattal fordulnak feléje. *Palágyi*nál a bibliai történetek mindig egy-egy erkölcsi eszme hordozóivá válnak, a zsidó motívum általános emberi tanulságot takar. *Palágyi* értelmezése néha érdekesen modernizálja a bibliai tárgyat, így mikor *Ábrahám* megmagyarázza *Izsáknak*, miért kísérelte meg a feláldozását: «Azért tevém, hogy élteden keresztül Érezd a kínt, mely emberszívben rezdül, Ártatlanul ha sujt a büntetés». (Egyenlőség, 1898. 6. szám). A szocialistaként és pesszimistaként induló költő a 90-es évek táján már a Tóra erkölcsét dicsőíti: «Sináj hegyén

¹ A felekezeti sajtó szorgalmas verselője volt *Feleki Sándor* és *Roboz Andor*, mindkettő termékeny műfordító, az utóbbi a «talmudi gyöngyszemek» első verses feldolgozója zsidó költőink közt, és *Szentmiklósi József* (Oltárfüst, 1901. Révai és Salamon.).

hangzott az égi szó, Az új világi rendet alkotó, S ki görnyedt lelki rabbilincs alatt, Lélekben, szívben, hitben lón szabad.» «S a szolgaságon mindig győzni fog, Kiben erkölcsi öntudat lobog.» (Sevuósz, Egyenlőség, 1892. május 27.)¹ *Lenkei* Henrik síma és lendületes eleganciájú epikai költeményei többnyire szintén egy-egy erkölcsi eszmét fejeznek ki. Ő is állandóan fennkölt. Főihletője a kultúra, s ezért jellemző kötete «Az én hőseim», hol ótestamentumi, evangéliumi, görög mitológiai és művelődéstörténeti alakokat mutat be. Típusos magatartása ez a modern zsidónak, aki hódolattal borul le minden kultúra előtt. Ez a kissé egyszerű idealizmus a hitvallása: «S hiába sujt le ezer ördög arra, Ki a világ rendjét-üdvét akarja — Szívünkben ami isteni, mi hősi, Egykor magát a poklot is legyőzi!» («Az én hőseim» prológusa).²

A felekezeti költők erkölcsi öntudata nem volna teljes, ha nem hirdetnék, hogy mennyire szeretik hazájukat. A hazafias irányú versek látszólag nem tartoznak a szűkebb értelemben vett zsidó lírához, pedig igenis belső összefüggésben vannak a zsidó önszemlélet fejlődésével s mintegy ellenpróbáját adják a zsidó népi érzés más úton tapasztalt elsorvadásának. A felekezeti poéták (Makai kivételével) valamennyien kötelességüknek érzik, hogy nemzeti érzésüket hangsúlyozzák. Az uralkodó felfogást szépen fejezte ki egy művelt amatőr, *Hoffmann Mór* 1886-ban, *Magyar zsidó* című versében:

¹ Palágyi bibliai verseinek egy része *Bibliai emlékek* című kötetében, a többi, valamint ünnepi versei az *Egyenlőségben* a 90-es években jelentek meg.

² *Lenkei* bibliai versei *Isten tábora* c. kötetében. — Bibliai motívumokat feldolgozott olykor *Varsányi Gyula* is (IMIT).

«Magyar vagyok, bár zsidó a hitem! Munkálni vágyom-én a hon javát, Nem tántorít el attól senkisé, Sem irigy ellen, sem álnok barát; Én életem a honnak szentelém, Követve szent hitem örök tanát. Biztos kalauz a béke idején, Tűzoszlop a bubánat éjjelén!»

Heves Kornél, láttuk, gyűlöli a cionistákat, és bár szent neki a héber nyelv, a magyarhoz még jobban ragaszkodik; *Gerő Attila* azt akarja, hogy verseiből meglássa «a magyar haza, hogy a zsidó szívének minden dobbanása magyar»; *Palágyi Lajos* arra törekszik, hogy «ami jót kapott szívem Őseitől örökbe, Erőm, dacom, kevély hitem, Én mind, mind ide ültetem Az édes honi földre!» (Egyenlőség, 1899. 30. sz.); *Sebestyén Károly* arra int: «Szeresd hazád s imádjad Istened» (Himnusz, IMIT, 1902.); *Varsányi Gyula* a kazár-eredet elméletével is támogatja a magyarság és zsidóság testvéri összeolvadásába vetett hitét s ezredévi ódájában így ír: «Tudósok könyvében híven meg van írva, Magyarral a zsidó együtt szállt a síkra. Árpád oldalánál ő is harcolt bátran, Része volt a vérrel szerzett szép hazában. Az ő vére is hullt, villogott a kardja, A kazár zsidóság megállott a harcba.» (Egyenlőség, 1896. 18. sz.) *Radó Antal* erős zsidó önérzetet ápol magában s ugyanakkor egyike legbuzgóbb és legtermékenyebb hazafias költőinknek, aki a magyar múlt és jelen nevezetes eseményeit egyaránt megéneкли; *Kisteleki* büszkén emlegeti, hogy apja huszárként védte a hazát 1848-ban, s március 15-ét minden évben épp úgy megünnepelte családjá körében, mint a vallási ünnepeket (Feltámadunk c. kötetében); *Kiss Arnold* két ódát is ír március 15-éről, igaz, hogy mindkét alkalommal a származásra

nem tekintő általános testvériesülés mellett tesz hitet, dicsőítve az időt, mikor «bárány a párduccal A rét füvén majd békén legelész» (Köd és napsugár c. kötet); a zsidó, valamennyiük költészetében, magyarnak is tökéletes: hálás, rajongó, hazájáért életét is mindig feláldozni kész. Népszerű alakjuk a hős zsidó honvéd, aki nemcsak vitézségével ragad bámulatra; hősiességében, amelyet megvetettsége ellenére tanúsít, van valami könnyefakasztó nagylelkűség is.

Az eszme- és motívum-történet a motívumok jelentkezésének tüneti értékelését igen botfűlően végezné, ha nem venné figyelembe azt is, hogy a motívumok milyen művészi színvonalon jelentkeznek. A művészi-letlen feldolgozás tudniillik mindig azt mutatja, hogy a kérdéses eszme a történelem cselédlépcsőjére jutott, kisebb műveltségű és tehetségű költőkhöz. S bizony a vallásos líra nem tartozik a magyar-zsidó költészet erős oldalai közé. Minden rokonszenvünk a művelőié, de el kell ismernünk, hogy e versekben eredetiség, friss és erős érzés, a nyelv és képzelet hatalma ritkán ragad meg bennünket. Kevésbé alkalmasak arra, hogy a művészi igényű zsidó olvasót megtartsák a zsidótárgyú irodalomnak. Gyakran az az érzésünk, mintha nem önkéntelenül születnének, hanem a vallás hivatalnokai írnák, dícséretes kötelességtudásból. Ha nem lenne tapintatlanság, az ember szinte szeretné felvetni a kérdést, volt-e ezek közt a felekezeti költők közt — vallásos lelkű költő is. Jellemző, hogy a kor legjobb zsidó költői egyre kevésbé vesznek részt a vallási líra termelésében. És hogy akik írnak is effélet, gyakran már maguk sem teszik közzé köteteikben. Kezd ez

egyre inkább a másodrangúak és kis becsvágyúak területe lenni. Azoké, akik nem is törekszenek új érzések és új formák meghódítására. Ez nemcsak esztétikailag jelentős, hanem szellemtörténetileg is: azt mutatja, hogy a zsidó vallásosság idegenné vált a kor legjobbjainak. Nyílt titok, hogy a zsidó vallási érzés sosem volt olyan felszínes, mint abban a korban, amely fennen hirdette, hogy a zsidóság voltaképp vallás.

IV.

Ha már a «felekezeti» költészet elárulja a vallási gyökerek elsorvadását, még jobban bizonyítja ezt az elmaradó utánpótlás; de a bibliai motívumok kisszámú feldolgozásán is meglátszik, hogy költőinknek a zsidósággal való kapcsolata egyre kevésbé vallási jellegű. Az ősök jámbor hittal közeledtek a Szentíráshoz, Palágyi és Lenkei számára a bibliai szöveg kulturális rajongás tárgya és erkölcsi eszmék jelképe, *Szilágyi Géza* már sem Istent, sem morális tanulságot nem keres a bibliai történetekben, hanem művészi szépséget s szerelmi és mindenestre emberi, nagyon emberi motívumokat. Lót leányának szerelmét (IMIT, 1909.), Delila bosszúját (IMIT, 1910) festi felfrissült, erőteljes nyelven és modern szellemben; Jefta áldozatkészsége (IMIT, 1905) itt titokban már megtántorul, és Saul király Endorban (IMIT, 1924) szellemek helyett saját öntudatlan önvádjával viaskodik. Egyéni veretű bibliai balladákban *Gellért Oszkár* is szerelmi, sőt erotikus motívumokért fordul a Bibliához; hósei a szerelem, illetve a szeretet sugallatára fellázadnak a Törvény

kegyetlen betűje ellen. Mózes, saját törvényétől eltérve, megbocsátja a lánynak, hogy a mezőn vétkezett, egy férj ugyancsak a törvény ellenére visszaveszi hűtlen feleségét s így tovább. A Biblia az Evangélium felé kezd olvadni, mégpedig a szerelem tüzeiben. Nem egészen véletlen, hogy épp Gellért egyik versében az esztétikai önantiszemizmus is elszólja magát. Mikor a költő a fáraó fürdő leányának képét idézi, felhevülten kiált fel: «Száz Zsuzsannánál százszor szebb nekem, mert ifjabb. S mert pogány! pogány!»¹

Ambrus Balázs, *Kun* József, *Mezey* Sándor és *Turóczi* József verseiben a vallás eszmei tartalma régi szép ünnepnapok emlékeivé vagy nosztalgias képekké, esztétikumká módosul. Ha az ünnepekről írnak, azok hangulati szépsége jut eszükbe, tanításaik nélkül, ha a Bibliából kölcsönöznek motívumot, nem a vallási szentség, vagy erkölcsi tartalom vonzza őket, hanem az exotikus képszerűség, ha Palesztinára gondolnak, ez nem a visszasóvárgott otthon, egy fájdalmas vágy tárgya nekik, hanem a ciprusok és pálmák festői hazája. Makaiban, mint látni fogjuk, Halévy olvasása közben feltámad a sóvárgás a Szentföld után, de ezt csak mint keletet idézi elénk, minden zsidó vonatkozás nélkül. *Kun* József még szemérmesebb, ősei földjét az ő képzeletében Ofir helyettesíti. A zsidó életen mindannyiuknál egy parnasszista jellegű tónusegység varázsa ömlik el, az emlékezés vagy a nosztalgia halk tónusa. *Mezey* verseinek puha muzsikájával, *Turóczi* Kosztolányin és *Tóth* Árpádon iskolázott nyelvével ad némileg újszerű fényt a régi témáknak.

¹ Rubens asszonya, 1912. Képek a bibliához ímű ciklusban.

Századunk elején már van egy zsidóság, amely váltig hangoztatja, milyen kevésbé tartja fontosnak a vallást; az olvasó csak azt nem érti, miért oly fontos viszont a vallási közöny, hogy olyan sokat emlegetik. *Fehér Jenő* (Napkeletről, 1908) például majd minden románcában ezzel dicsekszik: hogy ő szívesen adakozik a keresztény templomra is, vagy hogy az imádkozni elfelejtett katonafiút nem bünteti Isten, mert anyja duplán, az ő nevében is imádkozott, s hogy általában a szeretet fölötte van a törvénynek, mindent meg kell érte bocsájtani. Ez a vallási türelmesség gyakran a zsidó-keresztény szimbiózis látható jeleiben nyilatkozik meg. *Peterdi Andor* például így ír az *Évangéliumról*: «A fájdalom, a harag, a gyűlölség Elül, ha Pált, Lukácsot olvasom... Az öreg bölcsök saruban haladnak, A fű meghajlik lábaik alatt, Előttük Krisztus alázatos arccal, Mint égi tünemény halad.» (Az én könyvem.) *Kiss Józseftől* *Ignotuson* át a legfiatalabbakig számtalan tünete van a szellemi keveredésnek. A legérdekesebb jelenség e szempontból *Keleti Artur*, aki — egyébként igen modoros — verseiben valósággal egy festegető itáliai barátinak álmodja magát, tetszelegve képzelel, hogy egy olasz kolostorban hal meg s latin imát mondanak felette. Versei preraphaelita festmények áhítatának visszfénye, esztéta kéjelgés a katolikus egyház szimbolumaiban.

E vallástalan emberek vallási nosztalgiájában persze több a vágy a gyermekkor és a régi otthon eltűnt paradicsoma, mint Isten után. *Bródy Miksa* és *Balla Ignác* a péntekeste érintésére érzi meg áhítatos gyermekkorának varázsát. (Péntek este, IMIT, 1901. és 1913.)

Pásztor Árpádnak, míg a jomkipuri imát hallgatja az utcán, szíve megremeg: «Könny fut szemembe lopva, észrevétlen, És siratom az elmúlt álmokat, Mikor még én is hittem és reméltem.» (Egyenlőség, 1902. 39—40.) Legszabatosabban és legszebben *Szilágyi* Géza fejezi ki a helyzetet: «Imák ellen, miket már meg se értesz, S fájdalmasan kóválygó dallamok Varázsa ellen nincs, mi vértéz. Hiába lázongsz, hogy mért is kísért ez. Lelked tőlük még mindig megsajog.» (Mult és Jövő, 1912.) Végül a vallási élet elhalása odáig megy, hogy amely zsidóban erősebb vallási ösztön él, az — mint pl. Gellért Oszkár, Erdős Renée, Lesznai Anna esetében látjuk — a kereszténység oldalán keres kielégülést. Zsidó költőinknél alig találjuk nyomát a Bibliával való foglalkozásnak; mihelyt azonban egyikük-másikuk keresztény hitre tért, új egyháza kezéből már népe ősi könyvét is szívesen fogadja.

V.

A zsidóság a mi éghajlatunkon, mint tudjuk, tömény állapotából állandóan oldódik és párolog, s így nem meglepő, hogy a századforduló táján olyan magyar zsidó költők csoportjával is találkozunk, akik már sosem írják le népük nevét. Mint ahogy kialakul egy zsidóság, amely mindenáron magyar és európai akar lenni s egyelőre annyit ér el, hogy elfojt magában minden vallási és népi rezzenést: költők és írók is egyre többen akadnak soraiban, akik görcsösen vigyáznak, hogy a zsidóság dolgaival ne foglalkozzanak. De ez a negatívum is a zsidó önszemlélet adatai közé tartozik.

Abból a szemléletből fakad, amely szerint zsidóság voltaképp nincs is s csak «elmaradott», ostoba emberek foglalkoznak vele. Meg kell vallanunk, hogy művészi színvonalukra nézve ezek nem legrosszabb költőink. Sőt ellenkezőleg. Többnyire «A Hét», majd a «Nyugat» munkatársai. A legjobb zsidó tehetségek úgy látták e korban, hogy megnyílt előttük a világ; nem is akartak hát kevesebbet, mint az egész világ meghódítását. Az a zsidó, aki erőt érzett magában, ezidőtájt politikai-társadalmi téren is legalábbis az egész magyarsághoz akart szólni. A zsidóság képviselője rámaradt azokra, akik korlátolt képességeik tudatában nem is igényelhettek nagyobb területet. Miért csodáljuk, ha a zsidó sorssal az írók között is — néhány kiválóbb kivételtől eltekintve — csak a második garnitúra törődött?

S mégis a szimpla szólamok csábító kényelmének engednénk, ha azt hinnők, hogy a zsidó érzés állandóan csak gyengül s a hanyatlás folytonos egyenes vonalat mutat. A valóság éppenséggel nem ilyen egyszerű: az asszimilációs törekvés és az ezt kísérő sérelmek nyomában felébred a zsidóságban az önfenntartás akarata is. A környezetbe belehalás tendenciáját az életbenmaradás ösztöne ellensúlyozza. *Nem egy, hanem két nagy mozgás folyik itt állandóan, két ellentétes mozgás: a zsidó érzés egyidejű gyengülése és erősödése.* S mindkét folyamat egyre végletesebbé válik. Így történik, hogy míg költőink egyik csoportja a századforduló táján görcsösen kerüli a «zsidó» szó leírását, egy másik éppenséggel egy zsidó népiség hangját üti meg. Korábban, körülbelül a tizaeszlári évekig a magyar zsidóság mindössze két táborra oszlott, a konzervatívok és a haladók

táborára. Tiszaeszlár után, a századforduló felé az osztlás tovább folytatódik, s a neológia, ha nem is szervezetileg, a valóságban újabb két rétegre hasad. Az egyik még nyíltan és több-kevesebb szeretettel vállalja a zsidóságot, a másik már csak névleg zsidó s odatartozásából semmiféle következményt levonni nem hajlandó. Hozzá kell tennünk, hogy az előbbi réteg többnyire irodalmiakban igénytelen kispolgárokból áll, míg az a magyar zsidó, aki irodalmat, új, bátor és értékes irodalmat akar, rendszerint elfordul a zsidóságtól. A zsidó tárgy feldolgozása szinte külön szakmává kezd válni, amellyel csak specialisták foglalkoznak.

Már a 90-es években van egy-két fiatal költő, akinek a vallásosságába valami népi öntudat, sőt Ciön utáni sóvárgás is belefonódik. Az irodalmi köztudat *Makai Emil* zsidótárgyú lirájából csak spanyol-zsidó fordításait, illetve átdolgozásait ismeri, s a vele foglalkozó tanulmányok sem tudnak róla, hogy a «Roráté» költőjének verseiben a népi sors átérzése is megszólal. Az *Egyenlőség* 1890-es évfolyamaiban megjelent költeményeinek egy része életében közzétett köteteiből épp úgy hiányzik, mint posthumus *Összes Művei*-ből s így teljesen feledésbe ment. A 21 éves rabbijelölt megénekli a zsidó ünnepeket, s a kissé szólamos, híg versek közt akad egy, amelyben a szenvedéllyé hevült gyász a költeményeiben szokottnál erőteljesebb és forróbb ömlésre bírja képzeletét. Ab hó 9-én meggyászolja Jeruzsálemet: «Van-e a földön több oly kósza nép, Több ily leroskadt nemzet él-e rajta, Kinek hazája az egész világ?... Ó nincs talaj, mely a vándor fejének Terítene puha zöld pázsitot, Míg az

örökös céltalan panasz A bús haldokló ajkait lezárja. Mióta Cion a vadak tanyája, Ó Jeruzsálem, téged gyászolunk!» (Egyenlőség, 1891. 32. sz.) Éppoly rajongva gondol a Szentföldre, mint Jehúda Halévi, (bár jellemző, hogy óvatos szemérmességgel — Keletnek nevezi): «S ha meg kell halnom, hadd haljak meg ottan, Ott ébresszen fel a nagy kikelet, Nem álmodhatnék sehol boldogabban, Mint rögeid közt, nyájas Napkelet!» (Kelet, IMIT, 1894.) Főkép a zsidó önérzetelenség sérti népi büszkeségét. Sértik őt a zsidó bűnök, a nemesített gazdag zsidó kereskedő, aki nyomasztónak érzi hitét, a nagyuri nő, aki azzal büszkélkedik, hogy fia igen művelt gyerek, de vallástanból kétszer megbukott, a máról-holnapra hitetlenné váló ortodox, és a fiatal rabbi, aki hiúságból akar reformálni. (Modern legenda, Egyenlőség, 1891. március 20.) Roráté című verse a magyar-zsidó líra egyik jelentős alkotása: Makai maga sem tudta, hogy a novellisztikusan érdekes kis találkozás jelképében egy történelmi jelenségre döbrent rá. Mert az eltávolodás a zsidó élettől, amelyről a vers önvádló mélabúval számol be, nemcsak Makai vétke volt, hanem az egész koré. Mint láttuk, e korban, a századforduló felé új szellem, vagy legalább új divat terjed el, amely szerint a zsidóság egy művelt embernek nem lehet szívügye s így arról nem illik beszélni. Ez az új áramlat magának Makainak művét is kettévágja: a rabbijelölt, aki tüneményes első sikerét, rendkívüli gyors népszerűségét épp spanyol-zsidó fordításainak köszönte, néhány év múlva hátat fordít a zsidó témának.

De rabbiszemináriumi évtársa és hűséges barátja,

Kiss Arnold figyelmét alighanem mégis ő hívta fel e tárgyra. *Kiss Arnold* sokat fordít spanyol zsidó költőkből, de főleg *Morris Rosenfeld*ből, feldolgoz talmudi és jiddis legendákat, bibliai és zsidó történeti motívumokat s megénekel zsidó ünnepnapokat, mint a chanukát és a sátoros ünnepeket, s már korán valósággal cionista hangokat üt meg, mint: «Népednek rombadólt lakát Építsd fel újra Istenünk!» (Ima az üldözöttekért, továbbá A sátrad...) ¹ Az első magyar nyelvű mondhatni cionista verset egy a zsidóságból később eltávozó kiváló írónk, *Ignotus* írja 1895-ben: «öntudatlan, Titokban, álmainkban Az elveszett hazába Még vissza-sír a lelkem. Bénuljon meg a jobbom, Tikkadjon el a nyelvem, Ha téged, Jeruzsálem, Valaha elfeledlek!» (IMIT, 1895.) *Nagy Endre* 1901-ben Palesztina után sóvárog (Egyenlőség, 1901. 10. sz.), s *Radó Antal* mély részvéttel gondol a tituszi diadalmenetre: «Ó Izrael, e nap jövődnek lett a képe! Tizennyolc századig így mentél, gúny között. Rómának útjain a szegyen köntösébe' — S ezer kéz megdobált, ezer száj leköpött.» S mégis «a régi Róma holt már, másfél ezred óta, és istenségedet túlélte Jehova!» (Titusz íve, IMIT, 1903.)

A büszke felekezeti irodalmat észrevétlenül kezdi felváltani egy mélabús népi líra, mely többnyire a jámbor falusi környezetből nagyvárosba szakadt zsidóság nosztalgiját fejezi ki gyermekkori világának hite és meleg közössége után. *Nagy Imre* (Melódiák, 1909.) fogytékos verskultúrájú verseinek szürke nyelvében Makai-

¹ Verseskönyvei: *Köd és napsugár* (É. n., Singer és Wolfner), *A pap hártája*, 1904. S. és W.

és Ady-szólamok keverednek, de tárgyi motívumaiknál fogva megérdemlik figyelmünket. Ez már nem hittanári líra, családi emlékekhez, népszokásokhoz tapad s az egész szenvedő zsidósággal egybefonódik. A szegény kárpátaljai családból származó költő visszavágyik falujába a gettó népe közé, utálja a gőgös és szívtelen zsidó földbirtokost. *A kúria* című versében pedig bemutatja a zsidók gazdasági helyzetének gyors hullámzását és rideg megítélését: mikor apja verejtéssel megszerzi a kúriát, azt mondják: «Ez a zsidó az ősi vagyomba Jól beleült!» — mikor azonban elveszti, nem fáj senkinek, «Hogy egy szomorú zsidó család Ráfizetett a kúriára.» Talán legszebb verse az *Újhold*, egy falusi zsidó istentiszteletről: «És felhangzott az éjben énekünk, Gyors szellő vitte szerteszét a szót, A keskeny pallón vadléptű paraszt Lépést lépésre nagysietve rótt.» Századunk elejétől az első világháború végéig majdnem hétről-hétre versenyt dalolt az Egyenlőség hasábjain *Peterdi* Andor és *Somlyó* Zoltán, a magyar zsidó líra e két legtermékenyebb képviselője; az utóbbi 1912-ben *Zsidó mezőkön* címen verseskönyvet is hirdet, Kosztolányi Dezső előszavával (Egyenlőség, 1912. 28. sz.). Könnyen megszólaló poézisük hangot ad a családi kegyeleten alapuló vallásosságnak, a zsidó multra s a ma is tapasztalható zsidó értékekre való büszkeségnek, az üldözéstől való fáradtságnak, de legsajátabb hangjaik nem ezek. Peterdi fájdalmas szeretettel siratja a zsidó népélet pusztuló vonásait, melyekhez gyerekkori emlékek fűzik, a Vág-menti falut, ahol kis zsinagóga van, szombattartó nagymama és anya, aki megdorgálja fiát, ha egy rózsát le talál tépni

szombaton, a falut, ahonnan a zsidók lassacskán elköltöztek, úgyhogy temploma már elhagyottan áll (Egyenlőség, 1911. 25. sz.). Somlyó is szeretettel írja le a falusi zsidó boltost, aki még közel van Istenhez (Egyenlőség, 1913. 7. sz.), meghatottan emlékezik a pillanatra, amikor apja megáldotta őt (Egyenlőség, 1913. 7. sz.), s főkép önmagát vádolja érte, hogy rímek, nők, züllött élete eltávolították a jó zsidóságtól; mintha magát siratná a kisfiúban, aki reggel beoson az imaházba s keservesen sírva gondol anyjára, aki meghalt, mielőtt megtaníthatta volna a kadisra (Egyenlőség, 1912. 3. sz.). Az örök zsidó sorsnak — a költemény keletkezési idejét tekintve — meglepő átérzéséről tanúskodik egy teljesen elfelejtett költőnk, *Elek* Alfréd *Vándorok* című verse, a zsidótárgyú magyar líra egyik legművészebb darabja (Egyenlőség és Mult és Jövő, 1915.). A költeményben, melyet alkalmasint az első világháború Galiciából menekült zsidó tömegei inspiráltak, vándorsorsunk azonosságának tudatában meleg részvétellel gondol a hontalan testvérré:

Nyiss ajtót, nyiss és engedd be a vándort,
 Ki oly szomorú, mint a téli est;
 Kérdéseiddel meg ne bántsod, ne vádold,
 És hogy honnét jött, ne kutasd, keresd.
 Engedd az embert megpihenni nálad,
 Hozzál be sőt s egy karaj kenyeret,
 Ma boldog az, ki mást még megkínálhat;
 Holnap ki tudja, sorsod merre vet.¹

¹ Elek Alfrédéről sem a Magyar Zsidó Lexikon nem tud, sem a magyar zsidó versgyűjtemények. Két verseskönyve: Budapest, 1906, *Prédikációk*, 1912.

Emőd Tamás Adyért és a népköltészetért való rajongásával, bihari nyelvével, földművelő atyafiságával mély gyökereket ápol a magyar világban, de erős családiasága és népi büszkesége gyakran megszólaltatja benne a zsidót is. Ő is «kazár üke» óta hallja fülében a magyar nótát, minden sárgafolt ellenére magyarnak vallja magát, szívesen mutat rá a magyar paraszttá vált falusi zsidóra, de megbántottsága s részvéte a felekezeti novellák népszerű hősi zsidó honvédje mellé már odaállítja a külföldi egyetemre száműzött szegény zsidó diákot, fáj neki minden seb, amit a zsidóságon ütnek, s büszke a zsidóság fáraókat túlélő örökkévalóságára.

De ez a népi érzés sosem duzzad meg annyira, hogy a magyarsághoz való ragaszkodást kiszorítaná. Bár az antiszemitaizmus sosem aludt ki, sőt az Istóczy-féle antiszemita-párt bukása után, a 90-es évek elejétől kezdve a földbirtokosok Omge nevű szervezete és a néppárt programmszerűen szította, a zsidóság túltette magát rajta azzal, hogy a zsidógyűlölet csak a mult folyton csökkenő csökevénye, már most sem él az «igazi» magyarságban, különösen nem annak legjobbjaiban. Az első magyar zsidó verselőktől kezdve mindmáig legtöbb költőnk líráján megszólalt a magyar föld, nép, nyelv szeretete. Nem tartozik tárgyunk körébe részletek felsorolása. A világháborúnak úgyszólván első hónapjaitól kezdve azonban olyan méreteket ölt az antiszemitaizmus, olyan szenvedéllyel tagadja ki a zsidókat a magyarságból, hogy a régi belső összhang fenntartása megnehezül. Költőink az eléjük táruló problémára kétféleképpen felelnek: egyik részük dacosan vagy fájdalmasan hirdeti tovább magyarságát, másik részébe belesajdul a hontalanság érzése. *Szabolcsi* Lajos

1917-ben így ír: «S ha nő a gúny, a megvetés, Ha azt mondják: kevés, kevés! Amit tettetek, semmi az, Hogy véreztetek: nem igaz, Ha azt mondják: a többi más, S rajtatok kívül nincs hibás — Nem állít meg se gúny, se vád: Megyünk tovább!... A magyar nap a mi napunk, A Tisza vize italunk, A Balatonnak kék szemét Őrizzük álmainkba rég.» stb. (Egyenlőség, 1917. 28. sz.) A felsőmagyarországi zsidóüldözések alkalmából 1918 nyarán azonban *Somlyó* kétségbeesve kiált fel «Oblava» c. versében: «Vegyük fel az imaköpenyt, nyissuk fel a bibliát! Sirassa el minden zsidó az apját meg a fiát! S minden ököl, amely ennyi gyalázatot ránk hozott, Még a haló porában is legyen százszor átkozott! (Egyenlőség 1918. 35. sz.) *Peterdi* pedig: «Testvér, kövesd a vándormadarat, Mert élned bűn a magyar ég alatt!» (Egyenlőség, 1918. 34. sz.). De *Kiss Arnold* retorikusan válaszol: «Rajta hát! szidjátok a fajtánk! Kergessetek a rengeteg vadonba! Hadd marja könnyünk véresre az orcánk, Hadd roskadjunk úzóttan a porba... S hálátlan zsidók kitudott csapatja Imára nyujtjuk vértanúi szánkat, És velünk sírja fiainknak ajka: Isten, áldd meg sujtoló hazánkat!» (Egyenlőség, 1919. 29. 7.) A magyarsághoz való ragaszkodásnak póztalanabb és pontosabb fogalmazását nyujtja *Bródy* László, a zsidó tárgyaknak ez a ritka készségű feldolgozója: «Lelkemben bús nehéz köd él: mint földhöz köt erős gyökér fát, Úgy köti földhöz a poétát a szó, ez a szívós gyökér. Mintha szülőm halt volna meg s csak mostohám van, most úgy érzem, de mégis sorstól itt a részem, s magyar föld lesz, mely eltemet!» (Egyenlőség, 1920. 38. sz.) S *Mezey* Sándor hazaszeretetet hirdet akkor is, mikor a kommün bukása után oltatlanul,

szabadon lánzol az antiszemitizmus országszerte: «Sujtó kezét is áldjad. Ezzel ápolt. Most csupa seb. Nem szórhat rád virágot. Ha rossz időknek átka meggyötört, Csak arra gondolj: minden összetört. E föld mosolyra nem nyithatja száját. Borulj le és csókold meg gyászruháját, Fényben, viharban, véres könnyön át, Ó halljad Izrael: Szeresd! E föld: anyád.» (Egyenlőség, 1921.) Szabolcsi Lajos pedig irredentizmust hirdet az utódállamok magyar zsidóinak: «Felejtsetek el, hogy velünk mi történt, Ne tartsatok miattunk haragot, s ne feledjétek elnyomott hazátok, árva zsidók ti, árva magyarok! (Egyenlőség, 1921. 29. sz.)

Századunkban végül fellép néhány költő, akiknél népük sorvadásának látványa nem marad pusztán lírai búsongás, hanem politikai öntudattá és nemzeti programmá válik. Sértődötten és megvetéssel szemlélik önérzettelen hitsorsosait s a megváltást Palesztina föltámadásától várják. Ha a Ción utáni sóvárgás egy-egy hangjával szórványosan már előbb is találkoztunk, életet alakító programmá e vágy először Patai Józsefnél lett. Szereti szembeállítani a makkabeusok hősiességét a mai utódok satnyaságával, keserű gúnnyal gondol kitért kollégájára, akinek orra helyett lelke görbült meg. Előrelátta: «Készüljete, hogy késő ne legyen!... Ma még kegyelnek ottan Babilonban, De holnap tán már pallos fenyeget, Tiértetek csak Ción szíve dobban, Örökké híven csak anya szeret.» Úgy érzi, a zsidóság ma is babilóni száműzetésben él, s az ő feladata ébresztgetni hitsorsosait: közeleg a hazatérés ideje. Mert ő már látja a lángot a judeai hegyek tetején s odasóvárog.¹ Neményi (Neumann) Endre az asszimiláns zsidók fer-

Babilon vizein, 1905., Sulamit látod a lángot? 1919.

deségeit gúnyolja verseiben.¹ A legtehetségesebb cionista költő, vagy legalább versés agitátor azonban a megszállott Erdély nálunk meglehetősen ismeretlen poétája, *Giszkalay János*. Már nem is népi, hanem nemzeti alapon áll. Igazi hazafias költő, — a zsidó hazafiasság költője. Ha valaki, ő valóban nem magyar költő, hanem zsidó, aki magyarul ír; nyugodtan kimondhatjuk ezt, *Giszkalay* örülne neki. 1936-ban azt óhajtja, hogy tíz év múlva ne legyen már szükség magyar nyelvű zsidó irodalomra, hanem minden, ami zsidóság, héber nyelven szóljon a zsidó szívek felé. Egyetlen költőnk, akinek versei a magyarsággal való meghasonlásról tanúskodnak. A zsidóság feltámadását Ción visszahódításától reméli, s fáj neki, hogy Kolozsváron kell tengődnie. Sablon már, hogy chanukakor felekezeti költőink sopánkodva emlegetik a zsidók elkorcsosodását, *Giszkalay* őszinte undorral és komoly haraggal korbácsolja őket, s az építéstől önzőn félreálló zsidók pusztulását kegyetlen kárörömmel szemléli. A művészi őszinteség misztériumának tanulságos és egyben groteszk jelensége azonban, hogy versépítő módjában egyetlen költőnk sem függ annyira magyar mintaképtől, mint *Ady Endrétől* a disszimiláns *Giszkalay*. Héber szavak «ihaj-csuhaj»-okkal keverednek nála, ami úgy hat, mintha valaki vitézkötést hímeztetne a kaftánjára. Az erős temperamentumú s virtuózan verselő költő túlságosan szereti *Ady* pózait, nyelvében is sok a «Vér és arany» poétájának hatása, sőt a magyarkodás, s épp ezért hiába akar zsidó *Ady* vagy magyar *Bialik* lenni, csak egy zsidó *Gyóni Géza* rangjáig emelkedik.²

¹ *Melódiák új zsidó dalokból*, 1913.

² *Dávid éneke*, 2 kötet, 1936. Kolozsvár.

VI.

Hogyan felel a magyar-zsidó költő a sors mai csapásaira? A fejlődés, amelyen száz év alatt átment, mennyiben nevelte őt alkalmassá annak elviselésére, amit a történelem ma az úgynevezett zsidótörvényekkel reámér? A zsidóság, valljuk be, nem készült e rettenetes próbára. Száz éven át arra készült, hogy idővel csak az embert és a magyart fogják látni benne s ezért azon volt, hogy elsorvassza magában a zsidót. Mit tesz ma, mikor csak zsidó gyökerei segítségével kapaszkodhat meg az életben?

A zsidókérdés válságosra fordulása mindig azzal a következménnyel jár, hogy az ellentétes hajlamok, melyek a zsidóságban előbb félöntudatlanul lappangtak, tudatossá válnak, sőt gyakran harcias programmá merevednek. Az a különbözőség is, amely a zsidóságtól elfordult és ahhoz hű maradt költőink közt a századfordulón jelentkezik, a zsidótörvény óta fájóvá élestedt. Költőink ma szinte értetlenül állnak egymással szemben. Ezen a helyen nevek említése nélkül mutatjuk fel magatartásuk típusait.

A hármás meghatározottságból, mely a nyugati zsidót jellemzi, némelyekben a humanista kezdett erősebben vérezni, másokban a magyar, többekben a zsidó. A humanista elvesztette ábrándjait s így zokog: «Jaj, nem hiszek már semmiben sem! Szívem kifosztva cipelem a jövő elé, mint a perselyt, mit tolvaj tört fel, s üresen rázom, az irgalom segítsen, elrablott kincsem keresem, hogy új reményem összegyűjtsem.» Mikor a törvény ki akarja taszítani a zsidóságot a nemzetből,

sok költőnkben a magyar szólal meg. Ijedten kapaszkodnak anyanyelvükbe, mint egy utolsó szalmaszálba, hogy tovább csügghessenek a magyarságon. Hiszen miután Izrael sátrából már előbb kivonultak, most az a csapás fenyegeti őket, hogy lelki fedél nélkül maradnak. Új líránk néhány szép darabját találjuk verseik közt, amelyekben ez a szorongás nyöszörög fel. Nem a zsidóság fennmaradását féltik, a népükre váró sors sötét lehetőségeiből csak egy riasztja őket: hogy veszélyeztetve van helyük a magyarságban. Verseikben a magyar nemzeti érzés mint napjaink sajátos zsidó témája sír fel. Egyikük így beszél: «Ha testéből kivetne a haza, édes testéből nem vet ki a nyelv. De értelmének eltörik rúgója. Hová legyünk vele s hová kiáltunk? Csak méléznánk idegen ég alatt, kemény, viessorgó csillagok alatt, száműzött mondhatatlan bánatunkkal, mint a butacsírás lovak...» Némelyikük nyilván úgy véli, hogy az egyetemes emberiséget és a magyarságot tagadná meg, ha szót ejtene a zsidóságot fenyegető veszedelemről is. Holott ha a századfordulón némelyik költőnk hallgatott népe sorsáról, még hihette, hogy zsidóság és zsidókérdés nincs, illetve múltfélben lévő ügyecske, kár bolygatni. De aki ma megfontoltan, görcsösen hallgat, az már nem védekezhet többé azzal, hogy nem vette észre a zsidókérdés létezését; az már nem asszimiláns, az már megtagadja a népével való szolidaritást. De néha még rosszabb, ha megszólal. Egy zsidó származású költőnkre például az első zsidótörvény annyi hatást tett, hogy annak alkalmából fölényes gúnnyal beszélt a zsidók siránkozásáról, mert szerinte önzők, fennhéjázók, a lélek siratása közben

bankbetétjeikre gondolnak s a maguk túlzottan hangoztatott fájdalmi mellett észre sem veszik a másét. Ez az egész mondanivalója arról, ami a zsidósággal történt. Egy másik mindössze akkor beszél a zsidóságról, mikor azt mondja, hogy a nyelv bírásával még nem szereztünk hazát, ehhez meg is kell tagadnunk apánkat és anyánkat. Megvallom, nem tudom, hogy e költők melyik magyarsághoz asszimilálódtak. Mert vajjon Petőfitől Illyés Gyuláig melyik magyar költő adott példát arra, hogy az ember elhúzódjon az üldözöttek és megbélyegzettek mellől, akik még hozzá atyafiai? Melyik magyar költő adott példát arra, hogy nem illik a szegényekhez és elnyomottakhoz szítani, hogy az az előkelő dolog, ha az ember az urak és elnyomók oldalára áll? Egy tehetséges kortársukat, Németh Lászlót idézem a gyászasszimilánsok fejére, ő nemzsidó lévén, nekik is tekintély: «A szellem becsületessége: hűség önmagunkhoz; tehát a magunk és őseink multjához.» Jó volna megtanulni, hogy e szép szavak a zsidóságra is érvényesek.

Mit fejez ki sorsunkból a legszűkebb értelemben vett zsidótárgyú líra? Nem meglepő, hogy a zsidóság morális nagyszerűségének hangoztatását ma a panasz váltja fel. Egyik legjobb fiatal poétánk megkapó, mélyérzésű verseket ír egyes zsidókról, de a zsidóság sorsának átérzéséig nem tud eljutni. Mások legszívesebben éppen a közösség panaszait sírják el. A sírás gyakorisága természetes ma, s hálásnak kell lennünk érte, hogy költőink átérzik és kifejezik népünk szenvedéseit. Távol legyen tőlünk az a még mindig tapasztalható sznobizmus, amely az előbbi kor individualista lírájához szokva,

orrfintorgatva, mint holmi olcsó retorikát, válogatás nélkül elutasít minden közösségi költszetet. Egy nép sorsát egyszerű költői szavakban elsírni csak nehezebb s ritkábban sikerül, mint az egyéni líra, de a tapasztalat szerint egyáltalán nem lehetetlen; s eleve visszautasítani azt, a közepes gondolkodásnak és közepes izlésnek legalább olyan olcsó és kényelmes eljárása, mint a felekezeti és vezércikkés líra művelése. Mégis kár volna elhallgatni, hogy mai líránkban a sírás már-már túlságosan népszerű. Kisfaludy Károly gúnyosan írt valaha a korabeli hazafias drámák sikeréről: «Győz a magyar s tapsra ez ott fenn elég.» Ma némi változással hasonlót mondhatnánk sok zsidó versről: «Sír a zsidó s tapsra ez ott fenn elég.» Kissé aggasztó, hogy mai líránkban csak könnyeket látunk, a zsidóság megtartó örömeinek átérzése és a megriadt életösztön ritkán szólal meg. Pedig épp ez a kettő mutatná, hogy a zsidóság még élni akar s van miért élnie. De legtöbbünknek a zsidó lét csak a dac és szenvedés mazochisztikus örömét nyújtja, alig egy-két költőnk akad, akit a zsidóság pozitív örömei tesznek boldoggá: az, hogy szereti őseinek hosszú nemzedéksorát, a zsinagógát, a régi fóliánsokat, vagy az, hogy büszke népe történetére és hivatására. S lehetetlen, hogy a zsidóság létéért igazán aggódó lélek népe bántalmi mellett rá ne döbbenjen arra a tragédiára, hogy Izraelnek ma a pusztá fennmaradása is fenyegetve van, még pedig elsősorban nem az üldöztetés, hanem a fennmaradáshoz való tulajdon akaratának kialvása miatt. A multban a zsidó büszkén hitt népe örökkévalóságában, ma, akiben némi életösztön van, meg kell hogy csapja a fenyegető nagy

néphalál szele. Igen, talán nem is sokalljuk a panaszokat, csak színvonaluk nagyobb mélységét óhajtanók. A magyar zsidóság jórészt úgy fogja fel a rászakadt mai szenvedést, mint egy fejére esett téglát, mint egy véletlen szerencsétlenséget, amelynek semmi kapcsolata nincs jellemével, viselkedésével, a nemzetek közti elhelyezkedésével. Pedig ha arra törekszünk, hogy mai szenvedéseink leckéje hasznossá váljék számunkra, ezt csakúgy érhetjük el, ha megérezzük ezt az összefüggést is. Akkor legalább nem egy katasztrófa áldozatai leszünk, hanem egy tragédia hősei. Őseink is panaszkodtak olykor. De az ő panaszuk égre kiáltott. A miénk többnyire lenn marad a földön.

Nem az a baj, hogy költőink kis számmal vannak. Elegen vannak. Az a baj, hogy a magas színvonalon elfogytak és egy alacsonyabb színvonalon szaporodtak. Valaha a legjobb zsidó költő fejezte ki a magyar zsidóságot, ma legjobbaink félrenéznek népükről; igaz, hogy Kiss József közönsége még az egész magyar zsidóság volt, ránk már csak egy töredék hallgat. A cél, amelyet óhajtanunk kell, nem is a szaporodás, hanem a színvonal emelése: a magas művészi színvonal és a zsidó szellem új találkozása. Száz évvel ezelőtt az volt a modern zsidó, aki eltávolodott a zsidóságtól, ma az, aki megint visszatér hozzá. Hogy gyökeret verhessünk új talajunkban, valaha el kellett sorvasztanunk leg-táplálóbbsi gyökereinket. Holnapunk legfontosabb kérdése, hogy fel tudjuk-e támasztani.

AZ ELMÚLT ÉV TÖRTÉNETE.

(5702.)

A második, a totális világháború harmadik évére tekintünk vissza. Már az összes földrészekre és óceánokra terjedt át a küzdelem. Sokféle ürüggyel támadták a galut zsidóságot közel kétezer esztendő hontalanságában, de legszörnyűbb az a vád, amellyel most a történelem ítélőszéke elé állítják: a nemzetközi zsidóság idézte fel e háborút, azért súlyosan kell lakolnia.

A *Harmadik Birodalom* vezére beszédeiben és kiáltványában az elmúlt esztendő során soha nem mulasztotta el rámutatni arra, hogy végső fokon a zsidóság «sugalmazója, előkészítője, legfőbb hajtóereje e háborúnak.» Az antikomintern paktum megújításakor a birodalom külügyminisztere is mint a világ újjárendezésének egyik feladatát jelölte meg a judaizmus elleni küzdelmet. A fegyveres győzelem Nagynémetország vezetése és irányítása alá juttatta Európát az Atlanti-Óceántól a Don vidékéig. És már meg is indult a nagy európai térség újjárendeződése, a Grossraumordnung keretében a zsidókérdés gyökeres megoldása. A földön élő zsidóság nagyobbik fele, több mint nyolc millió, szenvedő alanya lett zsidóellenes rendszabályoknak. Magáról Németország zsidóságáról ugyan azt jelentik, hogy már maradéktalanul végeztek vele, mégis szükségessé váltak még egyes intézkedések. A birodalom belügyminiszterének rendeletére szeptember 19-étől kezdve a zsidókat c-illaggal jelölik meg. Hat évnél idő-

sebb zsidó a nyilvánosság előtt nem mutatkozhatik e csillag nélkül. A jel tényérnagyságú sárga anyagból készített hatágú csillag fekete alapon; rajta fekete betűkkel Jude felirattal. Látható módon erősen felvarrva kell hordani a bal mellen. A helyihatóság engedélye nélkül zsidó nem hagyhatja el lakóhelyét. Semmiféle rendjelet, jelvényt nem hordhat. Vannak ugyan országok az új Európában, amelyek megelőzték Németországot a «szégyenfolt» — így nevezték középkori elődeink e jelt — elrendelésében, de csak most lesz általánossá és egységessé a meghódított Európában.

A zsidómentes Németország a végleges cél. Mivel a kivándoroltatást a háború akadályozza, a kitelepítés lépett a helyébe. Az 1941. év őszén kezdődött ez meg a városokból. Húszezret vittek el; legtöbbet Hamburgból, Berlinből és Kölnből. A télen néhány hétig közlekedési akadályok miatt szünetelt az elszállítás, de azután folytatódott. A Majna melletti Frankfurtból, Münchenből és Berlinből indultak nagyobb szállítmányok Keletre. A német városokban már eddig is összezsúfolva laktak; a nagy lakásokból kitették őket és össze kellett költözniök. Nyomtatott űrlapokon vallomást kellett tenniök ingóságaikról. Elszállításuk előtt alig néhány órával kapták meg az értesítést és akkor közölték velük azt is, mit vihetnek magukkal. A kerületi előljáráságokon aláírják, hogy önként vándorolnak ki és tulajdonukat az államnak engedik át. Lakásukat lepecsételik és a visszamaradt holmit államilag elárverezik. A német hatóság szerint hadigazdálkodási intézkedésről van szó, hasznos munkára fogják a zsidókat a keleti területeken. Litzmannstadt (Lodz)

a deportáltak elosztó állomása ; onnan viszik őket tovább Varsó, Lublin, Vilna, Kovnó és Riga gettóiba.

A XIV. és XV. században önként mentek keletre az üldözött zsidók a német városokból a lengyel királyok oltalma elé. Ma a német államhatalom viszi őket tömegesen oda. 1941. novemberében 120,000 zsidót számoltak Németországban. Az 1942. év első felében oly nagy volt a kitelepítés, hogy ez a szám mélyen százezer alá esett. A megfogyatkozott és elszegényedett zsidóság nem tudja már intézményeit fenntartani. A Reichsvereinigung feladatköre megszűkült ; a kivándorlás és átképzés megszűnt ; csak hatvan évnél idősebbek kapnak engedélyt a kivándorlásra. A Kulturbund feloszlott ; tagjait elvitték. A zsidó nők a gyárakban dolgoznak, Berlinben a Siemens és az AEG ipartelepein ; a munkaképes férfiakat utak karbantartásával és egyéb közmunkáknál foglalkoztatják.

A zsidóság és a németség együttélésének felbontása végleges és különösen fájdalmas az a mód, ahogyan végbemegy a másfél százados munka- és kultúrközösség megszakítása.

Még gyorsabb ütemben történik az *Ostmark* Bécsben összesített zsidóságának deportálása. A még visszamaradt 30,000 elszállítása folyamatban van. Bécsi címekre feladott levelek egyre gyakrabban jönnek vissza azzal az értesítéssel : Abgereist, ohne Angabe der Adresse.

A *cseh-morva protektorátusban* a szeptemberi merényletek idején elhatározták a zsidók kitelepítését a nagyobb városokból, mert ott suttogó propagandájukkal hozzájárulnak a cseh közvélemény nyugtala-

nításához. 1942. márciusában a birodalmi fővédnök rendeletére megkezdték áttelepítésüket Prágából Theresienstadtba. A kelet felé való deportálások is megindultak. A Heydrich birodalmi védnökhelyettes ellen elkövetett merénylet miatt a prágai és brünni rögtönítélő bíróságok naponta több zsidót is halálra ítélték. Hácha államelnök a nürnbergi törvények követését a cseh lakosságra is kötelezővé tette.

Közép-Európát megtisztítják a zsidóktól s a német birodalomtól megszállt keleti területeken tömörítik őket. A cári Oroszország Ansiedlungsrayonja újjáéled itt a Balti-tengertől a Fekete-tengerig húzódó területen. Kétféle terv merült fel a zsidók elhelyezésére vonatkozólag. Zárt zsidó települési területek, rezervációk létesítése, vagy a városok mellett gettószerű lakóhelyek kijelölése. Igaz, mindkettő csak átmeneti megoldásként vehető tekintetbe (Zwischenlösung), mert a nagy európai életteret teljesen mentesíteni kell tőlük majd a háború után. A háborús viszonyok és az anyaghiány miatt a gettószerű telepítés valósult meg.

A lengyel főkormányzásban 1.350.000 zsidó él néhány nagy város gettójában összezsúfolva. Magában a varsói gettóban a krakkói Deutsche Zeitung szerint 401.808. Az újonnan odaszállítottak növelték e számot; a gettót ki kellett bővíteni újabb háztömbök hozzácsatolásával, mert a zsúfoltság már tűrhetetlen volt. Nyolc méter magas fallal övezték. Dr. Frank birodalmi igazságügyminiszter, lengyel főkormányzó rendelete szerint halálbüntetéssel sújtják azt, aki külön engedély nélkül elhagyja a gettót. Zárt rendekben vonulnak ki,

ha a gettón kívül rendelik őket munkára. Többnyire a gettóban dolgoznak. Sokan a hadfelszerelés céljait szolgáló ipari munkát végeznek. A német hatóságok megállapítják, hogy a zsidóknak 40 %-a iparos, mégpedig ügyes iparos és munkájuk teljesen kielégítő. A gettón belül a rendről, tisztaságról zsidó hatóságok gondoskodnak. Zsidó rendőrök vannak alkalmazásban, saját postája van a gettónak, a bélyegeken héber betűs német felírás olvasható.

A bolsevizmus alól felszabadított balti államokból és Fehér-Oroszországból megszervezett *Ostland* kormányzását Alfred Rosenberg vette át, mint birodalmi miniszter. A lengyel főkormányzóság mintájára itt is néhány nagyvárosi gettóban központosítják a zsidóságot. Vilna, Kovnó és Riga gettóiban helyezik el a német birodalomból kitelepítettek többségét; itt van még hely, mert a szovjet uralom idején innen nagyobb átköltöztetések történtek és a háború pusztításai csökkentették a lakosok számát. E gettók teljesen el vannak zárva.

Ukrajnában az utolsó szovjet népszámlálás 1.730.000 zsidót talált. A szovjet a határsávot kiürítette és lakosságát a birodalom belsejébe szállította. A német csapatok a visszamaradt zsidókat gyűjtőtáborokba vitték. Az ukrán lakosság feltámad ellenük.

Szlovákia zsidóellenes intézkedései szorosán követik a német példát. 1941. szeptember 12-én lépett hatályba a 270 szakaszból álló kormányrendelet a zsidók jogi helyzetéről, a zsidó kódex. A zsidó fogalmának meghatározása teljesen megegyezik a nürnbergi zsidó törvények fajfogalmával. Intézkedik a kódex a házasság korlátozásá-

ról, kizárja a zsidókat a választójogból, a községi életből és a közszolgálatból. Eltiltja őket a szabad pályák gyakorlásától. Munkakötelezettséggel terheli őket. A személyes szabadságot, a gyülekezési és sajtószabadságot korlátozza. Minden köz- és magánjogtól megfosztja a zsidókat. A kormányrendelet második része a zsidók vagyoni jogi korlátozását tartalmazza és 20 %-os vagyondézsmával sújtja őket. A zsidó központ, az Ustredne Židov, veti azt ki és hajtja be. Lefizetéséért az egész zsidóság egyetemlegesen kezeskedik. Fedezetül a betétekben elhelyezett zsidó értékek 40%-a szolgál. Szeptember 19-től tette kötelezővé Németország, ugyane hónap 22-étől Szlovákia a zsidó csillag viselését. Szeptember 23-án jelent meg a Központi Gazdasági Hivatal elnökének rendelete a zsidóknak Szlovákia fővárosából, Pozsonyból való kiköltöztetéséről. A zsidó központ köteles ezt is lebonyolítani; költségei a zsidókat terhelik. December 31-éig kell mindezt végrehajtani. A rendelet felsorolja, hogy egyelőre kik maradhatnak. A német birodalmat követve, 1942. tavaszán Szlovákia is megkezdte a zsidók kitelepítését Lengyelországba. Visszamaradt vagyonnuk az államé. Ez a szlovákiai zsidókérdés végső megoldása — jelenti ki a belügyminiszter. A Központi Gazdasági Hivatal beszámolója szerint 1942. március végétől május közepéig 30,000 zsidót deportáltak Lengyelországba. A műveletet folytatják, a 90,000-nyi zsidóságnak csak 10 %-át hagyják meg.

Horvátország azonnal keletkezésekor jogtalanná tette az ország 30,000-nyi zsidóságát. Vagyonuktól megfosztotta őket. Az ország még nem nyugodott meg. A feloszlott zsidó szervezetek helyett a zágrábi hitközség

vezetőire bízták az ügyek vezetését, de azok kitűzött feladatukat, az átképzés és kivándorlás előmozdítását, nem tudták megvalósítani. Megbízatusuk már meg is szűnt. Horvátország nem telepíti ki zsidó lakosságát, hanem kényszermunkára fogja az országon belül.

Magyarország az országgyarapodás során visszatért nemzetiségekkel a szentistváni állameszme alapján keresi az együttélés formáit. Valóságra váltja a Deák és Eötvös elgondolása szerint alkotott nemzetiségi törvényt. A 800,000-nyi zsidósággal szemben szakít a kiegyezés korának liberális hagyományaival: kirekeszti nemzeti életéből az idegen testként beékelődő zsidóságot (Hóman). E cél szolgálatában az országgyűlésen megvitatott és elfogadott törvényekkel megszünteti 1938. óta a zsidók polgári és politikai egyenjogúságát. Az 1941. decemberében benyújtott vallás- és közoktatásügyi miniszteri törvényjavaslat indokolásában ez olvasható: Az izraelita vallásfelekezethez való tartozás jellegzetes és leronthatatlan ismérve annak, hogy az ilyen személyt az állampolgári jogok és magánjog tekintetében kevesebb illeti, mint a többi magyar állampolgárt.

A magyar törvényhozást az elmúlt esztendőben is sokat foglalkoztatta a zsidókérdés törvényes rendezése. 1941. augusztus 8-án jelent meg az Országos Törvénytarban a házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvény-cikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről szóló törvény, röviden a «fajvédelmi törvény» (1941. XV.). Negyedik pontja kimondja a nemzsidó és zsidó házasságkötésének tilalmát.

A zsidóknak a politikai életből való kiküszöbölését szolgálja az 1941. XIX. törvénycikk: megszünteti a törvényhatósági bizottsági és községi képviselőtestületi tagsági mandátumukat, továbbá az izraelita vallásfelekezetek képviselőtét a törvényhatósági bizottságokban és a székesfőváros kerületi választmányaiban. Budapesten 80,000 zsidónak volt választójoga; ez a szám most 5000 alá esett.

A millennium előestéjén hozott egyházpolitikai reformok sorában alkotott recepciós törvényt kívánja megváltoztatni «az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról» benyújtott törvényjavaslat. Ezt a törvényhozás két háza már elfogadta, az Országos Törvénytárban is már megjelent. (1942: VIII. t.-c.) E szerint az izraelita vallásról szóló 1895: XLII. törvénycikk hatályát veszti. «Az izraelita vallásfelekezet törvényesen elismert vallásfelekezetnek nyilvánítottatik.» Az izraelita vallásfelekezet által fenntartott iskola és más intézet az állam vagy községi háztartás terhére támogatásban vagy segélyezésben nem részesülhet. A törvényhez fűzött indokolás szerint ez a törvény, e szabályozás, nem sérti a vallás- és lelkiismereti szabadság elvét, csak megszünteti az elvi ellentmondást az izraelita vallásfelekezetnek és tagjainak jogi helyzete között.

A hadikölcsönök valorizálásáról szóló törvény megszorítja a zsidó hadikölcsönjegyzők jogait. Zsidónak tekintendő személy hadikölcsönkötvényei ellenében 5000 pengőt meghaladó névértékű államadóssági címlet kiadását nem igényelheti, a többletet az 1939. IV. törvénycikk 22. §-ában meghatározott célra, vagyis

a zsidók kivándorlásának előmozdítására kell fordítani.

Aznap, amikor Kállay Miklós miniszterelnök a Házban bemutatkozott, jelent meg az a rendelet, amely zár alá vette a zsidó földbirtokot. A földművelésügyi miniszter rövidesen be is nyújtotta a törvényjavaslatot «a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanainak igénybevételéről». A javaslat mintegy 700,000 katasztrális hold mezőgazdasági és 500,000 erdőgazdasági ingatlant vesz ki a zsidók tulajdonából. Az 500 holdnál nagyobb birtokok élő és holt fölszerelését is zár alá helyezi. A földtulajdonosok kártalanítása zárolt és forgalomba nem hozható kötvényekkel történik. Az élő és holt fölszerelésért fizetett összeget is zárolt takarékbetétekben kell elhelyezni. A miniszterelnök és a földművelésügyi miniszter egyaránt kijelentették, hogy ez nem földbirtokpolitikai, hanem fajvédelmi javaslat: a zsidóságot eltávolítják a magyar földtől.

A zsidók jogegyenlőségének megszüntetése szükségessé tette a hadkötelezettségen alapuló katonai szolgálatuk újjárendezését. Az országgyűlés már elfogadta a honvédelemre vonatkozó 1939. II. t.-c. módosításáról és kiegészítéséről szóló törvényjavaslatot. A zsidók katonai szolgálatát a kivételes hatalom alapján kibocsátott rendelettel 1941-ben ideiglenesen szabályozták. E rendelet szerint hadkötelezettségüknek a honvédség kötelékében kiegészítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget. A honvédelmi miniszter kijelentette, hogy a kiegészítő szolgálat «surlódásmentesen» működött. De szükségesnek látták e kérdést «megnyugtató módon és véglegesen» törvényhozási úton is rendezni.

A társadalmi és kulturális kapcsolatok felbontása és a gazdasági életből való kiszorítás gyors léptekben halad előre. Ürlapok állnak rendelkezésre a vezető-állások kötelező bejelentésére. A kereskedelem átállítása, kereszténnyé tétele, a kereskedők kijelölésével és névjegyzék alapján történő árelosztás segítségével valósul meg. A gabona-kereskedelemből a zsidók teljesen kiestek. A Hombár fő- és albizományosai nem lehetnek. Több mint 4800 italmérési engedélyt vontak meg tőlük. A bornagykereskedők kötelesek átadni készleteiket, felszerelésüket és helyiségeiket. Kötött és irányított gazdálkodás, a sokféle központ, meggyorsította az ipar és kereskedelem átállítását. Miniszteri bejelentés szerint 15,000 vásároló kereskedő esett el tevékenysége gyakorlásától. Az értelmiségi munkanélküliség Magyarországon megszűnt problémának lenni — így szól a hivatalos megállapítás. Tovább folyik zsidó alkalmazottak elbocsátása a második zsidótörvénytől megállapított módon. A film-vállalatoknál zsidó alkalmazott nem maradhat meg, még alacsony állásban sem. A zsidó újságárusok jogosítványát is megvonták. 1942. január elsején nem találtuk már őket szokott helyükön.

A kölcsönös segítség megszervezése legfontosabb feladata a magyar zsidó közösségnek, mert a segítségre szorulóknak tízezres tömegei egyre szaporodnak. Az OMZSA országszerte folytatja a kormánytól engedélyezett gyűjtői tevékenységét. Önkéntes adományokból és a hitközségek adóptlékolásából teremti elő az országos segítség anyagi alapjait. A Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája körzetenként szervezi meg irodáit. E két

szervezet kiépítésének és népszerűsítésének áldozta érző szívvel fáradhatatlan energiáját Ribáry Géza dr., kinek korai halála nagy veszteségét jelenti az országos segítség ügyének. Egyre újabb és nehezebb feladatok hárulnak a segítő akciókra. A külföldi zsidó szervezetek segítsége a háború kiterjedése miatt elmaradt. A magyar zsidóság elszegényedése pedig egyre növekszik. A zsidók jogállásának újabb szabályozása megszünteti az izraelita vallásfelekezet iskoláinak és egyéb intézményeinek eddig élvezett támogatását az állam és községek részéről. Az országos jellegű felekezeti intézmények fenntartására országos járulék bevezetését tervezi a kormány, mely majd az egyes hitközségeket terheli. A közoktatásügyi miniszter kapta a felhatalmazást, hogy az országos járulék és a — most már csak bírói úton behajtható — hitközségi adók ügyét részletesen szabályozza. A Pártfogó Iroda tanoncotthonok létesítésével mozdítja elő az ifjúságnak ipari pályákra terelését. A MIKÉFE is kiveszi részét ebből a munkából.

Társadalmi és kulturális életében a fiatalság ifjúsági csoportokban, vallási körökben egyesül. A zsidó sportegyesületeket miniszteri rendelet feloszlatta. Zsidó előadó-esték a fővárosban és vidéken egyre számosabbak. Az OMIKE Művészakció harmadik évadjának prózai, opera- és zeneestéi színvonalukban és látogatottságukban emelkedtek. Zsidó tárgyú könyvek mindinkább nagyobb elterjedést találnak. A JAVNE-könyvek és az erdélyi publicisták zsidó írásai a zsidó élet és zsidó problémák iránt való érdeklődést igyekeznek kielégíteni. A művészeti törekvések szép eredményt mutató kiállításokban jutnak kifejezésre.

Románia zsidósága Bukovina és Besszarábia visszatérésével megkétszereződött, több mint 600,000-re emelkedett. Az államhatalom feloszlatta a romániai zsidó községek szövetségét, zsidó központot létesített a zsidó kisebbségi kérdés megoldására. Első feladatául megszabta, hogy készítse el a zsidóság pontos statisztikáját, kataszterét. A falvakban nem túrnek zsidót, a városokba költöztetik, ahol már gettók létesültek lengyel mintára. Bevezetik a zsidó jelt is Bukovinában. A gazdasági élet románosítását úgy kívánják végrehajtani, hogy a zsidók helyére megfelelő románok kerüljenek. Munkakötelezettség áll fenn 18—50 éves korig. Nagy ruhamennyiségek beszolgáltatására kötelezték az ország zsidóságát. A kivándorlást engedélyezik azoknak, akik megígérik, hogy többé nem térnek vissza. Besszarábiából áttelepítést végeznek Transnistriába, mely román megszállás alatt van.

Bulgáriában nemzetvédelmi törvény alapján állapította meg a minisztertanács a szabad pályákon működhető zsidók számát. Egész Bulgáriában 21 zsidó lehet orvos, 20 ügyvéd, 6 mérnök, 3 vegyész, 2 építész. Megszabták a zsidó üzletek számát is. 187 kiskereskedőt jelöltek ki. A gyárparban egyetlenegy textilgyárat engedélyeztek Szófiában. A többi üzletet és vállalatot át kell adni. Törvényerejű rendelettel állapították meg, hogy zsidóeredetű személyek hány százalékos adót fizetnek vagyonuk után. A belügyminiszter rendeletére júliusban gettó létesült Szófiában. A zsidók csak rendőri engedéllyel hagyhatják el lakóhelyüket.

Norvégiában Quisling miniszterelnök és pártja újra

életbe léptették a rég eltörölt törvényt: zsidónak Norvégia földjére lépni tilos.

Dániában az uralkodó és miniszterei szerint nincsen zsidókérdés. Nincs tehát szükség zsidótörvényekre.

Hollandiában Mussert mérnök hívei és *Belgiumban* a rexisták támogatására erélyesebb rendszabályokat alkalmaznak. A holland terület birodalmi biztosa zsidónak zár alá vett vagyonából havonta legfeljebb 250 forint elvonását engedélyezi. Művészi gyűjtemények, ékszerek beszolgáltatása kötelező, csak a jegygyűrűk, ezüstórák és evőeszközök nem esnek e rendelkezés alá. Kötelező a zsidó jel, és este nyolc órától reggel hatig a zsidóknak lakásaikban kell tartózkodniok. Csak bizonyos időben vásárolhatnak, borbélyüzletekbe be nem léphetnek. Belgiumban hasonló rendelkezések vannak érvényben. Itt a Zsidó Központ kapta a felosztott egyesületek vagyonát és azt a jogot, hogy adót és járulékokat szedjen iskolák és aggok házainak fenntartására. Antwerpenből 18,000 zsidót kitelepítettek Lengyelországba.

A megszállt Franciaország zsidóságát egy milliárd franc hadisarc fizetésére kötelezték. Ha a politikai merényletek tetteseit nem tudják elfogni, kommunistákat és zsidó túszoikat lőnek agyon. Párizsban 103,000 zsidót számláltak. Sokan kerültek a város közelében lévő Camp Dracy gyűjtőtáborába, sokakat büntetésből keletre deportálnak. Havonta mindegyre újabb, szigorúbb rendelkezések jönnek. Május óta önálló ipart nem űzhetnek, június 7. óta kötelező a zsidó csillag. Július közepén azonnali hatállyal eltiltották őket a szórakozó helyek, nyilvános parkok és vásárok látoga-

tásától. Nyolc óra után este nem hagyhatják el lakásukat.

Egyöntetűen még nem rendezték a zsidó kérdést egész Franciaországban. A meg nem szállt Franciaország belügyminisztere szerint is küzdeni kell a szémitizmus és gaulleizmus ellen, mert szembenáll a nemzeti mozgalommal. A lemondott Xavier Vallat helyett Darquier de Pellopoix, «ismert antiszémita», lett a zsidó ügyek franciaországi kormánybiztosa. A zsidókat felszólították, hagyják el Vichyt, a kormány székhelyét. A Consistoire Central Lyonba helyezte át székhelyét. Továbbra is legfőbb vallási szerve a francia zsidóságnak. De a kormány megteremtette a francia zsidók Unióját (Union générale des Israelites de France). Kényszerszervezet ez, amelybe minden francia zsidónak be kell lépnie. Tagjai kötelesek járulékot fizetni. Valamennyi felszólított zsidó egyesület vagyont az Unió kapta, a vallási közületét kivéve. A kormány nem akarja a vallásszabadságot bántani: a zsidókérdés ne váljék semmiképpen sem vallási kérdéssé. A vichy-i és marseille-i zsinagógák elleni merényletek tetteseit meg akarják büntetni.

A francia zsidótörvény nem akadályozza az elhelyezkedést a mezőgazdaságban. Hisz a termelés fokozása az inséget szenvedő ország kormányának legfőbb törekvése. Így az ORT és OSE a mezőgazdaságra igyekszik átképezni a zsidó ifjúságot. A délfraanciaországi gyűjtőtáborokban elhelyezett menekültek közül is sokat szabadságoltak, hogy a parasztgazdaságokban hiányzó munkaerőket pótolják. A táborokban még vagy 20,000 zsidó van; az eredeti létszám egyharmada. Elhelyezé-

sük és ellátásuk javulást mutat, de a kivándorlás, az internáltak legfőbb vágya, most már csak lassan folytatódhatik Portugálián át Dél-Amerikába.

Olaszország igyekszik politikáját teljesen összhangba hozni szövetségeseivel. Ezt mutatja a zsidósággal szemben követett eljárása is. Az országban élő zsidók száma csekély — 1941-ben 39,443 olasz és 3674 külföldi zsidót számláltak. Olaszországban is bevezették a zsidók kötelező munkaszolgálatát és júniusban Rómában és Róma környékén összeállítottak 5000 főnyi csapatot hasznos közmunkák elvégzésére. A horvátországi menekültek és a rhodusi zsidó hajótöröttek, kiket Olaszországba szállítottak, emberséges bánásmódban részesülnek.

Svájc-ban a zsidóság még teljes jogegyenlőséget élvez. Az ország politikai és szellemi életében az alig 20,000-nyi zsidóságnak jelentősebb szerepe nincsen. De fáradhatatlanul dolgozik, hogy az európai zsidóság kétségbeesett helyzetén segítsen: éhezőknek kenyeret, betegeknek gyógyszert juttasson. Gondozza az országban internált menekülteket, a dél-franciaországi tábor szenvedőit, és amennyire teheti, a kelet-európai zsidóság nyomorultjait. A zsidó tannak és tudománynak művelése virágzik a svájci zsidó községekben. Előadássorozatok és tanfolyamok terjesztik a zsidó ismereteket. A hagyományos zsidó tanulási mód folytatódik és a montreux-i jesivát sokan látogatják. Omanut néven egyesület alakult a zsidó művészet fejlesztésére. A palesztinai munka európai központja jelenleg itt működik.

Nagybritanniában, a zsidó egyenjogúság utolsó euró-

pai órhelyén, a zsidó szervezetek legfőbb munkája még mindig a gyermekek kitelepítése, vidéken való elhelyezése és ott az ellátásukról, nevelésükről való gondoskodás. 35,000 gyermek részére 300 iskolát szerveztek és nagyobb számú vándortanítót alkalmaztak. A szülők egy része követte a gyermekeket és sokan nem is szándékoznak többé visszatérni a városba. Mint az ország polgárai teljesítik kötelességüket a hadseregben és a légvédelemben. Még a háború harmadik évében is vannak középeurópai zsidó menekültek az angol gyűjtőtáborokban. Nagyobb részüket csak azért bocsátották szabadon, mert munkaerejükre szükség volt. Az angol zsidóságnak az egyetememes zsidósággal való együttérzését az mutatja, hogy a zsidó Nemzeti Alap gyűjtése az országban soha nagyobb eredménnyel nem járt, mint az elmúlt esztendőben.

A Szovjet zsidósága több mint két évtizeden át teljesen elszigetelt életet élt; kapcsolatai megszakadtak az egyetememes zsidósággal. A Tanács-Köztársaság a zsidókérdést a zsidó vallás megsemmisítésével kívánta megoldani. A beteg halála árán akarta gyógyítani a betegséget; de a betegben szívós életerő lakozott. A zsidógyűlölet különböző formái is felléptek. Kalinin akkor a territoriális megoldást választotta. Önálló zsidó állam gyógyítsa a zsidóság külső és belső bajait. Logyen a három millió zsidónak önálló állama a Szovjet-Unión belül. Cion nélküli cionizmus. Birobidzsánból fejlődjék a Zsidóföld; de a távolkeleti Zsidóföld nem vonzotta a három milliós orosz zsidóságot. Hiányzott a történelmi kapcsolat; a nemzeti érzés nem fűzte az amurmenti földhöz. A propaganda sem használt.

Majd jöttek az ötéves gazdasági tervek; ezek megvalósításához sok ember kellett, így a zsidóság egyenként el tudott helyezkedni. A szovjet állandóan üldözte, nemcsak a jámbor rabbikat és agudistákat, hanem a cionistákat és a bundistákat is. (Agudisták: konzervatívok; bundisták: a zsidó szociálista párt tagjai) Mindezekben a «zsidó reakciósokat» látta. Kelet-Lengyelország megszállásakor elhurcolták onnan a valósi és cionista élet vezetőit, köztük Schorr dr. varsói főrabbit. Még a németekkel való összeütközés előtt a nyugati határsávból állítólag egy millió zsidót vittek a birodalom belsejébe, a Volga vidékére; a munkabírók a bányákban és hadi üzemekben dolgoznak.

Az angolszász hatalmakkal való szövetségese öta revízió alá vette a szovjet a zsidósággal szemben követett politikáját. A zsidó reakciósokat már nem üldözi. A foglyokat szabadon bocsátotta. Hivatalosan jelentik, hogy az Unió területén 1011 zsinagóga és 2559 működő rabbi van. A zsidó vallásellenes lapot betiltották, a cionista mozgalmat azonban nem engedélyezik; de lehetővé tették a lengyel menekülteknek és a szabadon bocsátott lengyel-zsidó hadifoglyoknak a kivándorlást Palesztinába.

A zsidó galut változatos multjában több ízben történt a népi központ eltolódása, áttétele. Az öreg Európa országai ma szabadulni akarnak zsidó lakosságuktól, Amerika, az új világ fejlődési lehetőségei megengedik a bevándorlást. Eddig már hat millió zsidó talált otthont Amerikában. A pán-amerikai kereskedelmi és ipari kongresszus Montevideóban felszólította az amerikai államokat, tárják ki kapuikat a bevándorlók előtt, mert

a gyéren lakott országok gazdasági élete új bevándorlókat kíván. Különösen Kanada éa Dél-Amerika államai látják ennek szükségét.

Az *USA* azonban a háborúba lépése előtti hónapokban új vízum-engedélyezési rendszerével a zsidó bevándorlást majdnem lehetlenné tette. A konzuloknak a vízum iránti kérvényeket Washingtonba kellett küldeniök. Csak ott hozták a döntést. Nem vándorolhatott be, akinek a tengelyhatalmak államaiban, vagy a velük szövetséges államokban hozzátartozói maradtak. Az ötödik hadosztálytól való félelem késztette erre az Uniót ; mint mondták, nem akarják beszüntetni a bevándorlást, de a kapukat jobban kívánják őrizni. Európa pusztuló zsidóságának helyébe «a tartaléksereg», Amerika zsidósága lép. Ennek főerejét az Unió öt és fél milliónyi tömege adja, a világ legnagyobb zsidó közössége, amely teljes szabadságot élvez. Az amerikai zsidóság vezetőit áthatja ez a hivatástudat ; vállalják a rájuk háruló feladatot. A világ zsidóságának segítői, védői. A baltimore-i pán-amerikai zsidó kongresszuson 18 amerikai állam zsidósága volt képviselve. A jelen és jövő kérdéseit tárgyalták. A háborúutáni Európából nagytömegű kivándorlás szükségessége adódik majd. Ezt a délamerikai államok felé kell irányítani. Iparosok bevándorlása kívánatos, kik függetlenítik e területeket az európai ipari termeléstől. Megszakítás nélkül folyik a gyűjtő tevékenység a legváltozatosabb eszközökkel. Az Union Jewish Appeal mégsem tudta az elmúlt esztendőben a maga elé tűzött óriási összeget előteremteni, de azért tetemes segítséget juttatott három irányban is : a bevándorlók támogatá-

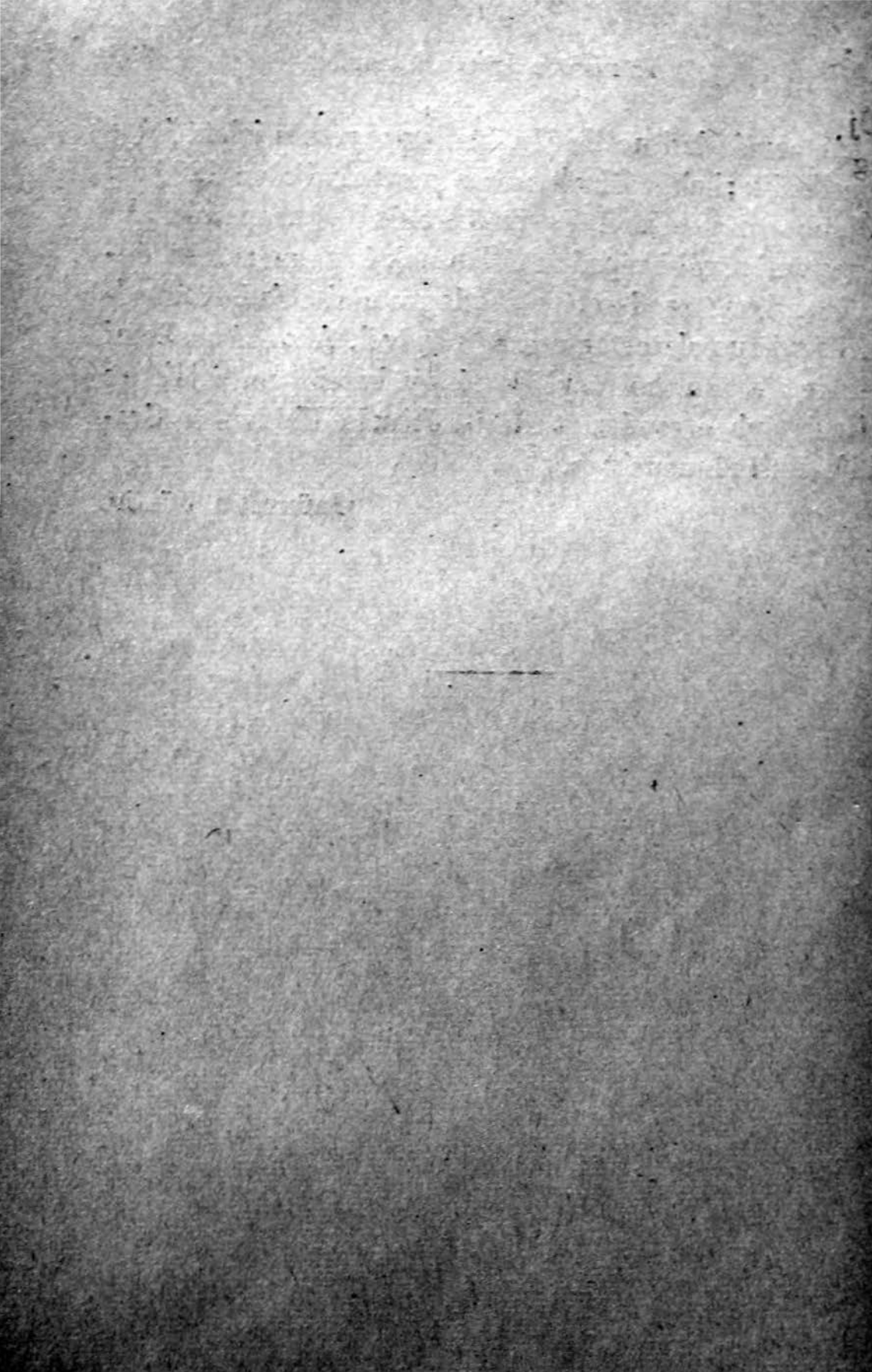
sára, az európai zsidóság megsegítésére és a palesztinai építőmunka folytatására. A cionista mozgalom vezetői, Weizmann és Ben Gurion, sokat tartózkodnak Amerikában. Nemcsak anyagi segítséget, hanem támogatást is keresnek az angol mandátumos hatalom határozatlan appeasement-politikájával szemben. Az Amerikában megalakult Emergency Committee for Zionist Affairs ebben közreműködik. Az amerikai zsidóság öntudatos része már nem törekszik beolvadásra, nem akar eltűnni a nagy olvasztó kemencében, meg akar maradni zsidónak: az ő zsidó módján akar amerikaivá válni. A vallási élet megerősödése még a kaszárnyákban és katonai táborokban is észlelhető. A zsidó tudományok fejlődéséről tanúskodnak a főiskolák és az értékes könyvkiadványok. Csak ismétlődik az, amit a zsidó történelemben többször látunk: menekültek új hazájukban a szellemi élet virágzását fakasztják.

Nyugodtabb éve volt *Erec Jisráel*nek; a szomszédos Szíriában és Irakban folyt harcok végetértek. Az ország északi telepeinek lakói visszatérhettek otthonukba. Csak az angol hadsereg líbiai veresége után jutott ismét közelebb a háborús veszély. A zsidóság keresi a meggyezést a bennszülött lakossággal, de nem akar többé kisebbség lenni ősi hazájában is. A háború kitörése óta önálló zsidó hadsereg felállítását követeli. E kérdés még nem nyert elintézését. Az angol parlamentben elvetették az erre vonatkozó javaslatot. Sok a panasz a palesztinai angol hatóságok magatartása ellen, különösen a zsidó bevándorlást még mindig korlátozó intézkedések miatt. Főképpen a Struma-hajó több mint hétszáz utasának pusztulása keltett nagy

megütközést. A rozoga bulgár hajón balkáni országokból való menekültek igyekeztek Erecbe. Isztambulból nem engedték tovább a hajót, mert utasainak nem volt meg a beutazási engedélyük. Hiába kértek-könyörögtek, a palesztinai hatóság csak a gyermekeknek akarta azt megadni. A hajó kénytelen volt visszafordulni, útközben felrobbant, alig néhány utasa menekült meg. — Panaszolják, hogy Mauritius szigetére deportáltak másfél-ezer illegitím bevándorlót, és az athliti tábor foglyai, kik szintén bevándorlást kíséreltek meg, még mindig nem nyerték vissza valamennyien szabadságukat. 1941-ben mindössze 4113 bevándorló jött certifikáttal a hivatalos jelentés szerint. Hónapokon keresztül beutazási engedélyt nem adtak. 1941. októbertől 1942. március hónapjának végéig 3000 és 1942. áprilisától június végéig 3600 személynek adnak beutazást, de a certifikátok egy részét az illegitím bevándorlók miatt visszatartották. A háborús időkben viszontagságos utakon jönnek bevándorlók Indián, Kínán keresztül. A bevándorlás korlátozását különösen azért tartják igazágtalannak, mert az ország gazdasági helyzete munkás kezeket kíván. Az iskolák felső osztályainak növendékeit hetekre szabadságotni kellett, hogy a mezőgazdasági telepeken a munkáshiányt pótolják. Az ország önellátásában nagy segítséget jelent a több mint 260 mezőgazdasági település, mely az utolsó 60 évben keletkezett. Ezek közül a KKL földjén 157 olyan, ahol 51,000 telepes él. A zsidó Nemzeti Alap nagyszerű fejlődése az utolsó 20 esztendőben M. Ussischkin nevéhez fűződik, ki valóban a föld megváltását (geulat haárec) tekintette életfeladatának. Nemzete háálája kísérte sírjába.

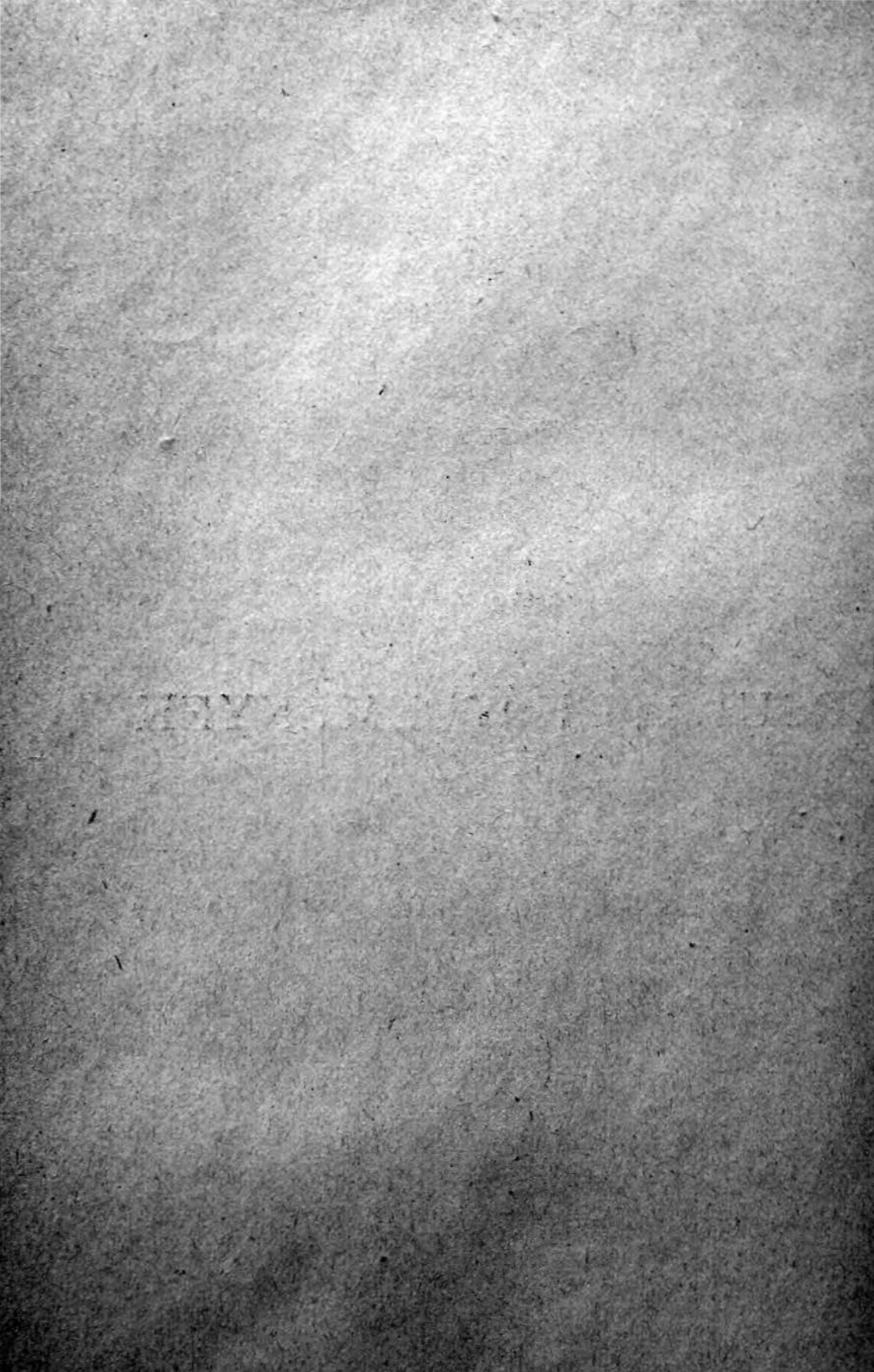
Az ország kulturális életében az egyetem jelentősége emelkedik; hallgatóinak száma meghaladja az 1200-at. Újabb tanszékekkel és intézetekkel gyarapodik. Az egyetemi továbbképző tanfolyamok és az ország különböző helyein rendezett szabadegyetemi előadások erősítik a kapcsolatot az ország népével. A zsidó szellemi életnek a multból táplálkozó gyökereit mutatják az elmúlt évben rendezett Rási-, Jehuda Halévi- és Szádja-émlékünnepélyek.

GRÜNVALD FÜLÖP.

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

Wertheimer Adolf ünnepi megnyitója

az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1942. június 22-én tartott közgyűlésén.

Midőn az évi közgyűlésünkreösszeülünk, bizonyára mindnyájan azoknak a súlyos veszteségeknek hatása alatt állunk, melyeket a magyar zsidóság a közelmúltban elszenvedett. Olyan férfiakat kell megsiratnunk, akik a felkezeti közéletben irányadóan működtek s nagy eredményeket értek el áldásos tevékenységükkel.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, mint a magyar zsidóság összeségének egyik tényezője, súlyosan átérzi a nagy csapásokat, melyeket e kiválóságaink elvesztése a zsidó közéletnek jelent és kiveszi részét a országos gyászból.

Legközvetlenebbül érint bennünket irodalmi és felolvasó-bizottságunk elnökének,

Kóbor Tamásnak

a közeli napokban történt elhúnyta. Nagy írói kvalitásain kívül személyének egyéni vonzóereje, a bölcsélet klasszikusaiból merített, derűs és mégis annyira mély életfelfogása voltak azok a tulajdonságai, melyek oly kedvessé tették felolvasó üléseink közönsége előtt. Már elnöki megnyitói magukban is nagy hallgatóságot biztosítottak üléseinknek. Sohasem ingadozó kitartása eszményei mellett, amelyeket szépeknek és elérendőknek tartott, halálig tartó hűsége azokhoz a nagy emberekhez, kiket vezéreiül elismert, szív-

jósága, segítőkészsége mindazok iránt, akik hozzá fordultak, Ő iránta is szeretetet és tiszteletet ébresztettek. Csorbítatlan tekintéllyel szállt sírba, s éppúgy csorbítatlan marad a kegyelet is, melyet iránta Társulatunk minden időkre meg fog őrizni.

Mély fájdalommal emlékezünk meg *Eppler Sándorról* és *dr. Ribáry Gézáról*, akik közéleti szereplésükkel nagy megbecsülést vívtak ki maguknak. Egy rövid héten belül húnyt el a két férfiú, akik sikereiket és tekintélyüket kizárólag nagy tehetségüknek, a köz szolgálatának szentelt határtalan buzgalmuknak köszönhették. Alkotási vágyuk tüzeben, mely annyi embert tudott hevíteni, végre ők maguk is elégték, példát szolgáltatva nekünk, az utódoknak, az emberi és hitsorsosi kötelességek eszményi teljesítésére.

Nagy csapás részünkre *Pfeiffer Ignác* műegyetemi tanár, a magyar tudományos élet világhírű kiválóságának halála. A szaktudás terén abszolút nagynak minősített teljesítményei mellett szívvel-lélekkel küzdött felekezetünk érdekében. A különben oly galamblelkű ember harcias férfi tudott lenni, ha a zsidóságnak igaza mellett kellett a porondra lépni. Hűsége népe iránt megkapóan nyilatkozott meg a palesztinai munka érdekében kifejtett odaadó és sikeres tevékenységében.

Itt hagyott bennünket a zsidó hittudomány elismert kiválósága, Rabbiképző-Intézetünk büszkesége: *dr. Hoffer Ármin*. Nagy tudása nem szállott vele sírba. Továbbadta azt rajongó tanítványai sokaságának. Non omnis moriar. Halála után is kivirít tanításaiból az élet fája, tovább nevelve, buzdítva azokat, akik oktatásaiból merítették szent tanunk okulásait.

Mély fájdalommal adunk még hírt szemináriumunk vezérlőbizottsága tagjának, *dr. Herzog Manó* kaposvári főrabbinak haláláról. Áldásos papi működése mellett mindig szakított magának időt arra, hogy Társulatunk ügyeivel

is foglalkozzék. Hálával gondolunk vissza értékes közreműködésére első biblia-kiadásunk munkájában.

Részvétellel emlékezünk még meg elhunyt hűséges tagjainkról: *Frey Kálmán* és *dr. Mezey Pál* kormányfőtanácsosokról, *Cserhát Miksáról*, *dr. Fábíán Béla* ny. min. osztálytanácsosról, továbbá *Radó Pál* tanár és *Frigyes Izsó* nagyváradi érdemes tagtársainkról. Kérem a mélyen tisztelt Közgyűlés hozzájárulását ahhoz, hogy az elhunyt tagjainkról szóló elnöki megemlékezést a mai ülés jegyzőkönyvébe felvehessük.

Mielőtt a napirend részleteire áttérnénk, engedjék meg, t. Uraim, hogy őszinte örömmnek adjak kifejezést a felett, hogy az évek előtt magunkra vállalt feladatnak megfelelően, a Pentateuchus magyar kiadását befejeztük. Az első négy kötet már az érdeklődők kezében van, az ötödik a közeli hetekben kerül forgalomba. Legelőbb is hálát adok a Gondviselésnek, hogy megengedte nekem ezt Önöknek bejelenthetni. Másodszor is e helyen szívből jövő köszönetet mondok a lelkes munkatársaknak: *dr. Hevesi Simon* vezető főrabbi úrnak, *dr. Guttmann Mihály* úrnak, szemináriummunka rektorának, *dr. Balassa József*, *dr. Löwinger Sámuel* és *dr. Guttmann Henrik* tanár uraknak, akik nemes buzgalmmal, kiváló szaktudásukkal és a szent munka iránti lelkesedésükkel a korszakos mű megjelenését lehetővé tették. Társulatunk megkapta már jutalmát e teljesítményéért a magyar zsidóságnak lelkesen megnyilvánuló elismerésében, mely minden oldalról, elsősorban azok részéről jut kifejezésre, kik a Bibliát megszerezték. Nagy propagandát nem fejtettünk ki a terjesztés körül, mert a kinyomott példányok aránylag kis száma miatt az esetleg mutatkozó nagy keresletnek talán nem tudtunk volna zökkenés nélkül megfelelni. Mai ülésünk folyamán az esetleg elhangzó hozzászólások valószínűleg alkalmat fognak adni az elnökségnek, hogy a tárgyra még visszatérjen.

A Biblia megjelenésének hatása abban az örvendetes körülményben is nyilvánul, hogy tagjaink száma állandóan szaporodik, bár ellentétben a mult közgyűlésünkön elmondottakkal, a tagszaporulat nem a vidéken, hanem inkább a fővárosban mutatkozik. Nagy örömmel tölt el bennünket az a bizonyosság, hogy sok olyan hívőnk lett a Biblia olvasójává, aki eddig távol állott tőle. Ez a legfényesebb eredmény, melyet kívánhatunk magunknak.

Kegyelettevően résztvettünk felejthetetlen *Mandl Bernátunk* és *dr. Csermely Gyula*, kitűnő zsidó novellistánk síremlékének felállításában. A folyó évben *dr. Marcali Henrik* nagynevű történetírónk és *Kóbor Tamás* síremlékeinek emeléséből fogjuk kivenni részünket: kegyeletből, hálából és elismerésből a magyar zsidóságnak tett emlékezetes szolgálataikért.

Más tényezőkkel egyetemben, kisebb írói munkáktól eltekintve, lehetővé tettük *dr. Szabolcsi Lajos* a Talmud ismertetését célzó, nagyszerű munkájának megjelenését.

Avval a tiszteletteljes indítvánnyal járulunk a mélyen tisztelt Közgyűlés elé, hogy a tudományos irodalom nagyobb támogatása céljából valamelyik már megjelenő folyóiratra a folyó évtől kezdve évenként 1500 P-t fordítsunk. Felhatalmazást kérünk továbbá arra, hogy 1000 P-vel hozzájárulhassunk *dr. Guttmann Mihály* «Das Judentum und seine Umwelt» c. világhírű munkája második, hébernyelvű kötetének költségeihez, amelyet 70. születésnapja alkalmából tisztelői szándékoznak kiadni.

Végül engedje meg a mélyen tisztelt Közgyűlés, hogy a magam személyére vonatkozóan egy bejelentést tegyek.

Előrehaladott korom és megrongált egészségem arra készítetnek, hogy Társulatunk elnöki állásáról lemondjak. Ez az elhatározásom nem mai keletű, de eddig visszatartott állásom elfoglalásakor tett fogadalmam, hogy abban mindaddig kitartok, míg a Magyar Zsidó Oklevéltárnak és az

új IMIT-Bibliának kiadását be nem fejezem. Istennek hála ez immár megtörtént. Mindamellet nem vonultam volna vissza mindaddig, míg nincsenek olyan erők, kik nálamnál még nagyobb munkaakarattal, lelkesedéssel és hozzáértéssel kezünkbe nem vehetik az IMIT további vezetését és fejlesztését.

Mai ülésünk folyamán indítvány fog tétetni: dr. Hevesi Simon vezető főrabbi úrnak elnökké és helyette dr. Földes István úrnak, a Pesti Izr. Hitközség egyik elöljárójának társelnökké való megválasztására.

Dr. Hevesi Simon érdemeiről ebben a körben beszélni megbántása volna a Közgyűlésen megjelent tagtársainknak. Működése az ő egyéni bélyegét nyomta reá kulturális életünkre. Minden téren, ahol közreműködött, fellendüléssel és gazdag aratással találkozunk. Különösen beigazolódtott ez Társulatunk életében. Az ő elnöklése Társulatunknak még nagyobb fényt fog kölcsönözni.

Ami megválasztandó új társelnökünket illeti, sokan tudják s én is tudom, kicsoda dr. Földes István; de mégis meg vagyunk lepve, mily duzzadó erővel vette kezébe Társulatunk propagandamunkáját, mely oly sok gyümölcsöt hozott. Ugyanilyen eredményesen karolta föl Rabbikepző Intézetünk legfőbb jótékonyági intézményének, az Éc Chájimnak ügyét. Munkásságának bőséges termését máris élvezük. Biztosak lehetünk abban, hogy a jövőben munkásságát nagy siker fogja koronázni.

Én magam bizonyos megnyugvással tekintek vissza arra a munkára, amelyet nagymultú és dicsőséges Társulatunknak új életrekeltése körül csaknem 15 éven keresztül mint elnök kifejthettem. Meg vagyok a tekintetben is nyugodva, hogy az új elnök és az új társelnök az általam nem sikertelenül megkezdett munkát dicsőségesen fogják továbbfolytatni.

A Közgyűlés a lemondást nem vette tudomásul. Az elnök az egyhangúlag megnyilvánult óhajnak engedve, késznek nyilatkozott lemondását a jövő Közgyűlésig függőben tartani.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1941. december 31-i zárszámadása.

Bevételek:

Tagdíjak	P	5,534.51
Szubvenciók	«	5,500.—
Kamatok	«	22.48
Templomi felajánlások	«	1935.—
Könyvek eladása	«	231.58
Biblia-eladás	«	13,833.42
		<hr/>
Összesen	P	27,056.99

Kiadások:

Múzeum	P	540.—
Írói segélyek, hozzájárulás síremlékekhez, felolvasások	«	2,850.88
Évkönyv szerkesztése	«	1,423.—
Évkönyv kiadása	«	2,291.26
Jegyző fizetése	«	720.—
Magyar Zsidó Szemle	«	300.—
Bankköltség	«	151.90
Kezelési költség	«	1,268.93
Okmánytár maradék tartozás	«	1,410.57
Biblia kiadása	«	11,157.22
		<hr/>
Összesen	P	22,113.76

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat vagyonállaga 1941. december 31-én.

Bankkövetelés	P	5,005.41
Tartozás a Franklin-Társulatnak az 1941-i évkönyvért	«	3,194.20
		5,199.61

Időközben kifizetve.

Nem értékelhető értékpapírállag változatlan.

Budapest, 1941. december 31-én.

Dr. Makai Ernő s. k.
pénztárnok

Wertheimer Adolf s. k.
elnök

Alapi Béla s. k.
ellenőr.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat költségvetése az 1942. évre.

Bevételek:

Tagdíjak	P	5,800.—
Szubvenciók	«	5,500.—
Templomi felajánlások	«	1,500.—
Biblia-eladásból	«	25,000.—
Kamatok	«	100.—
		37,900.—
Összesen	P	37,900.—

Kiadások:

Múzeum	P	600.—
Írói segélyek, hozzájárulás síremlékekhez, felolvasások	«	3,100.—
Évkönyv szerkesztése	«	1,500.—
Évkönyv kiadása	«	3,200.—
Jegyző fizetése	«	720.—
Zsidó Szemle és dr. Guttmann-émlékkönyv	«	1,500.—

Könyvkiadások	P 1,250.—
Biblia-kiadás	« 15,000.—
Kezelési költség	« 780.—
Bankköltség	« 250.—
Összesen	P 27,900.—

Budapest, 1941. december 31.

Wertheimer Adolf s. k.
elnök.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat számvizsgáló bizottságának jelentése.

Tisztelettel van szerencsénk jelenteni, hogy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1941. évi december 31-én lezárt zárszámadását és vagyonkimutatását átvizsgáltuk és a könyvekkel egyezőnek és helyesnek találtuk. Ezért az elnökségnek, az igazgatóságnak, a választmánynak és a tisztikarnak az 1941. évi december 31-ig terjedőleg a felmentvény megadását javasoljuk.

Budapest, 1942. június 6.

Dr. Ballagi Ernő s. k.

Dr. Mezey Sándor s. k.

Dr. Sós Ernő s. k.

Jelentés az irodalmi és felolvasó-bizottságnak 1941/42. évi működéséről.

Az Irodalmi és Felolvasó Bizottság ez évi beszámolóját gyászjelentéssel kell kezdenünk: május 28-án kísértük utolsó útjára a bizottság elnökét, *Kóbor Tamást*. Hogy mit jelent *Kóbor Tamás* mint író és közíró, milyen hely illeti meg a magyar irodalomban, azt az irodalomtörténet máris igyekezett megállapítani, bár gazdag és mély írói egyéni-

ségének teljes méltatása, úgy hiszem, még a jövőre vár. Ezúttal nem is az íróról, hanem a felolvasó-ülések elnökéről akarok emlékezni. Amikor most tizennégy éve Társulatunk munkája több évi szünetelés után újból megindult, igen szerencsés auspiciumnak tekintettük, hogy Kóbor Tamás vállalta az Irodalmi és Felolvasó Bizottság elnöki tisztségét. Hiszen a Társulat működésének legláthatóbb, a közönség felé legnyitottabb életnyilvánulása a felolvasó-ülések; Kóbor Tamás neve díszet adott az elnöki széknek; páratlan tekintélye és népszerűsége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a közönség felfigyelt reánk és bizalommal nézte újraéledő munkánkat. S jegyezzük föl, hogy Kóbor Tamás, a sokat elfoglalt főszerkesztő, igen lelkiismeretes elnök volt. Komoly oknak kellett lennie, ami miatt elmaradt valamely felolvasó-ülésről. Üléseink után sietett a szerkesztőségbe. Így volt ez mindaddig, amíg betegsége fizikailag lehetetlenné nem tette számára az elnöklést. Szellemes elnöki megnyitói egyik fővonzó erejét alkották üléseinknek. De különösen emlékezetes számunkra az az előadása, amellyel 1928. május 16-án megnyitotta az újjászervezett Társulat első felolvasó-ülését. Előadásának címe volt: *Magyar nyelven írt idegen irodalom* s azt az akkor időszerű s ma sem időszerűtlen kérdést fejtegette, lehet-e, szabad-e idegen irodalomnak bélyegezni a magyar zsidó írók műveit. Kóbor főgondolata, hogy írók hovatarozása kérdésében a fajiség nem tekinthető döntőnek, mert íme pl. az északamerikai angol és az európai angol, vagy a kubai spanyol és az európai spanyol, ugyanahhoz a fajhoz tartoznak, irodalmuk mégis összetéveszthetetlenül különböző. S ugyanígy a magyar irodalomban is: az alföldi magyar és a székely költészet a faji azonossághoz képest óriási eltéréseket mutat. De ahogyan az életkörülmények különbözősége az egy fajhoz tartozók lelkét különbözővé alakítja, azonképpen az életkörülmények azonossága a fajilag különbözők lelkét egymáshoz

hasonlóvá teszi. A konklúzió világos. Ami Kóbor Tamásnak ezt az előadását klasszikus tanulmányá avatja, nemcsak cáfolhatatlan logikája és szikrázó elméssége, hanem mindezekelőtt az, hogy tárgyát a korpolitika síkjából a társadalomfilozófia magasságába emeli, a filozófus nyugalmával megállapít, értelmez, érvel, konkludál; úgy érezzük, egy életpillanat felvetette kérdés itt *sub specie aeternitatis* nyert elintézést. Az Évkönyvünkben alig tíz lapot kitevő esszé oly sokat mond, hogy egy kötet sem mondhatna lényegileg többet nála.

De felejthetetlen számunkra az a beszéd is, amelyet Kóbor Tamás ugyancsak Társulatunkban, mégpedig 1937. november 24-én, a hetvenedik születésnapja alkalmából rendezett ünnepi ülésen mondott. Mi rendeztük az ünnepséget, de ez messze túlnőtt Társulatunk keretein, hiszen az ünnepi szónokok között voltak a tágabb értelemben vett felekezet, az írói és újságírói körök és intézmények képviselői is, az ünneplő közönség soraiban pedig, amely a Goldmark-termet szinte szétfeszíteni látszott, a Társulat és a felekezet tagjain túl a társadalom más rétegei is nagy számban kivették részüket az ünneplésből. Amit Kóbor Tamás akkor az elhangzott üdvözlésekre válaszolva mondott, mélyről jövő, egy egész életet összefoglaló önvallomás volt: hitet tett magyarsága és zsidósága mellett, amelyeket magában mindig szétválaszthatatlan egységnek érzett és soha, mostoha körülmények között sem tudna szembeállítani egymással. Az a meleg szeretet és megbecsülés, amely akkor oly elemi erővel áradt Kóbor Tamás felé, azt mutatta, hogy közönsége mélyen szívébe zárta, mint csak a kevés kiválasztottat. Ezt a meleg szeretetet és megbecsülést mindig meg fogjuk őrizni iránta. Még frissek a hantok Kóbor Tamás sírján s még sajog a lelkünk, hogy elvesztettük őt; de büszkeség is tölt el bennünket, hogy a mienk volt, s hogy neve, amelyet időfeletti alkotásai kitörülhetetlenül bevésték a nemzeti

irodalom történetébe, a mi társulatunkkal is örökké egybeforrva marad.

Tisztelt Közgyűlés! Ha az irodalmi és felolvasó-bizottság működéséről szólva, csak tényekre, csak szemmelátható teljesítményekre szorítkozhatnám, nagyon rövidre foghatnám jelentésemet. Társulatunk az elmúlt évadban öt felolvasó-ülést tartott. A felolvasott tanulmányok közül kettő szorosabban a zsidóság eszmeköréből merítette tárgyát: az egyik az első íróprófétáról szólt, a másik a zsidó vallásfilozófia két főtípusáról. Több dolgozat a magyar irodalom zsidó vonatkozásait kutatja. Így az egyik kimutatja a Szentírás hatását Babits Mihály költészetére; egy másik megrajzolja a magyar zsidóság önszemléletét líránk tükrében, egy harmadik kritikailag méltatja Somlyó Zoltán költészetét. Egy felolvasásban egy zsidó világirodalmi témának, Shylock esetének jogi megvilágítását kaptuk. Megemlékeztünk Kiss Józsefről halálának 20-ik és Makai Emilről halálának 40-ik évfordulója alkalmából s külön ülést szenteltünk az ezer éve meghalt nagy zsidó vallásfilozófus, Szaádja gáon emlékének. Minden ülésünkön szépirodalmi művek is szerepeltek.

De méltán kérdezhetné valaki: hogyan, csak ennyi a bizottság tevékenysége? Hát 1942-ben az IMIT csak a régi kitaposott úton haladt s megszokott feladatkörén túl nem talált új feladatokat is a maga számára? A jelen hullámverése nem jutott el hozzá? A zsidóság mai váltságában nem volt oly mondanivalója, amelyet a tragikus történeti helyzet sugallt? Nem igyekezett a maga módján erősíteni, felemelni a lelkeket, utat mutatni a magáraeszmélésnek, kielégíteni a tudásravágyókat? Ezek és hasonló kérdések annál is inkább várhatók, mert másfelől gazdag burjánzását látjuk a zsidóság eszmekörében mozgó, gyakran talán kétesértékű, de mégis a magyar zsidó lélek szükségleteit szem előtt tartó műveknek. Ámde az igazsághoz híven meg kell állapítani,

hogy az irodalmi bizottság sem volt érzéketlen az idők szavával szemben. A Társulat anyagi erejét túlságosan lekötötte a Biblia öt kötetének kiadása, úgyhogy új kiadványokkal nem léphetett a világ elé. De nagyon is éreztük, hogy vannak új teendőink s igyekeztünk ezekre vonatkozóan legalább terveinket kialakítani. Mindenekelőtt egy folyóiratot akarunk indítani, amely a Társulat tudományos és irodalmi céljait van hivatva szolgálni és kritikai funkciójával tisztítólag és irányítólag akar hatni a magyar zsidó irodalomra, amelynek talaján sok gyomlálni való dudva is terem. Azután a zsidóságot minden vonatkozásban megvilágító *tudományos* műveket akarunk kiadni. Itt elsősorban néhány, klasszikusnak elismert, a zsidóság lényegét, a zsidó vallás rendszerét, a zsidóság multját feltáró mű magyarrá átültetését tervezzük, de éppúgy helyet akarunk adni magasszínvonalú eredeti műveknek is. Ha valaki különösnek tartaná, hogy e jelentésben terveinkről is beszámolok, annak azt felelem, hogy a tervezés a munka előkészítése, mintegy már a munka kezdete; hozzászólás és bírálat tárgyává is tehető. Ha pedig úgy találná valaki, hogy mégis csak kicsit későn fogunk e terveink megvalósításához, annak azt mondom: magunk sajnáljuk legjobban, hogy rajtunk kívül álló okokból előbb nem foghattunk hozzá; de a szellemi-lelki fogékonyság kedvező pillanatait remélhetőleg így sem fogjuk elszalasztani; a kiadandó művek pedig olyanok kell hogy legyenek, amelyek értékes tartalmuknál fogva mindig időszerűek. Hisszük, hogy e teendők megvalósításához a szükséges eszközökkel is fogunk rendelkezni.

Felolvasó üléseink tárgysorozata a következő volt:

1941. november 26-án:

Dr. Benoschofsky Imre: Az első író-próféta.

Goda Gábor: Egy novella.

1941. december 30-án:

Dr. Szemere Samu elnöki megnyitója: Megemlékezés Kiss Józsefről és Makaï Emilről.

Pfeiffer-Pap Izsák: Versek.

Dr. Steiner Lenke: Somlyó Zoltán.

Ligeti Ernő: Dardzsilling (novella).

1942. január 28-án:

Dr. Vidor Pál: A zsidó vallásfilozófia két főtípusa. (Juda Halévi halálának 800. évfordulójára.)

Zelk Zoltán: Versek.

Dr. Reichard Piroska: A Szentírás Babits Mihály költeményeiben.

1942. február 25-én:

Dr. Komlós Aladár: A magyar zsidóság önszemlélete líránk tükrében.

Vasvári István: Versek.

Dr. Ballagi Ernő: Jogi változatok Shylockról.

1942. március 25-én:

Dr. Guttmann Mihály: Szaádja életmunkája.

Békési Pál: Versek.

Dr. Scheiber Sándor: Szaádja és művei a karaita irodalom tükrében.

Felolvasó-üléseinket az elmúlt évadban is a Pesti Izraelita Hitközség székházának dísztermében tartottuk. Ezúttal is hálás köszönetet mondunk a hitközség mélyen tisztelt Elöljáróságának azért, hogy szíves volt e termet rendelkezésünkre bocsátani.

Kérjük jelentésünk tudomásulvételét.

Az irodalmi és felolvasó-bizottság nevében:

Dr. Szemere Samu,
a bizottság elnöke

A TÁRSULAT VÁLASZTMÁNYA.

A) Budapesti tagok.

- Dr. ALAPY HENRIK, egyetemi tanár.
 Dr. BAKONYI LÁSZLÓ, a Magy. Izr. Orsz. Iroda főtitkára.
 Dr. BALASSA JÓZSEF, tanár, író.
 Dr. BALLAGI ERNŐ, ügyvéd.
 Dr. BENOSCHOFKY IMRE, budai főrabbi.
 Dr. CSERGŐ HUGÓ, a Pesti Izr. Hitk. főjegyzője.
 Dr. CSOBÁDI SAMU, ügyvéd, hitk. elnök, Buda.
 Dr. DÉSI GÉZA, m. kir. kormányfőtanácsos.
 Dr. ENDREI S. HENRIK, a Pesti Chevra Kadisa igazgató-
 főtitkára.
 Dr. FARKAS JÓZSEF, körzeti rabbi.
 Dr. FÉNYES MÓR, szakfelügyelő.
 Dr. FEJÉR LIPÓT, egyetemi tanár.
 Dr. FISCHER BENJÁMIN, főrabbi.
 Dr. FŐDI KÁROLY, ny. közigazgatási bíró.
 FÖLDES IMRE, író.
 Dr. FÖLDES ISTVÁN, ügyvéd, a Pesti Izr. Hitk. előjárója.
 Dr. FRISCH ÁRMIN, ny. szakfelügyelő.
 Dr. FUCHS D. RAFAEL, gimnáziumi igazgató.
 Dr. BUDAI GOLDBERGER LEÓ, gyáros, felsőházi tag.
 Dr. GROSZMANN ZSIGMOND, pesti rabbi.
 GRÜNVALD FÜLÖP, gimn. tanár.
 Dr. GÖRÖG FRIGYES, ügyvéd.
 Dr. BÁRÓ HATVANY BERTALAN, nagyiparos.
 Dr. HEVESI FERENC, pesti rabbi.
 Dr. HIRSCHLER HENRIK, ügyvéd, m. kir. kormányfőtanácsos.
 KÓBOR NOÉMI, író.
 KOHLBACH SIMON, alezredes.

- Dr. KOHN ZOLTÁN, tanfelügyelő.
 Dr. KOMLÓS ALADÁR, tanár.
 Dr. KÖRÖSSY KORNÉL, egyetemi c. rk. tanár.
 Dr. KÚNOS IGNÁC, ny. egyetemi tanár.
 LENKEI HENRIK, ny. c. igazgató.
 Dr. LÉVY LAJOS, igazgató főorvos.
 Dr. MAHLER EDE, ny. egyetemi tanár.
 Dr. MEZEY SÁNDOR, ügyvéd.
 Dr. MUNKÁCSI ERNŐ, a Pesti Izr. Hitk. főtítkára.
 Dr. POLGÁR GYÖRGY, ügyvéd.
 Dr. RADÓ ANTAL, író.
 Dr. SCHEIBER LAJOS, körzeti rabbi.
 SCHULTEISZ MIKSA, igazgató.
 Dr. SCHWARCZ BENJÁMIN, körzeti rabbi.
 Dr. SEBESTYÉN KÁROLY, a Színművészeti Főisk. ny. c. igazgatója.
 Dr. SPITZER JÓZSEF, ügyvéd, magy. kir. kormányfőtanácsos.
 Dr. STEIN EMIL, ny. vezérigazgató, m. kir. kincstári főtanácsos,
 Dr. SZABOLCSI LAJOS, főszerkesztő.
 Dr. SZEMERE SAMU, tanügyi főtanácsos, ny. tanítóképző-intézeti igazgató.
 SZENES ADOLF, ny. igazgató.
 SLÓNYI SÁNDOR, tanár.
 Dr. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, tanár.
 UNGERLEIDER MÓR, vezérigazgató.
 BÁRÓ CSEPELI WEISS ALFONZ, gyáros.
 VIDA JENŐ, felsőházi tag.
 Dr. VIDOR PÁL, rabbi, Buda.
 Dr. WALDAPFEL JÓZSEF, tanár.
 Dr. WILHELM KÁROLY, ügyvéd, a Pesti Izr. Hitk. elöljárója.
 WIRTH KÁLMÁN, ny. c. tankerületi főigazgató.
 SIÓAGÁRDI ZÖLD MÁRTON, tábormók.
 Dr. ZSOLDOS JENŐ, gimnáziumi igazgató.

B) Vidéki tagok.

- Dr. ADORJÁN PÉTER, ügyvéd, Nagyvárad.
 ANTAL MÁRK, gimn. igazgató, Kolozsvár.
 BÁTORI JÓZSEF, tanár, Székesfehérvár.
 BENEDEK GYÖRGY, hitközségi elnök, Nagykőrös.
 Dr. BERNSTEIN BÉLA, főrabbi, Nyiregyháza.
 BODOR ZSIGMOND, Nyiregyháza.
 BOSCHÁN ARTÚR, Kőbánya.
 Dr. BRÓD TIVADAR, hitközségi elnök, Nagykanizsa.
 Dr. BÜCHLER SÁNDOR, főrabbi, egyetemi magántanár,
 Keszthely.
 Dr. DEUTSCH GÁBOR, főrabbi, Devecser.
 Dr. JÁNOSII ENGEL RÓBERT, ügyvéd, gyáros, Pécs.
 FÁBIÁN MIKSA, hitközségi titkár, Nagykanizsa.
 Dr. FISCHER JÓZSEF, hitk. elnök, Kolozsvár.
 Dr. FLESCH ÁRMIN, főrabbi, Mohács.
 Dr. FRIEDMANN DÉNES, főrabbi, Újpest.
 SZERGÉNYI GEISZT JENŐ, nagybirtokos, kormányfőtanácsos,
 Szombathely.
 Dr. GOLDBERGER IZIDOR, főrabbi, Tata.
 GOLDSCHMIED JÓZSEF, igazgató, Sárvár.
 Dr. GREINER JÓZSEF, községkerületi elnök, Pécs.
 Dr. GUTTMANN HENRIK, rabbiképzőintézeti tanár,
 Pestszentlőrinc.
 Dr. HEVES KORNÉL, főrabbi, Szolnok.
 Dr. HIRSCHLER PÁL, főrabbi, Székesfehérvár.
 Dr. HOROVITZ JÓZSEF, főrabbi, Szombathely.
 Dr. KARDOS LÁSZLÓ, tanár, Debrecen.
 Dr. KÁLMÁN ÖDÖN, főrabbi, Kőbánya.
 Dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN, főrabbi, egyet. magántanár, Makó.
 Dr. KUN LAJOS, főrabbi, Veszprém.
 Dr. KUPFER MIKSA, főorvos, Nagyvárad.
 Dr. LÖW IMMÁNUEL, főrabbi, Szeged.
 Dr. MEER SAMU, hitk. elnök, Nagyvárad.

- Dr. PFEIFFER IZSÁK, főrabbi, Monor.
 Dr. ROSENFELD MÁTYÁS főorvos, hitk. elnök, Kispest.
 Dr. RÓTH EMIL, főrabbi, Győr.
 Dr. RUBINSTEIN MÁTYÁS, főrabbi, Szekszárd.
 Dr. SCHEIBER SÁNDOR, főrabbi, Dunaföldvár.
 Dr. SERBU ADOLF, tanítónőképzőintézeti igazgató, Miskolc.
 Dr. SILBERFELD JAKAB, főrabbi, Békéscsaba.
 Dr. SPIEGEL ÁRMIN, főrabbi, Esztergom.
 Dr. SPIRA SALAMON, főrabbi, Miskolc.
 Dr. SZÉKELY ALBERT, t. b. vármegyei ügyész, Sátoraljaújhely.
 Dr. VAJDA ISTVÁN, főrabbi, Nagyvárad.
 Dr. VAS ZOLTÁN, főorvos, Kolozsvár.
 Dr. VENETIÁNER JAKAB, Miskolc.
 Dr. WALLENSTEIN ZOLTÁN, főrabbi, Pécs.
 WEISZ MÁRTON, hitk. elnök, Mohács.
 Dr. WEINBERGER MÓZES, főrabbi, Kolozsvár.
 Dr. WINKLER ERNŐ, főrabbi, Nagykanizsa.

A Társulat által a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe
 kiküldött tagok névsora.

Dr. ALAPY HENRIK	Dr. GELENCSÉR MIKSA
AUER RÓBERI	GETTLER IZIDOR
Dr. BAKONYI LÁSZLÓ	GINZLER HERMANN
Dr. BALASSA JÓZSEF	Dr. GOLDSCHMIEDT MÓR
Dr. BÉLA PÁL	GRÜNVALD FÜLÖP
Dr. BENESOVSZKY IMRE	Dr. GUTTMANN MIHÁLY
Dr. BERNSTEIN BÉLA	Dr. GYÓRI EMIL
Dr. BODA ERNŐ	Báró dr. HATVANY BERTALAN
Dr. CSECH ARNOLD	Dr. HEVESI FERENC
Dr. FARKAS JÓZSEF	Dr. HIRSCHLER HENRIK
Dr. FEJÉR LAJOS	KAMMER VILMOS
Dr. FISCHER JSZÓEF	KONTA ARNOLD
Dr. FÓDI KÁROLY	Dr. KÚNOS IGNÁC
Dr. FRISCH ÁRMIN	Dr. LINKSZ JENŐ

Dr. LÖW IMÁNUEL	SCHWARZ SÁNDOR
Dr. LÖWINGER SÁMUEL	SZÁNTÓ JENŐ
Dr. MAHLER EDE	Dr. SZÉKELY IMRE
Dr. MEER SAMU	Dr. SZEMERE SAMU
Dr. MEZEY SÁNDOR	Dr. VAJDA ISTVÁN
Dr. MISNER ISTVÁN	Dr. VÁZSONYI JÁNOS
Dr. NAMÉNYI ERNŐ	Dr. WEINBERGER MÓZES
Dr. PATAI JÓZSEF	Dr. VIDOR PÁL
Dr. RUBINYI MÓZES	WERTHEIMER ADOLF

ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGOK.

1. Bibliabizottság.

Elnök: Dr. Hevesi Simon. *Jegyző:* Dr. Löwinger Sámuel.

Tagok: Dr. Groszmann Zsigmond, dr. Kálmán Ödön.

2. Irodalmi és felolvasóbizottság.

Elnök: Dr. Szemere Samu. *Jegyző:* Dr. Cseh Arnold.

Tagok: Dr. Balassa József, dr. Ballagi Ernő, dr. Benoschofsky Imre, dr. Földi Károly, Grünvald Fülöp, dr. Hirschler Pál, dr. Kecskeméti György, dr. Komlós Aladár, dr. Mezey Sándor, dr. Szabolcsi Bence, dr. Turóczi-Trostler József, dr. Waldapfel József.

Hivatalból tagok a tisztikar és a többi bizottság elnökei.

3. Számvizsgáló bizottság.

Dr. Ballagi Ernő, dr. Mezey Sándor, dr. Sós Ernő.

4. Gazdasági és propaganda-bizottság.

Elnök: Dr. Földes István.

Tagok: Alapi Béla, dr. Burger Dénes, dr. Bene Sándor, Braver Henrik, Bicskei Jenő, dr. Blau György, Büchler Bertalan, dr. Bónis Ferenc, dr. Domány Gyula, dr. Faludi Ferenc, dr. Fejér Lajos, dr. Farkas József, dr. Gonda László, dr. Győri Emil, Gergely Jenő, Gubi

Ármin, Graber Pál, Ginzler Hermann, dr. Görög Frigyes, dr. Gosztonyi Ármin, Havas Sándor, Halasi Fischer Ödön, dr. Heller Béla, dr. Jakabovits Béla, dr. Klein Henrik, dr. Kohn Zoltán, dr. Naményi Ernő, Popper Lajos, Pollák Lajos, dr. Pásztor József, Porgesz József, Román Ernő, Szőnyi Sándor, Sulteisz Miksa, dr. Szafir Sándor, Szemere Jenő, Schwartz Sándor, dr. Székács Géza, Ungerleider Mór, Vas Lajos, Vas Imre.

Hivatalból tagok a tisztikar és a többi bizottság elnökei.

Alapító tagok.

Dr. Berényi Sándor, ügyvéd.
 Néhai Deutsch Zsigmond és neje, Stauber Borbála.
 Néhai özv. Hatvani Deutsch Bernátné.
 Néhai vágújhelyi Latzkó Antalné nevére, báró Hatvany Deutsch Józsefné.
 Néhai báró Hatvany Deutsch József.
 Dr. Freund István.
 Néhai báró Guttmann Vilmos, Nagykanizsa.
 Néhai Herzmann Bertalan.
 Néhai Kohner Zsigmond.
 Néhai Megyeri Krausz Lajos.
 Néhai Machlup Adolf.
 Nagykanizsai Izraelita Hitközség.
 Nagyváradai Izraelita Hitközség.
 Pesti Chevra Kadisa.
 Néhai Schweiger Márton.
 Néhai gavosdai Sváb Károly.
 Néhai Sváb Károly.
 Szabadkai Izraelita Hitközség.
 Néhai Székely Ferenc.
 Néhai Taub Salamon.
 Néhai dr. Weinmann Fülöp.
 Wertheimer Adolf.
 Néhai Winterberg Gyula.

Pártfogó tagok.

Néhai Blau Arnold.
 Néhai Bródy Zsigmond.
 Néhai dr. Chorin Ferenc.
 Néhai Deutsch Sámuel és neje.
 Eismann Gyula.
 Néhai Fischer M. Marcell.
 Kónyi Hugó.
 Kovács Géza.
 Néhai Löwy Mór.
 Lukács József.
 Porges József.
 Dr. Rosenfeld Mátyás.
 Néhai báró Schossberger Henrik.
 Néhai Schreiber Ignác.
 Néhai Somogyi Albert.
 Néhai Steinfeld Antal, Debrecen.
 Néhai Steinfeld Mihály, Debrecen.
 Néhai Sternthal Adolf.
 Néhai Sternthal Salamon, Temesvár.
 Néhai Stiller Bertalan.
 Néhai Strasser Henrik.
 Néhai Schwartz Ferenc.
 Urbán Adolf.
 Néhai csepeli Weiss Berthold.
 Wolfner Gyula és Társa.

Pártoló tagok.

Aut. Ort. Izr. Hitközség, Kolozsvár.
 Büchler Bertalan, V., Arany János-u. 24.
 Conrád Ottó, V., Gr. Tisza István-u. 2—4.
 Deutsch Artúr, VI., Andrássy-út 107.
 Drucker Géza, V., Wekerle Sándor-u. 10.
 Fejér Lajos, V., Falk Miksa-u. 3.

- Freund Pál, VI., Benczur-u. 48.
 Dr. Friedmann Ignác, II., Trombitás-út 20.
 Gettler Izidor, Szolnok.
 Dr. Görög Frigyes, ügyvéd, V., Árpád-u. 6.
 Dr. budai Goldberger Leó, VI., Benczur-u. 45.
 Győri Izr. Hitközség, Győr.
 Dr. Hirschler Henrik, IV., Petőfi Sándor-u. 11.
 Hoffer Béla, II., Küküllő-út 14.
 Dr. Holitscher Sziegfried, VI., Andrássy-út 1.
 Horváth Jenő, IV., Irányi-u. 1.
 Káldy Jenő, V., Gr. Tisza István-u. 2.
 Kálmán Henrik, VII., Stefánia-út 69.
 Kaposvári Izr. Hitközség, Kaposvár.
 Özv. Kaszab Aladárné, V., Szabadság-tér 15.
 Kolozsvári Izr. Hitközség, Kolozsvár.
 Löwenstein Lajos, V., Pozsonyi-út 25.
 Magyar Bertalan, IV., Kossuth Lajos-u. 2.
 Dr. Makai Ernő, IV., Petőfi Sándor-u. 2.
 Dr. Misner Ignác, VI., Teréz-körút 41.
 Nagykanizsai Izr. Hitközség, Nagykanizsa.
 Dr. Polgár György, ügyvéd, V., Mérleg-u. 13.
 Richter Gedeón, IV., Ferenc József-rakpart 26.
 Schulhof Lajos, IV., Bécsi-u. 1.
 Stadler Benedek, VI., Bulyovszky-u. 18.
 Dr. Stein Emil, I., Lógodi-u. 23.
 Steiner Marcell, V., Falk Miksa-u. 5.
 Stern Alfréd, IV., Deák-tér 3.
 Stern Samu, V., Nádor-u. 28.
 Szegedi Izr. Hitközség, Szeged.
 Ungár Albert, VII., Wesselényi-u. 2,
 Ungerleider Mór, VIII., Rákóczi-tér 11.
 Vadász Jenő, igazgató, Kolozsvár.
 Vágó József, V., Falk Miksa-u. 26.
 Vágó Miksa, VI., Lendvay-u. 3.
 Dr. Wilhelm Károly, VIII., Rákóczi-út 18.

TÁJÉKOZTATÁS.

Alapszabályaink hetedik szakasza Társulatunk tagjai tekintetében a következőkép rendelkezik.

7. §.

a) Alapító tagok azok a nagykorú izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek egyszersmindenkorra legalább 400 pengőt fizetnek. Az alapító tagdíjat a hitközségek és jogi személyek két egymásután következő évi 200 pengős részletben is törleszthetik.

b) Pártfogó tagok azok a nagykorú izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek egyszersmindenkorra legalább 200 p.-öt fizetnek le.

c) Pártoló tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek legalább három esztendőn keresztül legalább évi 24 pengő fizetésére kötelezik magukat.

d) Rendes tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek legalább három éven keresztül, évenként legalább 12 pengő tagdíj fizetésére kötelezik magukat.

e) Tiszteletbeli tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok vagy külföldiek, akiket érdemeikre való tekintettel az igazgatóság «tiszteletbeli» tagoknak megválaszt. Külföldi tiszteletbeli tagok megválasztásához a m. kir. belügyminiszter úr engedélye szükséges.

A tagdíjak a Társulat által beküldött csekklapok felhasználásával a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz (Gróf Tisza István-u. 2—4.) fizetendők be.

Társulati ügyekben felvilágosítást ad a Társulat elnöksége (I., Orom-u. 6.) és a Társulat titkársága (VIII., Rökk Szilárd-u. 26. II. em.).

TARTALOM.

	Lap
A Társulat vezetősége	5

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

<i>Dr. Guttmann Mihály</i> : Szaádja gáon életmunkája ..	9
<i>Békési Pál</i> : Háladal (30. zsoltár)	34
<i>Dr. Heller Bernát</i> : Szentírásunk mint legendák forrása	35
<i>Nádai Pál</i> : Diogenes Párizsban	51
<i>Dr. Vidor Pál</i> : A zsidó vallásfilozófia két főtipusa..	57
<i>Pap Izsák</i> : Jerikó kapuja előtt.....	76
<i>Dr. Turóczi-Trostler József</i> : Stefan Zweig (Szellem és forma)	76
<i>Berend László</i> : Intelem	110
<i>Dr. Steiner Lenke</i> : Somlyó Zoltán	112
<i>Vihar Béla</i> : Púrimi tányér	126
<i>Dr. Scheiber Sándor</i> : A Kájin és Ábel áldozati füstjéről szóló legenda életrajza	127
<i>Szilas Frida</i> : Kóbor Tamásnak egy szál virág	150
<i>Dr. Komlós Ottó</i> : Az imitatio dei a zsidóságban	151
<i>Goda Gábor</i> : Divina ars poetica. (Az ember teremtésé- ről.).....	165
<i>Grünvald Fülöp</i> : Mandl Bernát	183
<i>Vasvári István</i> : Értékposta	191
<i>Dr. Elek Oszkár</i> : Athalie	193
<i>Kecskeméti Mária</i> : Szelíd kezekkel	213
<i>Widder Salamon</i> : Salamon Ibn Gabirolnak elveszett és most megtalált költeménye	214
<i>Dr. Frenkel Jenő</i> : Rósa Izsó. (Emlékezés.).....	220
<i>Friedrich Klára</i> : Pollák Zsigmond, a zsidó fametsző	222

<i>Dr. Benoschofsky Imre</i> : Az első író-próféta	230
<i>W. Munkácsi Nóémi</i> : Májusi imádság	245
<i>Dr. Hahn István</i> : Jesájától a IV. eklogáig. (Egy vallásos gondolat történetéhez.)	246
<i>Dr. Reichard Piroska</i> : A Szentírás Babits Mihály költeményeiben	273
<i>Dr. Komlós Aladár</i> : Költőink és a zsidóság	300
<i>Grünvald Fülöp</i> : Az elmúlt év története. (5702.)	333

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

<i>Wertheimer Adolf</i> ünnepi megnyitója az IMIT 1942. június 22-én tartott közgyűlésén	356
Az IMIT 1941. december 31-i zárszámadása	362
Az IMIT vagyonállaga 1941. december 31-én	363
Az IMIT költségvetése az 1942. évre	363
Az IMIT számvizsgáló bizottságának jelentése	364
Jelentés az irodalmi és felolvasó bizottságnak 1941/42 évi működéséről	364
A Társulat választmánya	370
A Társulat által a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe kiküldött tagok névsora	373
Állandó bizottságok	374
Alapító tagok	375
Pártfogó tagok	376
Pártoló tagok	376
Tájékoztatás	378

Felelős kiadó: Wertheimer Adolf.

5709 Franklin-Társulat nyomdája: Litvay Ödön.

